МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Факультет дошкільної та спеціальної освіти

Хрипун Дар'я Миколаївна

ВАСИЛЬ ДМИТРОВИЧ СИПОВСЬКИЙ (1844–1895 РР.): НАРИСИ З ПЕДАГОГІЧНОЇ ТА НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Монографія

Умань
Сочінський М. М.
2024

УДК 37(092)(02)
Х93

Рецензенти:

Пантюк Т. І., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Савченко Н. С., доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та спеціальної освіти Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка;

Кірдан О. Л., доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Рекомендовано до друку вченою радою
Уманського державжавного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 13 від 30 січня 2024 року)

Хрипун Д. М.

Х93 Василь Дмитрович Сиповський (1844–1895 рр.): нариси з педагогічної та науково-просвітницької діяльності : монографія / Хрипун Дар’я Миколаївна ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини, Ф-т дошкільної та спец. освіти. – Умань : Сочинський М. М., 2024. – 206 с.
ISBN

У монографії здійснено всебічний аналіз педагогічної і науково-просвітницької спадщини В. Сиповського; обґрунтовано періодизацію педагогічної та науково-просвітницької діяльності педагога та уточнено дані про викладацьку, редакторську та видавничу діяльність В. Сиповского у періодичних виданнях у кінці XIX ст.; подальшого розвитку набуло висвітлення внеску педагога у вивчення мови та розв’язання проблеми освіти жінок у другій половині XIX ст., його редакторської діяльності.

До наукового обігу введено маловідомі та невідомі в Україні архівні документи, історичні факти, які дали змогу поглибити знання про педагогічну та науково-просвітницьку діяльність В. Сиповського.

УДК 37(092)(02)

ISBN

© Хрипун Д. М., 2024

ЗМІСТ

Передмова…… 4
Розділ 1. Василь Сиповський – просвітник, громадський діяч і педагог…… 10
1.1. Історіографія проблеми і джерельна база дослідження …… 10
1.2. Основні періоди творчої діяльності та загальнопедагогічні погляди В. Сиповського…… 26
Розділ 2. Проблеми освіти і виховання у педагогічній спадщині Василя Сиповського…… 55
2.1. Педагогічні погляди В. Сиповського на дисципліну в школі…… 55
2.2. Осмислення ідей В. Сиповського щодо вдосконалення організації і змісту навчального процесу в школі……. 71
2.3. Формування особистості вчителя, відображені у педагогічних працях В. Сиповського…… 107
Розділ 3. Науково-просвітницька діяльність Василя Сиповського…… 128
3.1. Наукові погляди В. Сиповського на викладання історії в школі……. 128
3.2. Проблеми жіночої освіти порушені й висвітлені у діяльності вченого та редактора…….. 154
3.3. Внесок В. Сиповського у справу просвітництва…. 168
Післямова…… 186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……... 191
ДОДАТКИ 206

ПЕРЕДМОВА

Сучасні державотворчі процеси, що відбуваються в Україні, спонукають до докорінних змін у галузі освіти, застосування нових підходів до визначення змісту навчання та виховання. Успішній модернізації системи українського шкільництва сприяє науково-теоретичне обґрунтування інноваційних підходів до організації навчально-виховного процесу, а також ретельне вивчення, об'єктивна оцінка, творче осмислення та впровадження в практику кращих надбань української педагогічної думки. Успіху в цьому процесі сприяє можливість включення до наукового обігу забутих, замовчуваних імен вітчизняних педагогів, творча спадщина яких містить просвітницькі, виховні і дидактичні ідеї, які можуть поповнити історію теорії і практики виховання та навчання, національної освіти і шкільництва. Особливо це стосується діячів другої половини XIX ст., творча спадщина яких довгий час перебувала поза межами наукового обігу.

Актуалізація вивчення діяльності і творчості педагогів, які працювали в означений період, зумовлена ще й тим, що із представниками цієї епохи пов'язують початок розвитку сучасної національної педагогічної думки. Серед них чільне місце належить Василю Дмитровичу Сиповському (1844–1895) – педагогу, науковцю, історику та редактору, постать якого залишається малодослідженою, а тому і маловідомою, хоча поряд з іншими видатними педагогами-гуманістами заслуговує на визнання.

Звернення до постаті В. Сиповського зумовлене потребою вивчення його поглядів та ідей щодо вдосконалення організації, змісту навчально-виховного процесу в середніх навчальних закладах, оцінки його фундаментальних праць, а також визначення ролі в розв'язанні питань жіночої освіти та просвітництва народу загалом у другій половині XIX ст. Зазначене вмотивовує важливість вивчення педагогічної

спадщини вченого, з'ясування внеску науковця у становлення та розвиток вітчизняної педагогічної науки і практики, визначення впливу його ідей на подальший розвиток освітньої справи в Україні.

Історіографічний аналіз показав, що на різних етапах розвитку педагогічної науки мали місце спроби дослідити творчу спадщину В. Сиповського. За життя ім'я вченого згадується тільки в окремих роботах (М. Захарченко, С. Фруг та ін.). Короткі відомості про його життя і творчість подано в енциклопедичних довідниках різних років, зокрема, таких, як: „Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона" (1901), „Большая биографическая энциклопедия" (2009) та ін. На початку XX ст. видано літературно-біографічний нарис „Избранные педагогические сочинения В. Д. Сиповского" (1911). На сторінках журналів „Женское образование", „Образование" вміщено статті, присвячені особистості та педагогічній діяльності В. Сиповського, надруковані після його смерті (некрологи, що були досить популярними в тогочасній публіцистиці), авторами яких були колеги, друзі, колишні його учні: А. Бардовський, Я. Гуревич, М. Лаговський, Н. Леонтьєва, В. Острогорський, О. Острогорський, М. Позняков, А. Степович та ін.

До кола досліджень науковців радянської доби належать праці А. Басової, Ш. Ганеліна та ін. Однак виявлено, що в їхніх роботах діяльність В. Сиповського об'єктивно не аналізувалася.

Значний інтерес становлять наукові розвідки сучасних дослідників, а саме: І. Заболотна зосереджує увагу на поглядах В. Сиповського щодо дотримання дисципліни в школі; у працях Д. Заварицького згадується ім'я В. Сиповського як директора Санкт-Петербурзького училища глухонімих; Л. Хоменко (Войтова) характеризує просвітницько-педагогічну діяльність Санкт-Петербурзького Комітету грамотності (1861–1895 рр.), активним учасником якого був В. Сиповський; наукові праці М. Смольніцької, Л. Березівської та О. Шевчук висвітлюють

діяльність інноваційного навчально-виховного закладу – Колегії Павла Галагана, де протягом 1871–1874 рр. працював видатний педагог. Історіографічний аналіз літератури засвідчує відсутність цілісного дослідження педагогічної складової творчої спадщини вченого, недостатньо вивчено та представлено його внесок у розвиток української педагогічної думки.

Уперше здійснено всебічний аналіз педагогічної і науково-просвітницької спадщини В. Сиповського; обґрунтовано періодизацію педагогічної та науково-просвітницької діяльності педагога: перший період (1868–1871 рр.) – початок педагогічної та викладацької діяльності, у межах якого В. Сиповський розпочав трудитися на педагогічних теренах як викладач словесності в Маріїнській жіночій гімназії, Ларинській гімназії; другий період (1871–1874 рр.) – активна виховна та викладацька діяльність у Київській Колегії Павла Галагана та Київському Інституті шляхетних дівчат; третій період (1874–1885 рр.) – інспекторська діяльність у Василеостровській гімназії, викладацька діяльність у Патріотичному інституті, а з 1876 р. – початок редакторства журналу „Женское образование”, вихід статей, присвячених освіті жінок, початок роботи над фундаментальною працею „Родная Старина”; четвертий період (1885–1895 рр.) – перебування на посаді директора Санкт-Петербурзького училища глухонімих, редакторська діяльність у журналі „Образование”, друк загальнопедагогічних статей; *розкрито* загальнопедагогічні погляди В. Сиповського (реорганізація навчальних закладів відповідно до потреб суспільства; підготовка високопрофесійного вчителя; гуманне ставлення до учнів; співпраця сім’ї та школи; обов’язкова освіта жінок; використання у навчально-виховному процесі зарубіжного досвіду; позитивний виховний вплив педагогічного колективу на своїх вихованців; запровадження в освітніх установах принципів природовідповідності та народності; використання у навчально-виховному процесі теоретично розроблених і науково

обґрунтованих методів навчання), освітньо-виховні ідеї у педагогічній спадщині, наукові погляди на викладання історії в школі (застосування в процесі навчання збірників історичних статей, удосконалення навчальних програм, уникнення «сухості» викладу історичного матеріалу в підручниках, використання у позакласному читанні ілюстрованих історичних творів, заохочення учнів до самостійного читання історичних романів та наукових статей, пробудження живого інтересу до вивчення не лише історії рідного краю, але й загальної історії); *схарактеризовано* напрями просвітницької діяльності вченого: *громадський* (спрямування на активну діяльність, мета якої – підвищення культурного й освітнього рівня життя суспільства); *публіцистичний* (здійснення науково-дослідної діяльності задля внесення змін у виховний та навчальний процес); *редакторський* (діяльність у журналах „Женское образование” (1876–1892 рр.) та „Образование” (1892–1895 рр.)); *видавничий* (видання історичної літератури для дітей);

уточнено дані про викладацьку, редакторську та видавничу діяльність В. Сиповского у періодичних виданнях у кінці XIX ст.;

подальшого розвитку набуло висвітлення внеску педагога у вивчення мови та історії, розв’язання проблеми освіти жінок у другій половині XIX ст., його редакторської діяльності в журналі „Женское образование”, а також змісту фундаментальної праці науковця „Родная Старина”.

До наукового обігу введено маловідомі та невідомі в Україні архівні документи, історичні факти, які дали змогу поглибити знання про педагогічну та науково-просвітницьку діяльність В. Сиповського.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактичний матеріал, основні положення та висновки дисертаційного дослідження сприятимуть збагаченню історико-педагогічного знання, усвідомленню й аналізу проблеми навчання і виховання дітей у педагогічній спадщині

В. Сиповського, що необхідно для повного розуміння і цілісного відтворення особливостей розвитку педагогічної думки минулого й історії освіти. Матеріали дослідження можуть бути введені до змісту курсів педагогіки, історії педагогіки, історії України, курсів із проблем розвитку народної освіти, використовуватися при укладанні навчально-методичної літератури, у подальших наукових історико-педагогічних дослідженнях.

Джерельну основу педагогічного дослідження становить історична, історико-педагогічна, педагогічна, методична література, творча спадщина В. Сиповського (праці, автобіографія, листування з колегами, друзями, учнями; публікації в періодичній пресі, рукописні праці). Фактологічний матеріал дисертації становлять:

– масові видання (довідково-бібліографічна література, періодичні видання, статті в журналах: „Педагогический Сборник” (1864–1918 рр.), „Петербургская газета” (1867–1917 рр.), „Новое время” (1868–1917 рр.), „Правительственный вестник” (1869–1918 рр.), „Семья и школа” (1871–1888 рр.), „Женское образование” (1876–1892 рр.), „Исторический Вестник” (1880–1917 рр.), „Мир Божий (1892–1906 рр.)”, „Образование” (1892–1906 рр.) тощо);

– немасові (некрологи, присвячені В. Сиповському);

– історіографічні (педагогічна література, ретроспективні рецензії, дисертаційні дослідження, автореферати);

– документи і матеріали архівів (Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України): ф. № 442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губерантора, ф. № 707 – Управління Київського навчального округу; Державний архів м. Києва: ф. № 185 – Київська колегія Павла Галагана; архів Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУ ім. В. І. Вернадського): ф. № 179 Степович Андронік Оникійович [1856–1935 рр.];

– матеріали фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Національної парламентської бібліотеки України.

РОЗДІЛ 1
ВАСИЛЬ СИПОВСЬКИЙ – ПРОСВІТНИК, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ І ПЕДАГОГ

1.1. Історіографія проблеми і джерельна база дослідження

Діяльність та життєвий шлях видатних педагогів є предметом вивчення багатьох дослідників. Особливо актуально це на сучасному етапі, оскільки постаті окремих видатних особистостей з різних причин були невиправдано забуті. І тільки сьогодні стало можливим звернення до історичної минувщини і відтворити призабуті імена. До таких належить й ім'я талановитого педагога В. Сиповського.

На основі історіографічного аналізу нами умовно виокремлено етапи досліджень спадщини В. Сиповського: перший етап – прижиттєва історіографія (1868–1895 рр.); другий – історіографія дорадянського періоду (1895–1921 рр.); третій – історіографія радянського періоду (1922–1990 рр.); четвертий– сучасна історіографія (1991–2000 рр.).

Перший етап – прижиттєва історіографія (1868–1895 рр.*)* – праці, що вийшли друком до ювілейних дат заснування навчальних закладів, де навчався та працював видатний педагог. Так, у 1886 р. з'являється видання „Пятидесятилетие Санкт-Петербургской Ларинской гимназии. 1836–1886 рр." [67], в якому вказуються роки коли В. Сиповський навчався (1857–1863 рр.) та викладав (1869–1871 рр.) у Ларинській гімназії, а в 1893 р. викладач Н. Кусов, за дорученням Педагогічної ради, склав історичну записку: „Двадцатипятилетие Санкт-Петербургской седьмой гимназии (бывшей Второй прогимназии), 1867–1892 рр." [19]. У зазначеному виданні аналізується педагогічна діяльність В. Сиповського з 1868 по 1871 р. М. Захарченко зосередив свою увагу на педагогічній практиці В. Сиповського 1871–1873 рр.,

коли вчений був викладачем історії. Цей інтерес автор описав у „Истории Киевского института благородных девиц: 1838–1888 рр.” [35].

Інші дослідження цього періоду діяльності В. Сиповського були присвячені двадцятип’ятиріччю педагогічної діяльності видатного історика. У цих працях висвітлено окремі біографічні відомості педагога. Так, на сторінках журналу „Мир Божий” в 1893 р. з’явилася стаття „Юбилеи А. Страннолюбского и В. Сиповского”, в якій наголошується, що останній „гарячий поборник жіночої освіти” [145, с. 171]. У тому ж році у виданні „Петербургская газета” С. Фруг умістив вірш „Маленькие осы. (В. Сиповскому)” (Додаток А), в тексті якого яскраво охарактеризував особистість видатного педагога. У 41-му номері газети „Петербургская жизнь” за 1893 р. було вміщено статтю „Двадцатипятилетие литературно-педагогической деятельности В. Сиповского” [42], у якій розглянуто педагогічну діяльність вченого знайшов огляд його служби у різних навчальних закладах за 25 років.

Отже, у наукових студіях, які віднесено до першого етапу досліджень спадщини В. Сиповського, інтерес дослідників обертається навколо життєвого й творчого шляху видатного історика за чверть століття. Праці цього періоду сприяли визначенню критеріїв оцінки діяльності педагога-патріота.

Другий етап – історіографія дорадянського періоду (1895–1921 рр.) – представлений судженнями, висловленими після смерті вченого у коротких *нарисах-некрологах*. За словами Ю. Лазарєва „окремі дослідники вважають некрологи одним із найпопулярніших серед читачів періодичної преси жанрів, що набув поширення і в педагогічній журналістиці другої половини XIX – початку XX ст.”.

Такі статті, здебільшого, містили біографічні дані, маловідомі сучасникам та очевидцям, та опис (часто – з оцінними судженнями) наукової діяльності й особистих характеристик

діяча. Вони є важливим свідченням ставлення суспільства до особистості та її здобутків. Досить часто в некрологах наявні вставні епізоди, прямо не співвідносні з особливостями жанру, але такі, що побічно характеризують особистість. Це могла бути телеграмма зі співчуттям від поважної особи або досить докладна розповідь про передсмертну хворобу. Наприклад, у 1895 р. на сторінках „Педагогического Еженедельника" з'явився некролог під назвою „Памяти В. Сиповского", в якому акцентувалося на причинах смерті видатного педагога та редактора: „Його вбила саме надмірна праця, якої він не залишав навіть і під час канікул, на дачі, на уявному, нібито, літньому відпочинку" [48, с. 294].

Авторами некрологічних статей найчастіше були співробітники редакції журналу, нерідко головні редактори, особливо, якщо мова йшла про широко відому людину.

Так, жанр ювілейної статті і некролога посідає значне місце в публіцистичній спадщині В. Острогорського. Його перу в педагогічній періодиці належало ряд статей, присвячених постаті В. Сиповського, видатного педагога-словесника [52; 53; 57]. Першою з них був некролог: „Василий Дмитриевич Сиповский", надрукований 1895 р. у 9-му номері журналу „Мир Божий". Автор коротко описує життєвий шлях видатного педагога, зазначаючи, що він – „людина рідкісної душі…, світлого, широкого і освіченого розуму, що несподівано і передчасно зійшов в могилу, ледь досягнувши п'ятдесяти одного року, був справжнім, вірним, незамінним другом своїх близьких, яких він умів обирати і цінувати, найулюбленішим учителем своїх численних учнів і учениць, симпатичною людиною для всіх, хто його хоч скільки-небудь знав… важка втрата такої людини і діяча, яких у нас, так як і всюди, небагато… Нам, його друзям, і всім, хто у нього вчився, залишаються на втіху вдячні спогади про те добро, яке він вносив у життя..." [52, с. 236].

Журнал „Вестник воспитания" у 1895 р. на своїх сторінках теж помістила некролог „Василий Дмитриевич Сиповский", де

наголошувалося, що В. Сиповський „був ґрунтовним знавцем всіх педагогічних навчань старого і нового часу та їх тонким критиком і притому із своїми власними, дуже виразно виробленими думками, що останнім надавало особливу ціну. Він був гуманістом високого ґатунку і за ці гуманістичні ідеї, що пронизували його творчість – у публікаціях в журналах, виступах, на засіданнях і у шкільній практиці – він боровся з усією властивою йому енергією, незважаючи на те, що іноді стикався з величезними перешкодами” [68, с. 189–190].

2 вересня 1895 р. до редакції журналу „Образование” було надіслано листа В. Острогорського з проханням оприлюднити його в журналі, а по, можливості, й в інших газетах. У своєму листі, коротко розповів про діяльність В. Сиповського та всі його заслуги у справі просвітництва юнацтва, автор наголосив на тому, що „ якщо ми навчилися цінувати людей і їх діяльність і бути вдячними, то це змушує подумати про те, щоб увічнити їх пам’ять належним чином. Таке увічнення має бути не у вигляді кам’яного пам’ятника, а у вигляді вічної стипендії імені В. Сиповського в училищі глухонімих, якому покійний віддав усього себе і на службі в якому і закінчив передчасно свій недовгий вік. Невелика сума вельми скоро могла б бути зібрана передплатою в тих навчальних закладах, де він працював, між колишніми його ученицями в педагогічному товаристві, між літераторами та всіма численними його шанувальниками. Така стипендія, особливо надана найбіднішим глухонімим сиротам, була б кращою даниною пам’яті і вдячності цій людині, девізом усього життя якого були слова: „гуманність, просвіта і любов” [57, с. 41].

Неохідно закцентувати на статтях, *присвячених пам’яті* видатного педагога. Так, у статті під назвою „Памяти В. Сиповского”, яка з’явилася на сторінках журналу „Образование” в 1896 р., В. Острогорський подав поезії В. Сиповського, невідомі пересічному читачеві. Один із віршів

було написано видатним педагогом в альбомі його учениці незадовго до смерті: „Красою чарующей блещет природа: все дышит в ней полною жизнью летом, когда обливает все жаркое солнцем теплом плодотворным и светом. А люди живут настоящею жизнью когда озаряет их истина светом, и чувства цветут в отзывчивом сердце, добром и любовью согретом” [53, с. 8].

Ці поетичні рядки демонструють гуманність та людяність, з якою автор ставився до оточуючих і насамперед до своїх учнів.

О. Острогорський (видатний педагог і публіцист) підготував низку статей, присвячених педагогічній майстерності та постаті В. Сиповського. Стаття „Памяти Василия Дмитриевича Сиповского” [55], яка надрукована в 9-му номері „Образование” за 1895 р., містить ставлення автора до педагога як до невтомного працівника освіти, який усе життя займався питанням народної та жіночої освіти зокрема. До статті автором було додано портрет В. Сиповського. У інша статті О. Острогорського „Памяти В. Сиповского (1895–1905 рр.)” [54], що вийшла до десятих роковин по смерті, так як і попередня описувала риси характеру видатного педагога. Водночас важливий акцент був зроблений на тому, „що за ці десять років виросло нове покоління, яке не знає Василя Дмитровича, не знайоме з його світлими поглядами, яке не відчуло на собі красу чарівності цієї рідкісної людини” [54, с. XXXVII].

Цінною є стаття „Воспоминания о В. Сиповском” [125], надрукована у 1895 р. на сторінках 12-ого номера журналу „Образование”, автором якої був А. Степович, вихованець Колегії Павла Галагана. На сторінках журналу „Образование” він розповів про своє знайомство з видатним педагогом та охарактеризував діяльність свого колишнього наставника на посаді вихователя і викладача колегії.

У 10-му номері журналу „Образование” за 1895 р. Н. Леонтьєва в статті „Памяти учителя (Воспоминание о

В. Сиповском)” [44] згадувала про В. Сиповського як учителя та інспектора Василеостровської жіночої гімназії. Звертаючи увагу на те, що „це був справжній педагог, який дивився на шкільну науку не як на мету, а як на засіб…, постійно і неухильно доводив ту думку, що кожне знання дорогоцінне не саме по собі, а як могутнє знаряддя для розвитку молодого розуму і молодої душі…” [44, с. 1]. У 1905 р. з’явилася чергова стаття Н. Леонтьєвої під назвою „Педагогические взгляды В. Сиповского. (К десятилетию со дня его кончины)” [45]. У цій статті автором аналізується педагогічні погляди вченого на виховання, освіту та можливості формування образу вчителя на основі статей видатного педагога. А в 1911 р. світ побачила книга „Избранные педагогические сочинения В. Сиповского” [123] з передмовою професора В. Сиповського та з літературно-біографічним нарисом Н. Леонтьєвої. За словами дослідниці, „пропонуючи публіці збірник педагогічних статей В. Сиповського, відомого педагога, ми далекі від думки вважати це зібрання повним: в нього не увійшли деякі невеликі статті про жіночу освіту, написані В. Сиповським в кінці 70-х рр., які мали на меті домогтися якнайшвидшого відкриття Вищих Жіночих Курсів. Ці курси тепер налічують близько 30 років існування, так що і статті про них можуть мати лише історичний інтерес. Крім того, В. Сиповському як педагогу-журналісту доводилося не раз ламати спис за те чи інше життєве питання в галузі школи, – звідси повторення, неминучі у журнальних працівників; тому з кількох статей, які описували те саме, і відрізнялися в силу речей аналогічною аргументацією, ми дозволяли собі вибирати ті, які найяскравіше і докладніше висвітлювали ту або іншу сторону шкільної педагогіки” [123].

У 1895 р. на сторінках журналу „Русская школа”, окрім вже згаданої статті Н. Леонтьєвої, в номері 7–8 була була вміщена стаття Я. Гуревича, в якій ішлося про те, що В. Сиповський „був одним з рідкісних педагогічних діячів, який працював на

педагогічній ниві за покликанням, з щирою вірою в святість педагогічної справи, був беззавітно відданий їй…; він вважав за краще живу педагогічну справу з усіма її труднощами, з усією тією боротьбою, яку йому доводилося нерідко відчувати...” [16, с. 390].

У 1895 р. в 11-му номері журналу „Русская школа” друком виходить стаття М. Познякова під заголовком „Памяти В. Сиповского”, де автор щиро і яскраво описав свої враження про гімназійні роки, коли В. Сиповський був його вчителем, та про той час, коли вони співпрацювали у видавництві журналу „Женское образование”. Також слід зазначити, що в статті згадувалися історичні твори видатного педагога та фундаментальна праця „Родная Старина” [65].

По смерті педагога-гуманіста до журналу „Исторический вестник” увійшла стаття з біографічними даними та переліком і коротким навчальних закладів, в яких працював В. Сиповський [7].

Аналіз історії навчальних закладів викладено й в: нарисі А. Бардовського „Патриотический институт. История, очерк за 100 лет 1813–1913 гг.” [1], що вийшов друком у 1913 р.; за редакцією А. Степовича праці „Двадцатипятилетие Коллегии Павла Галагана в Киеве (1 октября 1871 – 1 октября 1896 года)” [18], а в 1910 р. – за авторства М. Лаговського праці „Санкт-Петербургское училище глухонемых” [43]. Особливо цінним є видання „Санкт-Петербургское училище глухонемых”, що висвітлювало десятирічну діяльність В. Сиповського на посаді директора цього училища. Аналіз праці дає змогу більш детально вивчити один із етапів (1885–1895 рр.) педагогічної діяльності.

Виокремлення нами етапу – 1895–1921 рр. у межах дослідження діяльності В. Сиповського обґрунтовано появою значної кількісті некрологів, присвячених смерті педагога. Аналіз їх дав змогу широкому загалу ознайомитися з працями вченого, а поява „Избранных педагогических сочинений В. Сиповского” [48]

продемонструвала педагогічну спадщину, його переконання і погляди на освітню справу померлого педагога.

Третій етап – історіографія радянського періоду (1922– 1990 рр.) – дослідження про В. Сиповського – характеризується вивченням педагогічно-просвітницької діяльності педагога в контексті дослідження педагогічної науки та історії вітчизняної школи в другій половині ХХ ст. Незважаючи на те, що в радянській історіографії творча спадщина В. Сиповського та його особистість майже не досліджувалися, нами проаналізувано низку праць, в яких акцентується увага на поглядах В. Сиповського на екзамени та репетиції, „История сурдопедагогики" під редакцією А. Басової [2], на сторінках якої коротко була висвітлена діяльність В. Сиповського на посаді директора Санкт-Петербурзького училища глухонімих.

Отже, дослідження творчої діяльності В. Сиповського радянськими науковцями здійснювалися не повною мірою інформація про видатного педагога висвітлена лише частково.

Четвертий етап – сучасна історіографія (1991–2000 рр.) – пов'язаний з реальними змінами та якісними зрушеннями, що почалися в історико-педагогічній науці в 90-х рр. ХХ ст. Соціально-культурні перетворення, що відбувалися у світі, сприяли інтенсивному вивченню прогалин в історії педагогіки. Дослідники аналізують, по-новому осмислюючи явища і процеси минулого, діяльність педагогічних персоналій, які раніше в силу різних причин не вивчалися. До числа вітчизняних педагогів, теоретичні погляди яких довгий час не було вміщено до педагогічної науки, належить і В. Сиповський. Але і досьогодні не було видано жодної наукової праці, в якій би об'єктивно висвітлювалася педагогічна та науково-просвітницька діяльність цього педагога.

Необхідним видається насамперед звернути увагу на *дисертаційні дослідження,* в яких, хоч і побіжно, але все ж таки

була звернена увага на постать видатного педагога, його науково-просвітницьку та педагогічну діяльність.

Так, у 2005 р. з'явилося дисертаційне дослідження О. Федиско „Проблема педагогического мастерства в отечественной педагогике конца XIX – начала XX вв.", де в підпункті 2.2 „Профессиональная культура учителя – важнейший компонент педагогического мастерства в трудах В. Сиповского" було частково висвітлено педагогічні погляди В. Сиповського на формування особистості вчителя. Автор дисертації переконаний, що саме „багаторічний педагогічний досвід дав В. Сиповському підстави стверджувати, що далеко не кожен може відмінно впоратися з обов'язками вчителя, не всім під силу опанувати педагогічну майстерність. Ця професія вимагає від людини великої душі, люблячого серця". У своєму дослідженні О. Федиско вказала на те, що „важливим показником педагогічної культури, як основи педагогічної майстерності, В. Сиповський розглядав здатність учителя глибоко поважати особистість школяра. Виховувати почуття власної гідності, поваги до самого себе можна, на переконання В. Сиповського, лише тоді, коли людина відчуває себе господарем в своєму світі, коли в ньому є певна межа, яку ніхто не може переступити. Якщо вчитель втручається в усі справи школярів, то це виховує настороженість, підозрілість, спритність. Важливо, щоб учень ніколи не відчував зневагу до людської гідності, щоб він захищав власну честь".

В одному із підпунктів дисертаційному дослідженні О. Коломійцевої коротко було подано відомості про журнал „Женское Образование", редактором якого був В. Сиповський.

Виходили друком праці, присвячені вивченню *навчальних закладів* у яких працював педагог, зокрема, у 2006 р. на сторінках журналу „Педагогіка і психологія" була надрукована стаття О. Шевчук „Колегія Павла Галагана – джерело формування інтелектуальної еліти українського народу" [144], а у 2007 р. –

монографія М. Смольніцької „Колегія Павла Галагана – в національно-культурному житті України (1871–1920 рр.)” [124]. У 2010 р. у навчально-методичному посібнику „Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (ХХ ст.)” вміщено статтю Л. Березівської та О. Шевчук „Колегія Павла Галагана в контексті розвитку освіти в Україні (1871–1920 рр.)” [4]. Згадані статті, присвячені вивченню історії Колегії Павла Галагана, водночас висвітлюють виховну та педагогічну діяльність В. Сиповського, який з 1871 по 1874 рр. працював у колегії.

Важливою у контексті дослідження діяльності вченого-педагога є стаття „Колегія Павла Галагана в житті та діяльності А. Степовича (1857–1935 рр.)” [46], вміщена в „Історико-педагогічному альманасі”, що вийшла 2015 р. під редакцією А. Литвина, який звернув увагу на роль педагога у формуванні історика і літературознавця А. Степовича. У своїй статті автор наголошує: „особливо важливу роль у житті юного А. Степовича відіграли викладач історії В. Сиповський, пізніше редактор журналу «Женское образование». Отже, В. Сиповський не тільки виявив підтримку інтересів А. Степовича, а й сприяв їх розвитку. Він постійно цікавився самостійними заняттями учня, шукав для нього необхідну літературу, часто розмовляв про хід його учнівської наукової роботи” [46, с. 24].

Одночасно в працях Д. Заварицького з’явилося ім’я В. Сиповського як директора Санкт-Петербурзького училища глухонімих.

Окреме місце посідає дослідження *педагогічної періодики* XIX ст., до якої належав журнал „Образование” (до 1892 р. „Женское образование”), редактором якого протягом 20 років був В. Сиповський. Заслуговують на увагу статті О. Вахромєєвої „«Женский вопрос» на страницах либеральных и консервативных журналов 80-х гг. XIX в.” (2008 р.), С. Ієрусалимської „Периодическая печать как источник по развитию народного

образования России второй половины XIX – начала XX в.” (2010 р.) [36]. Значущими є праці „Проблемы женского образования на страницах отечественных журналов второй половины XIX века” (2008 р.); Г. Кондратьєвої „От педагогики для избранных к педагогике для всех. Об истории издания педагогических журналов” (2000 р.), „Из истории частных педагогических журналов второй половины XIX века” (2002 р.), „Педагогические журналы XIX века и судьбы их создателей (из истории отечественного образования)” (2008 р.); В. Смєюхи „Журнал „Женское образование” и образование женщин второй половины XIX в.” (2011 р.); О. Старовойтової „Педагогические журналы конца XIX – начала XX вв.” (2011 р.).

У статтях Г. Кондратьєвої: „От педагогики для избранных к педагогике для всех. Об истории издания педагогических журналов” (2000 р.), „Из истории частных педагогических журналов второй половины XIX века” (2002 р.), „Педагогические журналы XIX века и судьбы их создателей (из истории отечественного образования)” (2008 р.) звернено увагу не лише на періодичні видання, серед яких був і журнал „Женское образование”, але і на життєвий шлях та долю їх засновників.

У статті О. Коломійцевої „Проблемы женского образования на страницах отечественных журналов второй половины XIX века” (2008 р.) розповідалося про існування журналу під назвою „Педагогический листок Санкт-Петербургских женских гимназий” (1872–1875 рр.), що був „покликаний сприяти ознайомленню суспільства і батьків з тим, що, як і для чого робиться в школі” та перейменований потім у „Женское образование” (1876–1892 рр.).

Важливе місце посідають дослідження, присвячені вивченню *жіночого питання* в XIX ст., поборником якого був В. Сиповський. Серед праць, в яких окреслено цю проблему, можна виокремити статті В. Чумакова „Историко-педагогический анализ основных концепций женского образования” (2007 р.),

Г. Скачкової „Женский учительский труд в Сибири во второй половине XIX – начала XX века” (2009 р.) [123], Є. Васильєвої „Помощь нуждающимся ученицам женских гимназий ведомства учреждений императрицы Марии” (2010 р.) та О. Косетченкової „Трудовая деятельность женщин как фактор получения профессионального образования” (2010 р.).

Сучасні педагогічні проблеми також можуть знайти елементи їхнього вирішення у розкритті поглядів В. Сиповського.

У 2013 р. вийшла низка статей І. Заболотної, серед яких: „«Дух навчального закладу» та «порядок шкільний» як умова формування дисциплінованості учнів: історичний аспект” [31], „Спроби формування дисциплінованості учнів народних шкіл у процесі навчання (друга половина XIX – початок XX ст.)” [31], „Проблема школьной дисциплины в педагогическом наследии В. Сиповского”. Автор у своїх дослідженнях зосереджує увагу на поглядах В. Сиповського щодо питання дисципліни в школі, її значенні для виховання в учнів послідовності, акуратності у виконанні завдань.

Серед дослідників питань педагогічної майстерності, які зверталися до спадщини В. Сиповського, можна виокремити статті О. Федиско „Профессиональная культура учителя как компонент педагогического мастерства в трудах В. Сиповского” (2004 р.) та В. Ковальчука „Генеза наукового знання з проблематики розвитку педагогічної майстерності майстрів виробничого навчання ПТНЗ” (2013 р.) [40].

Отже, четвертий період досліджень діяльності В. Сиповського свідчить про якісні зрушення у вивченні педагогічних поглядів та спадщени вченого. Значно збільшилась загальна кількість досліджень, у яких ґрунтовно висвітлюються різні аспекти його творчої спадщини. У сучасних дослідженнях все частіше починає з’являтися ім’я відомого педагога в контексті вивчення загальнопедагогічних питань. Особливістю

цього етапу є те, що постать В. Сиповського справедливо починає входити до плеяди видатних вітчизняних педагогів.

Також у контексті здійснення історико-педагогічних досліджень важливим моментом є аналіз маловідомих і невідомих архівних матеріалів. Саме це посприяє висвітленню в історії вітчизняної освіти, новому переосмисленню подій і явищ та творчого доробоку й ідейних переконань видатних педагогів. За влучною оцінкою акад. О. Сухомлинської „…завдання історико-педагогічної науки – дати адекватну оцінку джерелам різного походження, які становлять дискурсивну тканину часу" [127, с. 27].

Вивчення педагогічної та науково-просвітницької спадщини В. Сиповського базується на аналізі комплексу архівних джерел дореволюційного періоду. У процесі здійснення дисертаційного дослідження нами було проаналізовано документально-фактологічні матеріали з фондів Національної парламентської бібліотеки України, Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Державного архіву міста Києва, Центрального Державного історичного архіву України у місті Києві (ЦДІАК України).

Фонд 185 (оп. 1, т. 1) „Київська колегія Павла Галагана" Державного архіву міста Києва містить матеріали, які висвітлюють діяльність В. Сиповського з 1871 по 1874 рр. в Колегії Павла Галагана.

У справі 3, ф. 185 (оп. 1, т. 1) наявна інформація про переведення В. Сиповського із 2-ї Санкт-Петербургзької прогімназії до Київської Колегії Павла Галагана, про його входження до особового складу на посаді вихователя, вчителя словесності, історії та на посаді бібліотекаря і секретаря Правління та Ради, про вручення В. Сиповському за відмінну службу ордена Св. Анни 3-ї ступеня та про переведення до Василеостровської жіночої гімназії в Санкт-Перербурзі. Також в

цій справі подано формулярний список, в якому є вказівка на сімейний стан та кількість дітей.

У 5 справі цього ж фонду зберігається письмове пояснення В. Сиповського щодо справи, порушеної в засіданні Правління Колегії з виховних питань.

У 6 та 11 справах міститься інформація про участь В. Сиповського в засіданнях Правління Колегії та висвітлено його погляди на виховання і моральне покарання колегіатів.

Про призначення В. Сиповського на посаду вчителя всесвітньої історії в Київському Інституті шляхетних дівчат йдеться у ф. 144, а саме: „Дело об учебной и хозяйственной работе института за 1871 г.” (оп. 1, спр. 287); про діяльність в Санкт-Петербурзькому училищі глухонімих – із ф. 442 „Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора” ЦДІАК України (оп. 691, спр. 129).

В Інституті рукописів НБУ імені В. Вернадського у фонді 179, №№ 766–780 зберігаються листи В. Сиповського до А. Степовича: „Сиповский Василий Дмитриевич издатель журнала «Женское образование» Степовичу Андронику Иоанникиевичу письма 9 мая 1885 – 1 января 1894 гг. часть писем не датированная из Петербурга в [Киев],,. А у №№ 755-765 листування із А. Степовичем після смерті В. Сиповського продовжив його син В. Сиповський: „Сиповский Василий Васильевич, историк литературы, професор Степовичу Андронику Иоанниковичу письма [1896 – начало XX в.] из [Петербурга] в [Киев]”.

В цьому ж фонді за № 164 знаходиться документ „Сиповский [Василий] [Дмитриевич] [Возражение по поводу обвинений в отсутствии дисциплины в Коллегии Павла Галагана]. Доклад. Подписи еще трех воспитателей”. А за № 60 „Степович Андроник Іоаникійович. З перших років Колегії Павла Галагана 30-ті рр. XX ст.” зберігається зошит „Заметки по сербскому языку,

копия с тетради В. Сиповского, ученика 1 класса Коллегии П. Галагана А. Степовича 1871 г.”.

Отже, в українських архівах зосереджено матеріал, який дає змогу дослідити умови формування особистості В. Сиповського як вихователя та вчителя історії. Листування з А. Степовичем, знайдене в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, уможливлює розглянути більш пізній етап педагогічної, редакторської та видавничої діяльності видатного педагога.

У Центральному державному історичному архіві Санкт-Петербурга знайдено і опрацьовано цінні фонди, серед яких й фонд 14 „Императорский Петроградский университет (1819–1918 рр.)”, в якому знаходиться справа „Личное дело В. Сиповского ” (оп. 5, д. 2617), що демонструє зарахування В. Сиповського до числа студентів Імператорського університету на історико-філологічний факультет, подається інформація про навчання в ньому та одержання диплома кандидата.

А перший опис фонду 142 „Петроградская земская учительская школа (1872–1917 рр.)” включає в себе „Протоколы педагогического заседания” (д. 3), з яких дізнаємося, що В. Сиповський з 1880 по 1884 рр. працював у Земській учительській школі та брав участь у педагогічних зборах.

Перший опис фонду 276 „Петроградская Ларинская (четвертая) гимназия (1835–1918 рр.)” містить документи, що засвідчують педагогічну діяльність в Ларинській гімназії та участь в засіданнях Педагогічної ради.

Описи фонду 316 „Императорское Петроградское училище глухонемых Ведомства учреждений Императрицы Марии (1806–1917 рр.)” містять документи, що подають відомості про діяльність В. Сиповського на посаді директора училища глухонімих „Дело Сиповского Василия” (оп. 1, д. 3339), „О введении нового устава и штата Санкт-Петербургского училища

глухонемых” (оп. 1, д. 2756) та „О составлении стипендии имени В. Сиповского” (оп. 1, д. 2847).

Про викладацьку діяльність в Санкт-Петербурзькому Маріїнському інституті йдеться в матеріалах фонду 414 „Институт Имп. Марии в ведении учреждений Имп. Марии (г. Петроград) (1797–1918 рр.)”, серед яких „Дело Сиповского Василия Дмитриевича” (оп. 2, д. 468).

Інформацію про читання В. Сиповським лекцій на педагогічних курсах вміщено у матеріалах фонду 918 „Императорский женский педагогический институт (г. Петроград) (1860–1917 рр.)”: „Распределение поурочной платы” (оп. 1, д. 5246), „Распределение экзаменов Педагогических курсов и Женского Педагогического института” (оп. 1, д. 5252).

У ході дослідження виявлено, що у Центральному державному історичному архіві Санкт-Петербурга зберігаються документи, які характеризують діяльність В. Сиповського як педагога і вихователя у навчальних закладах Санкт-Петербурга.

Отже, науковий пошук і аналіз документально-фактологічних матеріалів у вітчизняних і зарубіжних архівних установ дали можливість встановити окремі біографічні відомості з життя і діяльності В. Сиповського, дослідити напрями просвітницької діяльності вченого (видавнича, редакторська, ідейні переконання щодо освіти жінок), охарактеризувати його педагогічні погляди.

Історіографічний аналіз літератури з проблеми дослідження на кожному з окремих етапів дав змогу констатувати актуальність і значущість діяльності В. Сиповського в соціокультурних умовах протягом тривалого часу (кінець XIX – початок XXI ст.). Слід зазначити, що спадщина педагога, вихователя, історика, словесника, літературознавця, видавця та редактора майже не вивчалася. Одночасно педагогічна та науково-просвітницька спадщина В. Сиповського розглядалася побіжно, фрагментарно, без належної оцінки його внеску в

розвиток педагогічної думки. Саме на цьому аспекті творчого шляху педагога в нашому дослідженні було зосереджено особливу увагу.

Результати досліджень історіографії з проблеми ілюструють, що вивчення життєвого й творчого шляху В. Сиповського ускладнюється певною обмеженістю джерельної бази. Причиною цього є, по-перше, несприятлива військово-політична ситуація та перебіг подій національної революції у 1917–1921 рр., а також недостатня кількість друкованих джерел, які дійшли до нашого часу; по-друге, забуття імені видатного педагога в радянські часи; по-третє, переважна більшість джерел зосереджена в архівах Санкт-Петербурга.

1.2. Основні періоди творчої діяльності та загальнопедагогічні погляди В. Сиповського

Видатний вчений В. Сиповський – людина рідкісної душі, надзвичайно чуйно відгукувався на будь-яку добру справу, був справжнім, вірним, незамінним другом своїх близьких, яких він умів вибирати і цінувати, за двадцять сім років своєї педагогічної діяльності зумів стати найулюбленішим учителем для своїх численних учнів і учениць, симпатична людина для всіх, хто його хоч скільки-небудь знав, вихованець Санкт-Петербурзької Ларинської гімназії і Санкт-Петербурзького університету початку 60-х рр.

Саме в 60-70-ті рр. XIX ст. склалася система історичної освіти в університетах. На відміну від Західної Європи, де історичні науки зазвичай вивчалися на філософських факультетах, були утворені історико-філологічні факультети, тому історична освіта розвивалася в тісному зв’язку з філологічною. Слід зауважити, що на всіх факультетах 1-го та 2-го курсів викладали ті самі предмети, а спеціалізовані дисципліни починалися з 3-го. Стійка номенклатура історичних кафедр, що склалася в ті роки,

була відображена в Університетському статуті 1863 р. У зазначений період почала формуватися традиція університетів: професори читали авторські загальні курси, що сприяло розвитку у студентів мислення та здібностей до самостійного аналізу. Отже, навчання саме на історико-філологічному факультеті в Санкт-Петербурзькому університеті сформувало погляди на освіту й подальшу педагогічну діяльність майбутнього історика і педагога В. Сиповського, на становлення ж його особистості вплинуло загальне суспільне піднесення цього періоду. Девіз всього бездоганного життя, життя педагога – найвища гуманність, повага до людської особистості, найгарячіша любов до освіти, необхідність найширшого та якнайшвидшого поширення якої він завжди відстоював із впертою наполегливістю й енергією [52, с. 236]. У чистій душі педагога ніколи не згасала ні любов до всього нового, молодого, ні тепла віра в добро, правду, силу і доброчинність наполегливої серйозної праці.

Народився В. Сиповський 26-го квітня 1844 р. в Умані. Виховувався, як вже згадувалося, в Ларинській гімназії Санкт-Петербурга, де за високу успішність був нагороджений золотою медаллю [49, с. 293]. По закінченню гімназії В. Сиповський подав прохання до Санкт-Петербурзького Імператорського університету, про що згадується у документі „Про прийняття в число студентів” від 22 серпня 1863 р. там же декламується, що В. Сиповський виявляв бажання навчатися в числі студентів історико-філологічного факультету (історичного розряду). Разом із проханням В. Сиповським подано свідоцтво від 9 серпня 1863 р., затверджене директором Ларинської гімназії, дійсним статським радником, кавалером О. Латишевим, в якому зазначається вкрай нужденне становище батьків колишнього гімназиста та наголошувалося на тому, що навіть під час навчання в гімназії В. Сиповський підтримував себе винятково приватними уроками. Якщо він і в стінах університету буде приділяти значну увагу приватним урокам, то не матиме

можливості стежити за вивченям університетського курсу, а врезультаті не зможе принести потім суспільству всю користь, якої від нього можна очікувати. Отже, О. Латишев вважав за необхідне поставити до відома університетське начальство, що колишній його вихованець В. Сиповський потребує матеріальної підтримки, і уклінно просив дозволити йому відвідувати університет безкоштовно.

По закінченню повного курсу наук на історико-філологічному факультеті В. Сиповський показав відмінні результати дисертація засвідчувала, що автор гідний наукового ступеня кандидата, і на підставі 4 пункту § 42 спільного Статуту університетів, і одержав диплом кандидата №1964, що затверджено Радою університету 31 травня 1868 р.

Незважаючи на те, що відомий професор М. Куторга [7, с. 827] пропонував В. Сиповському залишитися при університеті, щоб присвятити своє життя професорській справі, але він вирішив віддати перевагу праці в школі звичайним вчителем.

Викладацька та виховна діяльність В. Сиповського протягом 27 років його педагогічної праці відзначалася різноманітністю. За цей період педагог працював у різних навчальних закладах, при цьому починав свою діяльність як звичайний учитель, а в останні роки свого життя обіймав посаду директора Санкт-Перербурзького училища глухонімих. На підставі аналізу формування професійних якостей і досягнень видатного педагога нами було виокремлено чотири періоди його творчої діяльності.

Перший період – початок педагогічної та викладацької діяльності (1868–1871 рр.), нижня межа якого пояснюється тим, що після закінчення в 1868 р. курсу в Санкт-Петербурзькому університеті на історико-філологічному факультеті, педагог розпочав свою діяльність на педагогічних теренах як викладач словесності та історії. Про це йдеться в Циркулярі управління Санкт-Петербурзьким навчальним округом від 16 серпня 1868 р.

[164, арк. 178]. З цього ж року допущений до посади викладача церковно-слов'янської мови і словесності у нововідкритій другій Санкт-Петербурзькій прогімназії.

З перших років своєї педагогічної діяльності брав участь у дебатах, що виникали в педагогічній раді з питань навчальних програм. Адже програми підлягали детальному обговоренню в раді, і досить часто виникали різні зауваження щодо їх змісту, тому іноді ці обговорення перетворювалися на досить жваві дискусії. Викладач повинен був змінити запропонований йому в своїй програмі розподіл прикметників на якісні та присвійні і таким чином утримати загальноприйнятий поділ. Однією з причин вищевказаних дебатів були неодноразові і досить гарячі суперечки, до яких призвела записка вчителя І. Ліванова про викладання латинської мови, особливо ті позиції в ній, де автор вказував на свій спосіб перекладу форм латинського дієслова [19, с. 53]. З цього приводу В. Сиповський звернувся в раду з окремою запискою, в якій він заперечував погляди І. Ліванова такими аргументами: а) подібні перекази порушують єдність викладання, бо входять у суперечність з правилами граматики; б) подібна передача не є, по суті, справжнім перекладом, і не пояснює латинські форми; в) вона недоречна в нижчих класах і г) прямо шкідлива для вчителя [19, с. 53]. Рада підтримала погляди В. Сиповського і постановила, що викладач латинської мови не повинен „діяти всупереч вимогам рідної мови" [19, с. 54], і що з'ясування всіх відтінків у формах латинського дієслова „не може мати місця в нижчих класах".

З 1 серпня 1869 р. одночасно з викладанням у зазначеній гімназії педагог успішно починає викладати словесність в Ларинській гімназії та загальну історію в Маріїнській жіночій гімназії [7].

Так, один з його учнів Н. Позняков згадував уроки молодого вчителя: „Він умів надати інтерес навіть сухій граматиці, хоча вона у нього проходила мимохідь, між іншим, під час

літературного розбору. Василь Дмитрович робив відступи і при цьому пускався в блискавичну екскурсію по тій чи іншій статті, якій міг спеціально присвятити цілий урок. Особливо запам'ятовувалося навчання про знаки пунктуації" [65, с. 24]. Згодом Н. Позняков взявшись за викладання словесності і, згадував уроки В. Сиповського, і зміг оцінити їх вже не одними безпосередніми враженнями. „Це були популярні, які тільки можуть бути для дітей-третьокласників, уроки логіки і стилістики. Ніякого зубріння, це були літературні приклади, що захоплювали красою звуків, і прості, ясні висновки, які мимоволі запам'ятовувалися, залітали в свідомість і мимоволі навчали дітей грамоти – ось, що ми чули" [65, с. 24].

В. Сиповский був „обдарованим педагогом-учителем", противником рутинних прийомів, він умів викликати в учнів інтерес і любов до словесності та історії [49, с. 293]. Бажаючи внести зміни в навчальні програми щодо викладання історії, В. Сиповський 2 січня 1871 р. [123, с. 199] виступив в Санкт-Петербурзькому педагогічному товаристві з доповіддю, основний матеріал якої був висвітлений на сторінках журналу „Семья и школа" у статті „О преподавании истории в средних учебных заведениях". Під час виступу молодий педагог вказав на недоліки тогочасного викладання історії в школі та пропонував своє вирішення проблеми. На його переконання, успіхи викладання багато в чому залежать від серйозної підготовки, живого викладу уроків, педагогічного такту і гуманних взаємин з учнями. На уроках В. Сиповського учні, які його поважали, писали твори, аналізували різні літературні шедеври; при цьому вчитель майстерно залучав до роботи весь клас.

Викладаючи словесність, В. Сиповський використовував метод В. Стоюніна. Навіть на сторінках свого журналу „Женское Образование" педагог вмістив статтю „План преподавания русского языка и словесности В. Стоюнина" [62], в якій розкрив погляди В. Стоюніна на проблеми викладання, які були суголосні

з поглядами В. Сиповського. На думку В. Сиповського, „праці В. Стоюніна – це великий спадок для всіх мислячих педагогів. Тут ви не знайдете компіляцій, розвитку лише чужих думок; у всіх працях В. Стоюніна ви бачите багатий зміст, лише сумлінну працю та оригінальну точку зору” [128, с. 74].

В. Стоюнін з першого дня знайомства не дуже вразив В. Сиповського, хоч і знайомими вони були з початку 80-х рр. XIX ст. „Не пам’ятаю, за яким випадком я познайомився років сім тому зі Стоюніним; пам’ятаю лише те, що перше враження він на мене справив не дуже приємне… але чим ближче я пізнавав його, тим все більше і більше стихало це враження, і все ясніше і ясніше просвічувалася ідеальна, добра душа” [70, с. 328]. З плином часу В. Сиповський все більше проймається поглядами В. Стоюніна, адже вони багато в чьому були подібні до його власних. Після смерті останнього 14 грудня 1888 р. В. Сиповський прочитав реферат про життя і діяльність В. Стоюніна [8, с. 73], а на сторінках журналів „Женское Образование” [8, с. 115] та „Вестник воспитания” [70] надрукував статті, присвячені пам’яті В. Стоюніна.

У своїй практичній роботі В. Сиповський надавав перевагу хрестоматіям перед загальнообов’язковими підручниками. Педагог наголошував, що „хрестоматія для початкового читання в загальноосвітньому закладі повинна виражати переважно інтереси мови. Починати вивчення рідної мови треба з поетичної мови, а не прозової. Мова, за своєю суттю, є поетичним утворенням, у створенні якого рівномірно брали участь уява, почуття і розум” [123, с. 244]. Його учень М. Позняков про уроки в третьому класі згадував, що „підручника Кирпичникова і Гилярова, введеного у нас в класі, ми майже не відкривали, а була у нас під рукою хрестоматія Басистова, яку ми читали на уроках, але без нав’язливих прийомів модного пояснювального читання, а з проникненням у кожне слово, зрозуміле будь-якому учневі. Учні розбирали твори під час читання, в роботі брав участь увесь

клас, діти осмислювали сенс їх під керівництвом досвідченого педагога, а той, у свою чергу, тільки направляв загальну бесіду" [65, с. 24]. І справді, В. Сиповський умів без усяких штрафних санкцій, одним поглядом своїх спокійних глибоких очей зупинити і присоромити неуважного лінивця. Скрізь, де викладав видатний педагог, він завойовував симпатії своїх численних учнів [7, с. 828].

Водночас М. Позняков навіть шкодував, що в старших класах не вчився у В. Сиповського: „якщо такий свіжий і благодатний для серця спогад про нього, залишений навіть уроками граматики і правопису, то які ж повинні бути враження і спогади від його лекцій із словесності і історії" [65, с. 27].

Як справжній учитель словесності В. Сиповський умів викликати в своїх учнів інтерес до читання, сформувати в них вміння бачити велич і красу книги. Нерідко цілі години він присвячував читанню, зосереджуючи увагу учнів на своїх улюбленцях – М. Гоголі і І. Тургенєві [65, с. 26]. Читав В. Сиповський відмінно, – щоправда, не художньо, не як актор, але надзвичайно проникливо, з любов'ю до прочитаного, так що в кожному звуці його голосу відчувалася переконливість, готовність дати в будь-який момент тлумачення думок автора. Таке читання, без особливих, навмисних пояснень, допомагає усвідомити книгу, наближає до неї читача і слухача. Мимоволі, зацікавлені одним твором, учні бралися за інші, а потім перечитували і всього автора [65, с. 27].

Другий період – виховна та викладацька діяльність у Київській Колегії Павла Галагана (1871–1874 рр.) – після нетривалого періоду роботи в Ларинській гімназії у липні 1871 р. В. Сиповський подав клопотання директору Колегії Павла Галагана з проханням надати йому вакантне місце вихователя і викладача словесності у щойно відкритій у Києві колегії.

Приїхавши до Києва, педагог отримує місце вихователя у VIII класі [18, с. 51] в Колегії Павла Галагана, одночасно обіймав

посаду бібліотекаря, а з листопада 1872 р. його призначили секретарем Правління і Ради колегії.

У своїй монографії М. Смольницька згадує такі слова викладача В. Сиповського у виступі на урочистому відкритті Колегії: „школа – посередник між сім'єю і суспільством… рідко хто… направляючи своїх дітей в який-небудь заклад, не постарається спочатку дізнатися, чи хороший він, чи добре там навчають та виховують". В. Сиповський запевняв, що вони (вихователі) будуть приділяти увагу не лише науці, а, насамперед, своїм учням, особливостям їх характеру; сприятимуть розвитку їх розумових здібностей, вмінню самостійно працювати [124, с. 58].

Окрім учительської посади, В. Сиповський обіймав ще і виховательську. Вихователю досить часто доводилося приймати важливі рішення про виключення колегіатів із навчального закладу чи надання їм другого шансу на виправлення. На той час гостро поставалапроблема куріння під час навчання. На думку вихователя „…не вдаючись до вкрай суворої і тому небажаної міри (тобто до видалення з Колегії), цілком викорінити куріння навряд чи можливо, адже з-поміж вихованців колегії є юнаки від 18 до 20 років, які звикли курити вдома, не зустрічаючи при тому протидії з боку батьків" [166, арк. 5]. Для зменшення проявів цієї звички учнів в Колегії, на думку В. Сиповського, потрібно було: „просити батьків, щоб вони забороняли своїм дітям палити під час вакації, адже перебуваючи вдома, вони набувають звички, з якою в Колегії доводиться боротися. Крім цього, необхідно, щоб в розпорядженні чергового вихователя були постійні служителі, які не допускали б до процесу паління" [166, арк. 5/2].

У виховному процесі педагог виділяв такі засоби виховного впливу, як покарання:

1. Позбавлення відпустки, якщо особа, до якої ходить вихованець, не викликає довіри.

2. Позбавлення відпустки у разі зловживання вихованцем своїми правами [165, арк. 1].

Слід наголосити на ставленні засновника колегії до перших її вихователів, опираючись на лист Г. Галагана до В. Сиповського від 7 грудня 1873 р. Автор дякував адресату за те, що той погодився перенести незручності з житлом, особливо для сімейних (яким був В. Сиповський), щоб допомогти вийти зі скрутного становища, яке виникло у ще не цілком влаштованому закладі. Г. Галаган писав: „Дякую Вам за прихильність Вашу до нашої колегії; почуття це в Вас я високо ціную, оскільки вважаю нероздільність Вашу з колегами на час, як можна більше тривалий, одну з міцних запорук успіху самого закладу" [18, с. 52].

Вихователь та викладач В. Сиповський був найближчим помічником і соратником директора колегії В. Григор'єва, який прибув в один час з В. Сиповським теж з Петербурга. Талановитий учитель, за яку роботу не брався в своєму житті, вкладав у неї глибокі знання і душу. Педагогічні погляди молодого вихователя завжди були суголосні з поглядами В. Григор'єва. В. Сиповський як вихователь був набагато ближчий до учнів, аніж директор, що уможливлювало постійно контролювати дії учнів та здійснювати на них благотворний вплив. Бесіди з вихованцями завжди мали серйозний, але одночасно дружній, батьківський характер. В. Сиповський умів невимушено під час обіду або на прогулянці збагачувати розум учнів цінними і корисними відомостями, пробуджував любов до батьківщини, інтерес до минулого, до рідної мови та літератури; вчив вихованців любити і розуміти талановитих поетів та письменників. Вихователь знайомив учнів з досягненнями в галузі мистецтва Європи, виховував повагу до будь-якої праці і знання, не віддаючи при цьому переваги або пристрасті до свого більше, ніж до чужого. Це була людина високоосвічена, з гуманними поглядами на явища, повна істинного, благородного джентльменства в кращому сенсі цього слова. Незважаючи на м'який і довірливий характер, В. Сиповський надзвичайно суворо

і вимогливо ставився до всього, що було хоч скільки-небудь в суперечності з правдою, щирістю і моральним нормами. Вихованці це знали, і зневажити Василя Дмитровича вважали тяжким і невиправданим злочином, а викликати його осуд – великим нещастям для себе [18, с. 131].

Навіть після переїзду до Києва, В. Сиповський постійно листувався зі своми колишніми учнями, і в цих листах знаходила вияв його доброзичливість, батьківське ставлення та бажання бути корисним в подальшій долі вихованців. Підтвердженням цього є лист В. Сиповського до М. Познякова від 7 січня 1872 р., автор якого дає поради щодо літературної діяльності своєму адресату. Слід зауважити, що таке спілкування в подальшому тривало, і М. Позняков навіть очолив відділ бібліографії в журналі „Женское образование".

Колегіати у період навчання одержували наукові знання і в позаурочний час. Пізніше А. Степович у своїх спогадах згадував: „щодня ми ходили зі своїми вихователями гуляти після обіду по місту, дбайливо вивчали його, бо майже всі ми були з інших міст" [144, с. 120]. Але найбільше йому запам'яталися прогулянки під керівництвом В. Сиповського, який „як той Сократ, навчав нас поважати науку і бути прихильними до неї, розказував нам багато чого про діячів мистецтва й науки, закликав нас до добра, правди й краси, просив завжди йти по дорозі суспільного блага, а не по його дотичній. Він говорив від серця, красномовно і гаряче, палко, і запалював нас своїми гарячими словами" [144, с. 120].

З 1872 по 1873 рр. В. Сиповський перебував на службі в Київському Інституті шляхетних дівчат [35, с. 116] як викладач всесвітньої історії. У цей же період виходить друком друга його історична праця „Значение Петра Великого в истории русской школы" (1872 р.).

В 1874 р. на посаду директора колегії замість В. Григор'єва прийшов С. Шафранов, з яким В. Сиповский відразу ж не

зійшовся в поглядах на навчально-виховну справу [18, с. 312], оскільки погляди директора були прямо протилежними до поглядів молодого вихователя. Постійні сутички з С. Шафрановим довели В. Сиповського до хворобливого стану. Ось що писав він в листі до засновника колегії (Г. Галагана) від 8 квітня 1874 р. про причини свого рішучого і остаточного наміру залишити колегію, незважаючи на прихильність до неї: „Постійні мігрені і гарячковий стан роблять для мене виховну роботу вкрай важкою. Крім того, часу вона бере стільки, що мені через кілька років доведеться вважати себе дуже відсталим в тих науках, які мене більше цікавлять… Виховна робота мені поки, крім прикрощів і незаслужених докорів, нічого не дала… (Натяк на загострення взаємин з другим директором). При тому, мої погляди на виховання занадто протилежні прийнятим тепер заходам в колегії. Тут, звичайно, не може бути й мови про якусь протидію начальству в очах учнів – на це була би здатна тільки нечесна і при тому вкрай обмежена людина; але в справі виховання мало бути найспритнішим і акуратним чиновником, необхідно, щоб дії вихователів випливали з їх власних переконань: тільки тоді може бути істинно виховний вплив! Проста холодна чиновницька старанність, на моє переконання, в справі виховання навіть небезпечна” [18, с. 312]. Чудові виховні здібності В. Сиповського не знайшли гідної оцінки за часів панування в колегії С. Шафранова, і педагог покинув ту справу, через яку свого часу залишив Петербург, перервавши службу, на якій легко міг виявити свої вміння і талант.

Після від’їзду з Києва між вихователем і колишніми учнями зав’язалося листування. З багатьма з вихованців колегії у В. Сиповського встановилися дружні стосунки, що тривали все його життя, зокрема, із А. Степовичем педагог продовжував листуватися до останніх років життя. „Потрібно було бачити, – писала у своїх спогадах Н. Леонтьєва, – як прагнули колегіанти до В. Сиповського в Петербург, як тепло і привітно зустрічав він

їх, жертвуючи для них іноді значною частиною свого мізерного дозвілля, а іноді і недозвілля. Почесна попечителька колегії Е. Галаган неодноразово висловлювала бажання бачити його на чолі колегії, але з різних причин цьому бажанню не судилося здійснитися" [123, с. 9]. Натомість на цю посаду В. Сиповський порекомендував свого колишнього учня А. Степовича, у листі до якого засвідчував: „Е. Галаган шукала людину з душею..., і з цього боку – ти, звичайно, саме та людина для колегії, але людині з душею на різноманітних... місцях, в тому числі і на директорському, вважається взагалі нелегко. Це необхідно, ...і звикнути до цього у всякому випадку справа хороша, і їй треба віддаватися всією душею" [152, арк. 2].

Третій період – повернення до Санкт-Петербурга та інспекторська діяльність у Василеостровській гімназії (1874–1885 рр.).

Повернувшись до Санкт-Петербургу в травні 1874 р. В. Сиповський подав клопотання на ім'я княгині Катерини Михайлівни про прийняття його на посаду викладача Маріїнського інституту та отримав задовільну відповідь. У період з 1874 по 1879 р. працював у Патріотичному інституті, де викладав в старших класах [1, с. 148]. Одночасно з цим працював вчителем історії та словесності у Василеостровській жіночій гімназії, а з 1875 по 1885 р. працював інспектор згаданої гімназії.

У роки викладацької діяльності в Василеостровській гімназії В. Сиповський по можливості намагався „зберегти розумові сили учнів від нервового напруження і зберегти їх свіжість; звертав увагу не лише на те, щоб розподіл уроків, які потребували розумового напруження чергувалися з уроками мистецтва – співами, танцями, малюванням, але і на те, щоб діти не обтяжувалися домашнім завданням. Користувалися тим міркуванням, що навчання головним чином має проходити в класі; постановлено було, щоб в молодших класах задавали додому не більше двох уроків. на один день, причому таких, з

якими може справитися за пару годин і посередня учениця, і яке потребувало більш механічної праці” [17, с. 27].

Інспектор Василеостровської гімназії В. Сиповський завжди цікавився всіма сторонами навчальної справи і постійно сприяв тому, щоб учениці не зазнавали перевтом. Працюючи в жіночій гімназії, педагог переймався питанням жіночої освіти, а тому в 1876 р. він погоджується стати редактором журналу „Женское образование”. Цього ж року у 6-му номері виходить друком стаття „Положение у нас вопроса о высшем женском образовании” за за авторством В. Сиповського. Одночасно зі статтями, в яких порушувалося питання жіночої освіти, на сторінках журналу друкуються такі загальнопедагогічні статті В. Сиповського: „Учение и здоровье” (1876 р.), „О развитии дара слова у детей” (1876 р.), „Заметка об ученических сочинениях” (1878 р.). Автор цих статей не був прихильником скорочення програми, навпаки, відстоював курс серйозний і ґрунтовний, але такий, де увага зосереджувалася б на головному, а не зупинялася на несуттєвих подробицях.

Одночасно з викладацькою та інспекторською діяльністю В. Сиповський з 1878 р. розпочав читання лекцій з історії на Жіночих педагогічних курсах. У своїх лекціях особливу увагу педагог загострював на історії культури, внутрішній змісті подій, прогресі. Лектор заохочував слухачів до самостійності суджень. На іспитах педагог постійно запитував, „що саме прочитано слухачками із зазначених ним історичних творів, і як вони зрозуміли прочитане, а також вимагав від педагогічок, як від людей дорослих, відомої стрункості викладу, гармонії змісту і форми” [44, с. 9]. Захоплюючись своїм предметом, він іноді забував про пізню годину і тут же, на іспиті, починав роз’яснювати улюблені думки і положення. Протягом року педагог постійно пропонував своїй аудиторії теми для рефератів, які давали можливість створювати не просту компіляцію, а змушували подумати і виробити певний погляд на описану епоху;

учитель домагався не учнівського переказу, а самостійного мислення.

Чуйне ставлення до учнів ніколи не покидало В. Сиповського, і йому завжди було приємно дізнатися згодом про долю кого-небудь з них. „Але ж яка хороша людина з неї вийшла”, – говорив він про яку-небудь зі своїх колишніх учениць і скромно відмовлявся, коли співрозмовники доводили йому, що, якщо з цієї дівчини вийшов корисний член суспільства, то цьому його заслуга. Праця педагога, вважав В. Сиповський, часто буває невдячною: досвід навчає, що не завжди можна довіряти тим результатам роботи, яких досягаєм, поки учениці сидять на шкільній лаві; справжні результати стануть видимі тільки тоді, коли всі ці численні пташенята широко розправлять свої молоді крила і полетять „in die weite Welt” [123, с. 13].

Як інспектор В. Сиповський завжди входив у становище службовця, прагнув полегшити його, наскільки це від нього залежало; не раз мужньо відстоював своїх товаришів по службі перед вищим начальством і, зробивши це, намагався ухилитися від гарячого вираження подяки. Шкодуючи самолюбство молодих педагогів, він поблажливо ставився до їх помилок, неминучих на початку важкого шляху, пояснював промахи, підбадьорював незадоволених, вважаючи таке „невдоволення” запорукою майбутніх успіхів. Він не прощав тільки байдужості і легковажного ставлення до справи [123, с. 14].

Дуже засмучені були гімназистки, коли дізналися про те, що В. Сиповський залишає гімназію, щоб обійняти посаду директора училища глухонімих. Прощаючись з улюбленим учителем, вони продекламували йому такі вірші: „Мы все пойдем различными путями, и жребий в жизни нас различный ждет, но все, все сказанное вами, до гроба с нами проживет. Нам не забыть речей гуманных, речей исполненных тепла, желаний чистых и прекрасных идти всегда путем добра. Пройдут минуты, дни и годы, меж нас иные отплывут, иные встретят лишь невзгоды,

иные ж радости найдут. Как знать, что нам судьба готовит, но верьте, памяти о вас ничто мирское не изгонит, жить будет век она средь нас!" [44, с. 11].

Четвертий період – перебування на посаді директора Санкт-Петербурзького училища глухонімих (1885–1895 рр.).

В одному з листів до А. Степовича В. Сиповський писав, що в його діяльності відбувся кардинальний злам. „Ти, звісно, будеш здивований, коли почуєш, що я директор училища глухонімих!!!" [149]. У цьому ж листі зізнається своєму другові, що йому „як вчителю словесності та історії ця посада не до лиця, але вище керівництво наполегливо пропонувало взяти на себе відповідальність за облаштування цього закладу і ввести в ньому нову систему навчання глухонімих. Хоча я довго відмовлявся, але все ж таки погодився. Тим паче, що умови прекрасні: казенна квартира, 3000 грошової винагороди, із них 2000 перетворюються на пенсію і маса вільного часу" [149].

Посівши в 1885 р. місце директора училища глухонімих і відчуваючи себе недостатньо підготовленим до такої посади В. Сиповський узявся за вивчення цієї справи з інтересом новачка. У серпні того ж року В. Сиповський відправляється у Варшаву для перейняття досвіду.

Після повернення ділиться своїми враженнями із А. Степовичем у листі від 27 вересня 1885 р.: „Цього літа їздив до Варшави, щоб познайомитися з тамтешнім інститутом глухонімих. Поїздка ця для мене була дуже важлива: я побачив дійсно упорядкований заклад, до якого нашому Петербурзькому треба ще дорости, незважаючи на те, що коштами наше училище багатше Варшавського. Навчання глухонімих усного методу – найвищою мірою справа цікава і для філолога, і для фізіолога. Мене просто вражає здатність глухонімих зчитувати очима, по-моєму, абсолютно невловимі рухи ротових м'язів, щік та гортані при вимові звуків, особливо таких, як [г], [к], [х], [ч] та ін. Ти завзятий філолог, назви-но мені найкращі праці з фонетики, в

яких пояснювалися б ті фізіологічні умови, які необхідні при відтворенні різних звуків” [150].

В. Сиповський перейняв посаду директора Санкт-Петербурзького училища глухонімих від О. Пфеля, почесного опікуна Санкт-Петербурзького училища глухонімих, але основна заслуга в розвитку навчального закладу тих часів все ж таки залишається за В. Сиповським. Опікуючись питаннями підготовки належних кадрів для поліпшення роботи в училищі, Олександр Карлович не раз повторював: „Не в планах та інструкціях головна сила, а в живих людях, у працівниках: без свіжих і розумних наставників все буде мертвим і безплідним” [72, с. 26].

Передаючи В. Сиповському училище, О. Пфель говорив своєму наступнику: „Постарайтеся, перш за все, оживити училище, викликати педагогічні інтереси, облаштуйте гарну бібліотеку, почніть бесіди з питань виховання і навчання, дайте більше життя конференціям, не давайте вашим співробітникам заснути. Адже навіть дуже здібні люди нерідко легко піддаються рутині і сплячці” [73, с. 713].

Свою директорську діяльність В. Сиповський розпочав з виховання „нових” учителів у „новому училищі”, яке здійснювалося або шляхом приватної бесіди, або методом загальних зборів чи конференцій. В. Сиповський дуже уважно придивлявся до кожного зі службовців під час роботи і завжди знаходив привід та спосіб направити дії своїх підлеглих на благо довірених йому дітей. Слід зазначити, що приватні бесіди в більшості випадків мали невимушений характер і полягали в заохоченні або підтримці духу молодого вчителя. Такі заохочення мали величезне значення в той час, коли справа для всіх була новою, все доводилося починати з нуля, оскільки традицій у цьому училищі не було.

За відмінно-старанну службу в 1888 р. на основі „Высочайших приказов по ведомству учреждений Императрицы

Марии состоящих под непосредственных их Императорских Величеств покровительств" В. Сиповський удостоївся ордену Св. Рівноапостольного князя Володимира 3-го ступеня і звання дійсного статського радника [13, с. 4].

Відомі випадки, що яскраво характеризують ставлення працівників училища до В. Сиповського. Наприклад, дехто з молодих кандидатів, припускаючись через недосвідченість помилок у виховній справі, самі йшли покірно до свого директора навіть і в тому випадку, коли добре знали, що про їх помилку ніхто не довідається [43, с. 334]. Оскільки мали впевненість у чуйному і справедливому ставленні директора до справи і людини. В. Сиповський цілком відповідав такій думці про себе, бо високо цінував ті почуття, які переживав молодий вихователь, що наважився поскаржитися сам на себе. Одразу із вступом на пост директора запропонував новий проект уставу училища глухонімих

Конференції службовців під керівництвом В. Сиповського мали повчальний характер, хоч теми були більш загальні, на відміну від приватної бесіди. Ораторське мистецтво В. Сиповського, глибоке знання загальної педагогічної справи, доброзичливе ставлення створювали такі умови, за яких слухачі, переймаючись справедливістю сказаного ним, надихалися. Подібні конференції сприяли розвитку посиленого прагнення до педагогічно-виховної діяльності. Такі заходи також створювали у колективі дружню атмосферу, в якій В. Сиповський поставав не начальником, а другом, що дбає про благоустрій і достаток своїх колег. Дізнавшись якось, що група вихователів йде до театру і шкодує, що один із колег не може розділити з ними задоволення, бо повинен чергувати, В. Сиповський казав просто: „Ідіть, я почергую!" [123, с. 16]. Якщо він робив зауваження комусь із наставників або наставниць, то завжди робив це в делікатній формі: „Чи не вважаєте ви, що цей прийом треба дещо змінити?" [123, с. 16].

В. Сиповський продовжує видруковувати на сторінках журналу „Женское образование” загальнопедагогічні праці, серед яких: „Обременение учащихся” (1887 р.), „Школьные вопросы. Экзамены или репетиции?” (1890 р.), „Школьные вопросы. О дисциплине в школе” (1890 р.), „Школьные вопросы. Чего недостает современной школе” (1890 р.), „Школьные вопросы. Чему и как учить?” (1890 р.).

Довготривалі фінансові труднощі, які переносила редакція журналу „Женское образование”, спричинили розширення кола проблем,які розглядалися на його сторінках, щопосприяло покращенню матеріальної ситуації. Оновлений журнал мав назву „Образование”, на сторінках якого друкуються такі праці В. Сиповського: „Образование и школа” (1892 р.), „До чего доводит соревнование на экзаменах” (1892 р.), „Летние образовательные прогулки” (1892 р.), „Быть экзаменам или не быть?” (1892 р.), „Какое значение могут иметь публичные лекции” (1892 р.).

Піклуючись про долю нещасних, скривджених природою вихованців училища, В. Сиповський домагався того, щоб вони виходили зі школи готовими до боротьби в житті. За часів директорства В. Сиповського в училищі змінилось ставлення з боку вчителів до вихованців зі схоластичного на дружні; основну увагу було зосереджено на опануванні учнями ремесел, що й підтверджує поліпшене оснащення майстерень для старших класів.

Для покращення навчання у 1889 р., на пропозицію В. Сиповського, О. Остроградським для вчителів була написана методика навчання усної мови „Руководство к первоначальному обучению глухих детей по звуковому способу” [2, с. 170]. Це спричинило перебудову організаційно-методичної роботи в училищі.

Відкрилися нові класи, навчання за матеріалом розширилося, а з четвертого року навчання в училищі ставало предметним.

Основними дисциплінами були: Закон Божий, арифметика, фізика, курс загальнокорисних відомостей, графічні мистецтва і малювання. Учні, для яких доступним було тільки те, що сприймалося візуально, відвідували у супроводі вихователів усі виставки, музеї, громадські будівлі, заводи, фабрики, майстерні, для дітей організовувалися близькі й далекі прогулянки. Неодноразово вони на пароплавах усім училищем відвідували Кронштадт, Петергоф, плавали Невою в вгору. Улітку 1892 р. була організована освітня поїздка до Фінляндії – у Виборг, на Сайменське озеро і до водоспаду Іматра. Їздив старший клас у кількості 11 осіб у супроводі двох вихователів і одного запрошеного викладача природознавства [43, с. 342]. Багато років по тому, після закінчення навчання в училищі, дехто з учасників цієї екскурсії розповідав, що їм сподобалося, бо було цікаво, і як вони добре пам’ятають все те, що їм пояснювалося під час подорожі. Подібний факт переконливо свідчить про безсумнівну користь подібних екскурсій для глухонімих дітей, що сприймають навколишній не всіма органами чуттями. Чого глухонімий не бачив, те йому нелегко засвоїти, тому все побачене, що їх зацікавило, одразу пояснювалося, а вдома чи на уроках обговорювалося більш детально. Потім перед учнями ставилося завдання: письмово викласти те, що у них залишилося в пам’яті з побаченого і розказаного.

Основною метою училища глухонімих було виховання, загальне та спеціальне (трудове) навчання дітей обох статей, що народилися глухонімими або втратили слух чи дар мови в результаті захворювання. В закладі було два відділення: жіноче і чоловіче. Кожне складалося з підготовчих та загальноосвітніх класів. Термін навчання у підготовчому класі становив три роки, в загальноосвітньому – шість років. Одночасно з класним навчанням велося навчання ремесла. Для учнів молодшого віку було організовано плетіння кошиків, замінене потім картонажним ремеслом і ручною працею по дереву за шведською

системою. У четвертому навчальному році учні переходили в загальні майстерні. День ділився на дві частини: ранок, до обіду – класні заняття, після обіду – ручна праця і картонажне виробництво для молодших, робота в майстернях – для старших. Вихованці зі своїми роботами успішно брали участь у багатьох виставках. Училище мало більше десятка похвальних відгуків і патентів на медалі за участь у виставках та серйозну постановку ремісничої освіти. Участь у виставках не обмежувалася. Роботи учнів та учениць училища демонструвалися, наприклад, і на всесвітній виставці в Чикаго, де були нагороджені великою бронзовою медаллю. Все це, безсумнівно, свідчило про ретельну і продуктивну постановку ремісничого навчання в училищі.

В училище глухонімих приймалися діти всіх соціальних станів, будь-якого християнського віросповідання, не молодше семи і не старше дев'яти років [3, с. 149]. Вихованці утримувалися за кошти „Попечительства о глухонемых" і пансіонерскої плати, яка вносилася рідними і близькими вихованців або благодійниками. Безкоштовні вакансії призначалися, головним чином, для сиріт, напівсиріт (дітей, що мали тільки батька). Плата за навчання в училищі на той час була досить високою – 350 руб. на рік за пансіон, 120 руб. на рік за напівпансіон (денне перебування) та 40 руб. на рік за „приходящого" учня. А якщо бажаючих вступити в училище було більше, ніж вільних вакансій, претенденти зараховувалися кандидатами і очікували звільнення вакансій. Проблема з кількістю місць виникала у зв'язку з тим, що один вчитель-вихователь в своєму відділенні міг працювати лише з вісьмома чи десятьма учнями через те, що кожна дитина потребувала постійного і індивідуального заняття з нею.

Ще одна проблема, з якою зіткнувся В. Сиповський, обійнявши посаду директора Санкт-Петербурзького училища, – це те, що приміщення знаходилися в центрі міста, а на літній час постійно потрібно було перевозити вихованців кудись у дачну

місцевість, не надто близьку і не надто віддалену від міста. Не раз поставало питання про надання училищу приміщень в іншів частині міста або на околиці, де б учні могли вільно розміститися і не виїздити влітку. Пропонувалося багато різних варіантів, але жоден із них не було реалізовано, головним чином, через причини фінансового характеру. До 1893 р. училище влітку перебувало в Лісовому. Наскільки це було невигідно для училища, може свідчити, наприклад, одна пам'ятна записка В. Сиповського почесному опікуну: „Поступово зростаюча плата за найм, повна непристосованість приміщень для розміщення в них вихованців, відсутність майданчиків для ігор вихованців, необхідність водити скрізь і завжди дітей на прогулянку строєм, неможливість надати їм яку-небудь свободу, таку необхідну на літній час, відсутність будь-якого підходящого приміщення для персоналу училища – саме ці обставини змушують адміністрацію училища шукати інше, більш придатне для закладу, дачне приміщення" [43, с. 364].

У подальших пошуках було знайдено будівлі нещодавно ліквідованого лісового училища з частиною майна в містечку Лисині, розташованому за 50 верст від Петербурга. Досвід перебування влітку вихованців училища в будівлях колишнього Лисинського лісового училища, виявився цілком вдалим. Хоча передані в користування будівлі були в занедбаному стані та потребували значних витрат навіть для поверхового ремонту, а вартість переїзду в Лисино була дещо висока, всі витрати училища для життя в Лисино не перевищували суми, яка асигнувалася за кошторисом для витрат на дачу. Перебування ж учнів у Лисино було комфортним та сприятливим для них як з фізичного, так і з морального боку, про що свідчив здоровий вигляд хлопців і дівчат. Результатом життя в Лисино стало значне покращення загального стану здоров'я вихованців, ніж у ті роки, коли на літо училище винаймало дачу.

При опануванні глухонімими усним мовленням одним із найголовніших способів є навчання, засноване на наочності. Мальовнича місцевість Лисинського лісництва посприяла розробці вихователями училища особливої програми для літніх занять, згідно з якою вони й проводилися. Місцевість дозволяла вивчати природничі науки безпосередньо на природі: прогулянки лісом, риболовля, городництво. Слід зазначити, що Лисинське лісництво мало й ту перевагу, що було віддалене від якихось поселень, місцеві мешканці з яких могли мати негативний вплив на вихованців училища.

У 1895 р. В. Сиповський видрукував у журналі „Образование" листа „О приюте для глухонемых", надісланого від священника Констянтина Лорченко, в якому йшлося про те, що „у вигляді вкрай нагальної потреби мати велику кількість притулків-училищ для глухонімих дітей можна було б звернутися до сприяння монастирів у цій святій справі, яка цілком відповідає їх місії.

Кожен чоловічий і жіночий монастир не відмовиться влаштувати притулок-школу на таку кількість дітей, яку вони в змозі утримувати" [41, с. 222]. Через передчасну смерть В. Сиповського (який пропрацював директром училища 10 років) у 1895 р. подібний задум не було втілено у життя. Був похований на кошти видані у касі Власної Його Імператорської Величності канцелярії по установах імператриці Марії в Санкт-Петербурзі на Смоленському кладовищі.

Після смерті видатного педагога на сторінках журналів з'явилися статті, присвячених пам'яті В. Сиповського, в яких зі скорботою про нього згадували учні, друзі та колеги. Так, в суспільній хроніці на сторінках журналу „Вестник Европы" були надруковані такі слова: „У галузі педагогіки вельми відчутна втрата В.Сиповского, редактора одного з кращих спеціальних журналів і автора корисних книг для юнацтва, між якими особливе місце займає «Родная Старина»" [37, с. 438]. Це був

один із небагатьох „лицарів духу”, ряди яких рідшають із кожним роком, але без них життєва нива остаточно б заросла бур’янами. О. Острогорський писав: „Кожен, хто мав щастя зіткнутися з В. Сиповським, виносив радісні спогади на все життя про цього ідеаліста, який усією своєю сутністю віддзеркалював світлий образ справжнього вчителя” [54, с. XXXVII]. І щоб і після смерті ім’я В. Сиповского не було забуте його друзі та колеги вирішили створити капітал коштів для стипендії імені Василя Сиповського.

Отже, нами визначено чотири періоди педагогічної та науково-просвітницької діяльності В. Сиповського: *перший період* – початок педагогічної та викладацької діяльності (1868–1874 рр.); *другий* – виховна та викладацька діяльність у Київській Колегії Павла Галагана (1871–1874 рр.); *третій* – повернення до Санкт-Петербурга та інспекторська діяльність у Василеостровській гімназії (1874–1885 рр.); *четвертий* – період перебування на посаді директора Санкт-Петербурзького училища глухонімих (1885–1895 рр.). Кожний із періодів, зумовлений зовнішніми обставинами умов діяльності В. Сиповського, відрізняється за змістом, формою, характером, але педагогічні переконання протягом усього життя педагога і просвітника залишалися незмінними.

За переконаннями В. Сиповського „відчудження дітей від викладачів так в’їлося в шкільні звичаї, що бесіди учнів з учителем поза класом часто навіть засуджуються: учні вбачають у розмовах з учителем непристойне лакейство, а керівництво школи запідозрює вчителя, який охоче розмовляє з дітьми поза класом, в бажанні популярності. Деякі з учителів навіть побоюються, що, вступаючи в бесіди з учнем, вони втратять свій авторитет, заснований нібито на недоступності. Відомі приклади таких явищ, що протягом 7–8-річного курсу учні не перекинуться жодним словом з вчителем поза класом” [123, с. 239]. На думку педагога, вихователь, який справді любить дітей, розуміє їх дитячий світ, психологію, який входить в інтереси своїх

вихованців, неминуче матиме в їхніх очах великий моральний авторитет, тому йому не важко налагодити і зовнішню дисципліну. Інший же женеться все життя за дисципліною, як за казковою, невловимою жар-птицею, робить якесь особливе обличчя, надає йому строго прокурорського виразу, а натовп учнів дивиться на нього, як на поліцейського офіцера, командувача, що до хрипоти кричить: „Осади! Осади! Хоча публіка уже достатньо осадила і далі осаджувати нікуди" [96, с. 881]. В такому випадку, в учнів завжди помічається злобно глузливий настрій, що передує гучному протесту.

Як зазначав В. Сиповський, „краще виховання повинно вести до нормального розвитку і сприяти йому, а не вважати за необхідність покарання чи винагороди" [110, с. 76]. Погляди видатного педагога свідчать, що незначні проступки іноді потрібно навіть ігнорувати у зв'язку з тим, що постійні зауваження шкодять самостійності учнів і порушують їх спокій. Що стосується жорстоких, різко виражених покарань, то, по можливості, їх слід уникати, а догана не повинна перетворюватися на знущання.

Будучи гуманістом, В. Сиповський гаряче протестував проти згубної омани, що для нагляду за дітьми не потрібно особливого освітнього цензу. І стверджував, що це – „сумне непорозуміння! Ні, і тисячу разів ні! Не про дисципліну в її загальноприйнятому сенсі повинна дбати школа, а про правильний виховний вплив на своїх вихованців. Для такого впливу потрібні люди, які розуміють велике завдання виховання, а отже, люди добре освічені, мало того, здатні за характером, за духовним складом до цієї важливої справи" [96, с. 882].

Велику увагу педагог приділяв гігієні виховання, а саме літнім освітнім прогулянкам, фізичним вправам та рухливим іграм. Все це, за словами вихователя, покращило б ситуацію, що стосується проблем здоров'я та дисципліни молодого покоління.

У своїй педагогічній практиці В. Сиповський надавав перевагу написанню творів на вільну тему, читанню та переказу творів народної творчості, що , на його думку, сприяло розвитку в учнів красномовства.

У ході вивчення історії вчитель заохочував учнів до читання історичних документів, переказів та легенд, що сприяє більш досконало опанувати предмет та привести в майбутньому до самостійного вивчення цієї науки.

Як переконаний гуманіст В. Сиповський виступав за доступ жінки до освіти, до вчительської діяльності, адже саме жінка, на думку педагога, з більшим сумлінням ставиться до своїх обов'язків, і серед жінок більше осіб, які цікавляться вивченням теорії та педагогічної практики. Педагог був прихильником освіти жінки, про що переконливо свідчить його діяльність редактора в журналі „Женское Образование", на сторінках якого видруковувалися авторські й інші статті, які торкались цієї проблеми. У журналі також було вміщено тексти про становище жінок в інших країнах.

Отже, на основі здійсненого аналізу з'ясовано, що до загальнопедагогічних поглядів В. Сиповського належать: необхідність подолання прірви між учителями і учнями; гуманне ставлення до учнів; саморозвиток та самовдосконалення майбутнього покоління; вивчення історичної минувщини; розвиток жіночої освіти.

Історіографічний пошук показав, що впродовж кінця XIX – на початку XX ст. учені, культурні й освітні діячі давали оцінку різнобічної діяльності В. Сиповського.

У ході дослідження виділено 4 етапи в розвитку історіографії педагогічної та науково-просвітницької спадщини В. Сиповського:

1) перший етап (1868–1895 рр.) – прижиттєва історіографія, що переважно характеризується описовістю. Виявлено, що вчені, дослідники у межах цього періоду (М.

Захарченко, С. Фруг та ін.) описували педагогічний шлях ученого, займалися упорядкуванням біографії В. Сиповського, аналізували його історичні дослідження. Цей період представлений переважно працями, що вийшли до ювілейних дат заснування навчальних закладів, де навчався та працював педагог;

2) другий етап (1895–1921 рр.) – історіографія дорадянського періоду (після смерті вченого у 1895 р.) – час, коли з'явилася значна кількість некрологів, аналіз яких давав повне уявлення про педагогічну спадщину, переконання і погляди В. Сиповського на освітню справу; пора активного ознайомлення громадськості із творчістю та науковою спадщиною В. Сиповського. Завдяки спогадам учнів, колег, друзів, рідних ученого (А. Бардовського, Я. Гуревича, М. Лаговського, Н. Леонтьєвої, В. Острогорського, О. Острогорського, М. Познякова та ін.) з'являються перші публікації про особистість Василя Дмитровича, метою яких було висвітлення моральних якостей ученого та опис цікавих епізодів його біографії, аналіз його науково-педагогічної роботи. Дослідниками підкреслено важливе значення постаті вченого як для вітчизняної, так і для зарубіжної історичної науки;

3) третій етап (1922–1990 рр.) – історіографія радянського періоду характеризується відсутністю окремих значних досліджень про постать та діяльність ученого, вивченням педагогічно-просвітницької діяльності В. Сиповського в контексті дослідження педагогічної науки та історії вітчизняної школи в другій половині XX ст.;

4) четвертий етап (1991–2000 рр.) – історіографія незалежної України – характеризується пожвавленням інтересу до минулого та його яскравих представників. Зокрема, починається активне вивчення історії Київської Колегії Павла Галагана та видатних її викладачів, вивчення особистості В. Сиповського, його педагогічної та просвітницької діяльності (Л. Березівська, А. Литвин, М. Смольніцька, О. Шевчук та ін.).

Історіографічний аналіз наукової літератури на кожному етапі розвитку історико-педагогічної науки дав змогу констатувати значущість особистості В. Сиповського і актуальність його освітньо-виховних ідей у соціокультурних умовах другої половини XIX ст. У наукових працях О. Вахромєєвої, С. Ієрусалимської, О. Коломійцевої, В. Смєюхи розкрито редакторську і видавничу діяльність ученого, зокрема, його активну позицію щодо розвитку жіночої освіти. Незважаючи на науковий інтерес низки дослідників, діяльність В. Сиповського проаналізовано фрагментарно, дотично до вивчення педагогічних поглядів інших діячів та функціонування різних навчальних закладів.

З'ясовано, що переважна більшість джерел, які стосуються педагогічної та науково-просвітницької діяльності В. Сиповського, не опубліковані і зберігаються в архівних установах України. Науковий аналіз цих джерел сприяв встановленню окремих біографічних відомостей з життя і діяльності В. Сиповського, дослідженню напрямів педагогічної, просвітницької (видавнича, редакторська, ідейні переконання щодо освіти жінок) та наукової діяльності вченого, дозволив схарактеризувати його педагогічні погляди.

З урахуванням змін у діяльності та поглядах ученого визначено чотири основних періоди педагогічної та науково-просвітницької діяльності В. Сиповського:

перший період (1868–1871 рр.) – початок педагогічної та викладацької діяльності (формування особистості педагога, закінчення університету, початок педагогічної діяльності у Другій Санкт-Петербурзькій гімназії, активна участь у педагогічних дискусіях щодо навчальних програм, викладання в Маріїнській жіночій та Ларинській гімназіях, вихід першої наукової праці „О преподавании истории в средних учебных заведениях" (1871 р.));

другий період (1871–1874 рр.) – виховна та викладацька діяльність у Київській Колегії Павла Галагана (переїзд до Києва, робота у Колегії Павла Галагана, формування педагогічних поглядів, сумісництво у Київському Інституті шляхетних дівчат, опублікування другої історичної праці „Значение Петра Великого в истории русской школы" (1872 р.), звільнення з роботи);

третій період (1874–1885 рр.) – повернення до Санкт-Петербурга та інспекторська діяльність у Василеостровській гімназії (робота у Патріотичному інституті, читання лекцій на Жіночих педагогічних курсах, активна участь у просвітницькому русі, початок редакторської діяльності в журналі „Женское образование", поява статей, присвячених питанню жіночої освіти, друк фундаментальної праці „Родная старина", звільнення з Василеостровської гімназії);

четвертий період (1885–1895 рр.) – перебування на посаді директора Санкт-Петербурзького училища глухонімих (призначення директором Петербурзького училища глухонімих, закордонні відрядження, редакторська діяльність у журналі „Образование", друкування ряду статей, участь у діяльності просвітницьких товариств).

Доведено, що спільною, характерною для всіх періодів життєвої та педагогічної діяльності рисою була велика працездатність і вимогливість В. Сиповського до себе та незмінне бажання сприяти покращенню долі жінки через розвиток жіночої освіти.

Дослідження наукової та архівної спадщини В. Сиповського дало можливість розкрити своєрідність його педагогічної (у другій Санкт-Петербурзькій гімназії, Маріїнській жіночій гімназії, Ларинській гімназії, Київському Інституті шляхетних дівчат, Патріотичному інституті), виховної (у Колегії Павла Галагана), інспекторської (у Василеостровській жіночій гімназії) та директорської діяльності (у Санкт-Петербурзькому училищі глухонімих), створити ретроспективний портрет В. Сиповського

як вихователя й учителя, який став одним із перших, хто почав відстоювати необхідність освіти для жінок. Аналіз джерел показав, що В. Сиповський мав педагогічний талант, його уроки та лекції були глибоко наукові, матеріал викладався логічно, послідовно та підкріплювався конкретними фактами і подіями з архівного матеріалу.

РОЗДІЛ 2
ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ ВАСИЛЯ СИПОВСЬКОГО

2.1. Педагогічні погляди В. Сиповського на дисципліну в школі

Необхідність модернізації сучасної шкільної освіти спонукає до пошуку інших шляхів формування особистості, здатної здобувати нові знання, усвідомлювати цінності, норми поведінки, що є основними характеристиками дисциплінованої, вихованої людини. Це зумовлює потребу удосконалення форм, методів і прийомів у навчально-виховній роботі, що має забезпечити розуміння учнями значення дисципліни у повсякденній життєдіяльності.

Успішність розв'язання проблем, пов'язаних із вихованням дисциплінованих учнів, залежить від розуміння сутності шкільної дисципліни не як засобу покарання, а як обов'язку дотримуватися певного встановленого порядку, який забезпечує життєдіяльність колективу. Вивчення педагогічних поглядів В. Сиповського, його ідей і практичної діяльності допомагає знайти шляхи і способи розв'язання цієї проблеми.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років, автори яких займалися вивченням питання дисципліни в школі показав, що на різних етапах розвитку вітчизняної педагогічної науки і практики ця проблема не втрачала актуальності. Так, у другій половині XIX – на початку XX ст. її вивченню присвятили праці М. Демков, К. Лебединцев, Т. Лубенець, С. Миропольський, М. Пирогов, С. Русова, Я. Чепіга та інших. На початку XX ст. проблему дисципліни учнів проаналізовано Л. Адріановим, Н. Левітовим. У другій половині минулого століття проблемою ґрунтовно займались В. Гмурман, А. Макаренко, Е. Моносзон, В. Сухомлинський та інші. Незважаючи на значну кількість

наукових праць дисципліни особистості в різних аспектах на сучасному етапі розвитку вітчизняної педагогічної науки і практики все ще немає цілісного історико-педагогічного дослідження, присвяченого комплексному висвітленню питання дисципліни учнів у школі.

З навчанням нерозривно пов'язана і проблема шкільної дисципліни: їх поєднання – це дух школи, успішної чи проблемної. Питанню, що стосується дисципліни, відомий історик і педагог присвятив окрему статтю „О дисциплине в школе" з таким епіграфом: „Керувати собою – є найважче з усіх мистецтв" [120, с. 781].

У згаданій статті автор чітко окреслив різницю між уявною дисципліною, яка є результатом добре організованого поліцейського нагляду, і такою що випливає з поваги до наставника, який вирізняється моральними якостями і педагогічним тактом, та з інтересу до предмета викладання. Саме така дисципліна панувала на уроках В. Сиповського. Як описувала Н. Леонтьєва у статті, присвяченій пам'яті видатного педагога: „Найбільш буйні класи замовкали, коли в дверях показувалася постать улюбленого наставника. Свій гуманний погляд на класну дисципліну він постійно проводив і на педагогічних конференціях: йому недостатньо було почути про вчинок якої-небудь учениці; як справжній педагог, він хотів завжди заглибитися в мотиви цього вчинку, щоб в них знайти пом'якшувальні або, можливо, і зовсім виправдовуючі обставини. Ці конференції, на яких він не раз порушував цікаві педагогічні питання і з живою участю прислухався до оцінки учнів, залишаться назавжди в пам'яті його товаришів по службі в гімназії, а для початківців-учителів він був корисною, найвищою мірою повчальною школою" [44, с. 7].

Адже „найбільше зло шкільного життя", як вважає досвідчений вихователь, – „це та ворожнеча, та прірва, яка утворюється між учителями і учнями, вихователями та

вихованцями, які виступають у більшості випадків двома ворожими таборами, що ведуть між собою безперервну, часом жорстоку боротьбу” [96, с. 879]. Що ж породжує цю боротьбу, це сумне ненормальне ставлення? Виникає це, насамперед, через абсолютно неправильний погляд на дисципліну.

Прихильник однієї лише дисципліни досягає порядку, озброївшись всіма можливими засобами: оцінкою за поведінку, штрафними журналами, погрозами та покараннями. Хороший вихователь не лише досягне бажаного порядку, але і посприяє розвитку хороших моральних рис характеру, не думаючи при цьому про дисциплінарні заходи. Дисципліна, що панує в школі, схиляла на свій бік багатьох вихователів своєю простотою, але насправді, вимагаючи лише пасивної покори, пригнічувала особистість вихованців, породжувала той антагонізм між ними і наставниками. Таке розуміння цього явища було популярне у той час в школі [33, с. 290].

Після виходу в 1891 р. брошури В. Сиповського під назвою „К вопросу о школьной дисциплине” редакція журналу „Русская школа” одразу відреагувала відгуком на цю статтю, в якому наголошувала на тому, що „прочитавши з великим задоволенням брошуру В. Сиповського, стверджують, що її сміливо можна рекомендувати для керівництва вчителям і вихователям не тільки молодим, які щойно вступили на важку і відповідальну дорогу виховання юнацтва, а й особам, які вже давно працюють на цьому терені, хоча все-таки ще не усвідомили поняття про дисципліну. Адже в більшості випадків дисципліна розглядається у нас як щось самостійне в справі виховання, мабуть, як елемент виховання; багато ж йдуть далі і бачать в ній мету виховання: виховувати, на їхню думку, це означає дисциплінувати в найвужчому значенні цього слова” [129, с. 153].

Як зауважував В. Сиповський „на превеликий жаль, у нас у справі виховання і навчання наслідуються переважно німецькі традиції, і вже здавна школа отримала лад і характер,

протилежний англійським; встановилося книжкове, переважно формальне, навчання, таке, яке не враховує необхідність тренувати дітей не тільки розумово, але й фізично. Наша учнівська молодь більшу частину свого навчального часу проводить, сидячи над книгою, в класах і вдома – за приготуванням заданих уроків. Діти наші з часу підготовки до вступу до школи і після того звикають до сидячого життя, задушливої нездорової кімнатної атмосфери, в них розвивається просто-таки страх свіжого повітря, страх руху" [113, с. 207]. Безсумнівно, що молодь у великих містах справляє вкрай негативне враження. „Про молоде покоління в більшості випадків можна сказати «не розцвіли і відцвіли». Подивіться, наприклад, на юрби учнів, які виходять зі школи ... скільки зустрінете з них згорблених, підсліпуватих, вузькогрудих, що йдуть невпевненою ходою. Погляд одразу падає на малюків, що зігнулися вперед під вагою своїх ранців, набитих книгами. Як мало зустрінете ви дітей і юнаків бадьорих, енергійних, життєрадісних! Втомлені, із затуманеними головами від задушливого класного повітря, вони поспішають додому, щоб пообідати і знову взятися за нудну книгу". [113, с. 207].

На думку В. Сиповського, в цій ситуації значна частина вини лягає на школу, оскільки в ній формується спосіб життя учнів:

„1. Завалювання учнів такою домашньою роботою, з якою їм доводиться возитися до глибокої ночі, так що відривається від сну значна частка, і учні приходять у клас без належної розумової свіжості й енергії.

2. Погано складені розклади, причому поспіль виставляються важкі уроки, які потребують значного розумового напруження, і не перемежовуються уроками мистецтв, що дають певний відпочинок мозку.

3. Занадто незначними за часом рекреаціями, що не дають можливості відпочити розумово від уроку і фізично – від часового сидіння в задушливому класі.

4. Заборона в більшості випадків шуміти в рекреаційній кімнаті, що є просто інстинктивною потребою деяких дітей, оскільки таким чином посилюється дихання, кровообіг та інші процеси, що втратили свою енергію від довгого сидіння" [120, с. 796].

Педагог вважав основним недоліком незацікавленість педагогів у впровадженні та здійсненні кардинальних змін у системі виховання та навчання. З цього приводу він зазначав, що „ніде так не помітний вкрай низький рівень педагогічних інтересів, як на конференціях у навчальних закладах. Збирається періодично раз на місяць, а то і раз на два місяці вчительський і виховний персонал, зазвичай навіть не в повному складі, для того, щоб мовчки вислухати інструкцію або відповісти на ті питання, які будуть запропоновані головуючою або керуючою особою, а якщо не виникне з цього боку питань, то присутні просидять дві чи три години мовчки, слухаючи читання балів, випромінюючи нудьгу на своїх обличчях і поглядаючи на годинник. І наш особистий досвід, і оповідь багатьох педагогів, які працюють в різних навчальних закладах, дають нам право зробити висновок, що в більшості випадків саме таку картину представляють конференції в навчальних закладах" [123, с. 242]. На думку В. Сиповського, „тільки якийсь значний випадок в шкільному житті, якийсь небувалий казус на певний час здатний вивести зі сплячки „нудьгуючих педагогів", змусити їх заговорити..., а вони погомонять, породумують, можливо, навіть погарячкують, вчинять якісь екстрені заходи з приводу непередбачуваного випадку, і потім шкільне життя знову увійде в своє звичне русло, і знову всепоглинаюча нудьга запанує в педагогічному кругу школи. Доля сотень дітей в руках цих педагогів, а вони нудяться нудьгою, вони не мають що спитати, що сказати на своїх зборах.

Якщо коли-небудь школа житимете справжнім життям і панівним типом в учительському середовищі будуть справжні, мислячі педагоги, які люблять свою справу, то їх, звичайно, вражатиме час нудьгуючих педагогів" [123, с. 242].

Видатного педагога турбувало те, що вихователь часто навіть не намагається враховувати індивідуальні особливості характеру учнів, їх сімейні обставини; у більшості випадків він – представник звичайної, пересічної дисципліни, він дотримується того погляду, що дисципліна має бути строга і непорушна, і тому цілком послідовна, і всякий вчинок повинен вести за собою встановлене покарання. В. Сиповського турбувало, що учні і вчителі надто відчуджені один від одного, хоча, здавалось би, спільна праця мала би зближувати їх. Адже учитель володіє знаннями, якими прагнуть оволодіти учні. Досить часто дехто з учителів навіть побоюється, що, вступаючи в бесіди з учнем, вони втратять свій авторитет, заснований нібито на недоступності. Ось тому вони і намагаються уникати спілкування з учнями поза класом. Інший вихователь, який любить дітей, розуміє дитячий світ, дитячу психологію, поділяє інтереси своїх вихованців, матиме в їх очах великий моральний авторитет, і йому не важко буде налагодити і зовнішню дисципліну. Пошуки якихось особливих способів у її формуванні, надмірна строгість і вимогливість не завжди сприяють досягненню очікуваного результату. Навпаки в учнів завжди помічається злісно глузливий настрій, що передує гучному протесту.

За словами В. Сиповського, „найсуворіша дисципліна, заснована на страху покарання" [96, с. 882], завжди скасовує справжнє виховання і породжує здебільшого два видатних типи вихованців, безстрашних або відчайдушних, готових на всілякі зухвалі витівки, здатних навіть і деяких своїх наставників тримати в страху; і заляканих боягузів, у яких розвивалися скритність і злоба. Останні, при повній впевненості у безкарності,

за безсумнівної можливості приховати кінці у воду, здатні в злобних витівках перевершити навіть відчайдушних.

Поділяючи шкільну дисципліну на класну і позакласну, автор статті „О дисциплине в школе" висловлює глибоке переконання, що класна дисципліна має ґрунтуватися винятко на активній увазі учнів, чим позакласну дисципліну ставить у пряму залежність від змісту уроків та методів викладання [129, с. 154].

Як пише у своїй статті М. Тулупов: „говорячи про життя вихованців в закритих навчальних закладах, В. Сиповський вимагає для них здорових естетичних задоволень і фізичної праці, відсутність яких тягне за собою нудьгу, яка є головною причиною багатьох проступків проти дисципліни". Від вихователів він вимагає найтеплішої та найщирішої любові, живого дотику душі наставника до душі вихованця, адже: „страх для душі дитини те саме, що холод для рослини: він заважає їй правильно розкрити свої властивості, розквітнути повним цвітом, він душить її" [129, с. 155].

Останнє може статися, на думку В. Сиповського, від абсолютно неправильного погляду на дисципліну, а тому автор зазначає:

„1) Стриманість і керування собою – одне з найважчих мистецтв, якого не можна відразу навчитися.

2) Вводити в школу дисципліну загальну, обов'язкову для всіх, що вимагає стриманості, заснованої на страху покарань, означає робити велику помилку.

3) Дисципліна прямо вимагає від дітей того, у чому виховання бачить лише одну зі своїх кінцевих цілей, і тому, взята окремо від виховання, вона може лише заважати йому.

4) Дисципліна повинна бути твердою, однаково обов'язковою для всіх, завжди рівною і з метою, і в засобах, а це прямо суперечить завданню виховання – узгоджуватися не тільки з віком, але і з індивідуальністю вихованців.

5) Дисципліна впливає переважно страхом покарання, а цим вона може шкодити справі виховання, оскільки цей страх – одне з найгірших і найнебезпечніших засобів, користуватися якими вихователь дозволяє собі з великою обережністю і то лише в дуже рідких випадках.

6) Своїх завдань у школі, відмінних від завдань виховання, дисципліна не має: все, чого вона вимагає, так це входити лише як незначна частина в коло завдань виховання, тому вона не може розглядатися як щось самостійне і рівнозначне вихованню, що може замінювати його у школі" [96, с. 900–901]. Таке розумінняпедагогом явища дисципліни актуальне і заслуговує на особливу увагу тих педагогів, які надають їй надмірного виховного значення. Слушною залишається думка В. Сиповського, що сучасна школа „лише висуває вимоги і карає за їх невиконання" [96, с. 885].

З погляду істинних шанувальників дисципліни, дитина, входячи в школу і зустрічаючи там певний порядок життя, насправді диференціюється згідно з безліччю окремих постанов писаного і неписаного шкільного кодексу, вона повинна пливти за течією, хвиля дисципліни несе її на своєму хребті вперед до вироблення з нею спритного фронтовика школи. Але ж для військової служби кожен рекрут навчається під керівництвом спеціально приставленого до нього дядька, і там зважають на індивідуальність. А школа? Тут про індивідуальність досі тільки говорять [14, с. 186].

Часто В. Сиповський наголошував, що найбільше зло шкільної дисципліни полягає в тому, що її найголовніша мета полягає у зовнішніх виявах. Педагог зауважує, що „висунути десяток чи півтора правил дев'ятирічному хлопчику чи дівчинці такого ж віку і звернути увагу на те, що за невиконання їх буде покарано – не тільки не означає розвивати в дітях почуття обов'язку і законності, а зовсім навпаки – привчає їх з перших же кроків життя, коли вперше у дитини з'являються обов'язки, до

думки, що виконання їх чомусь вважається важким, неприємним, тому потрібно заздалегідь налякати їх покаранням. З перших же кроків свідомого життя вихованець бачить, що закони, які подані йому у вигляді шкільних правил, часто-густо можуть бути порушені, що самі стягнення, які наступили за порушенням, зовсім не такі вже страшні. Словом, передчасними дисциплінарними правилами найчастіше плюндрується закон: замість того, щоб дивитися на нього, як на священну, непорушну заповідь, як на вираз морального обов'язку, в школі з дитячих років звикають бачити в ньому дріб'язкові, довільні, зайві вимоги осіб, наділених владою, що можуть карати. Покарання ж не тільки втрачають моральне значення, але мало-помалу від частого вживання і зовсім втрачають навіть своє страхітливе значення, якщо тільки поступово не збільшується їх суворість" [96, с. 883]. На доказ цього останнього положення автор статті „О дисциплине в школе" наводить один зі своїх дитячих спогадів. У тому пансіоні, де він навчався, утримувачем був добродушний дідусь, великий любитель тілесних покарань, який обов'язково кожну суботу карав різками в пансіонській бані всіх, хто провинився за тиждень. Прочитавши список – їх назбирувалося зазвичай від 15 до 20 осіб, – він доволі добродушно додавав: „Ну, тепер підемо в баньку шмагатися!" Він ішов попереду, а за ним юрбою йшли „шмагатися" діти, причому деякі з них підстрибували і пританцьовували. Досить часто і дуже звично дивився директор пансіонату на різки, так само на них почали дивитися і вихованці [96, с. 883].

Варто відзначити, що тілесні покарання в школах на початку ХХст. настільки відійшли в минуле, що інцидент з учнями Ларинської гімназії, яких відшмагали, змусив говорити про себе весь Петербург: але фізичні покарання все ще подекуди практикувалися, набуваючи іноді крайнього характеру. В. Сиповський розповідав, як одного разу йому довелося порозумітися з наставником гімназії, який наказав одному учневі,

що не прийшов у царський день до обідні, з'явиться за те в суботу до всеношної. „Це призначено у вигляді покарання?", – з наголосом запитав мудрий вихователь. „У вигляді покарання", – підтвердив співрозмовник. „І ви знаходите можливим ставити відвідування церкви, як покарання? Ви вважаєте, що це сприяє розвитку релігійного почуття?" [45, с. 55]. Наставник знітився і не знав, що сказати: очевидно, він ніколи не думав про доцільність такої кари.

У статті „Еще о дисциплине" В. Сиповський подає роздуми щодо наслідоку надто строгої поведінки з дітьми. Доцільним видається навести уривок зі згаданої статті, після аналізу якої виникає питання, як все ж таки виробити у дітей хороші звички, почуття обов'язку, старанність, акуратність, властивості, необхідні кожній порядній і культурній людині?

З цього приводу педагог слушно зазначає: що „за всіх несприятливих умов все-таки справедливо сказати, що школа дає учням у моральному аспекті порівняно більше, ніж громадське і сімейне життя: і в поганого законоучителя учні прочитають і певною мірою зрозуміють Євангеліє, і у пересічного словесника ознайомляться з кращими літературними творами, в яких позначаються думи, почуття, бажання, словом, вся душа кращих вітчизняних людей і письменників" [123, с. 239]. Що ж бачить юнацтво в навколишньому своєму житті? Чи бачить практичне застосування науки Христа про любов до ближнього? Чи бачить зразки високої громадянської доблесті? Чи бачить великих проповідників, що приголомшували серця людей моральною силою свого слова? Чи бачить, нарешті, героїв знання, які жертвують для нього своїм станом, пошаною і навіть життям? Чи не доводиться цьому юнацтву досить часто бачити в житті щось цілком протилежне? „Крайній егоїзм, дріб'язковість і вульгарність, – на думку видатного педагога, – ось що найчастіше зустрічає в житті юнак, який почав самостійно жити. „Пити, їсти й веселитися" – ось девіз такого життя. Одні без праці можуть

слідувати цьому приємному покликанню; інші повинні для цього працювати і служити. Стріляються у нас молоді люди дійсно іноді тому, що ніяк не можна примиритися з цим покликанням. Чи не в школі, а в житті відбувається „оголення від ідеалів” [123, с. 240].

Аж ніяк не за допомогою правил, які занадто рано нав’язуються, а шляхом практики, прикладу, вправ формується дисципліна. Справжній вихователь має розуміти, що погані звички хлопців треба усувати і послаблювати протилежними: бачити, наприклад, неохайного хлопчика, що приходить з погано вимитими руками до класу, і не полінуватися разів п’ятдесят поспіль оглянути його і послати митися, тоді досягне він того, що вихованець звикне до охайності. Так справжній вихователь повинен діяти і в інших випадках. Результат той, що у такого наставника діти мало-помалу звикнуть до своїх обов’язків; старанність та акуратність стане як би їхнього природною і довговічною властивістю [96, с. 884].

Наглядач – прихильник дисципліни, який бажає бути тільки хорошим поліцейським стражем і, на думку якого, будь-яка провина має нести за собою покарання, в очах учнів виступає „полювальника”, якому приємно зловити порушника правил і піддати покаранню. Обдурити, перехитрити такого наглядача, на погляд вихованців, справа не тільки дозволена, а й бажана [96, с. 884]. Можна припустити, що у відкритому навчальному закладі основна справа не виховання, а навчання, а виховання – обов’язок родини [96, с. 885]. З подібним баченням важко не погодитись, але інтернат на свій захист не може навіть вимовити і цих слів. І там, за словами автора статті, панує лише горезвісна дисципліна хоча саме в інтернатах виховання і повинно стояти на першому плані. Все направлено лише на дотримання зовнішнього порядку, майже в кожному навчальному закладі ви знайдете штрафний журнал [96, с. 886]. Життя молоді тут монотонне, одноманітне і невимовно нудне; тій самій

дисципліні підпорядковані як малі дев’ятирічні хлопці, так і вісімнадцятирічні юнаки [96, с. 892]. Самі стіни, здається, заражені нудьгою, як отрутою, а звідси веде свій початок і перевтома. Як зауважує В. Сиповський, нудьга в класі, де все ж є невідкладна справа, якою треба зайнятися, ніщо в порівнянні з тією, яка панує в пансіоні в позаурочний час. Хочеться пробігтися по залі – заборонено, хочеться прочитати цікаву книгу, але вона підлягає цензурі прискіпливого наглядача, і він її відбирає [96, с. 891].

Нудьга для дітей є спонукою всіляких витівок, і чим більша різниця між наглядачами і вихованцями, чим старші вони, тим війна стає більш обдуманою і небезпечною для обох сторін [96, с. 892]. Все заборонене набуває особливої принадності, починаючи від паління і завершуючи споживанням спиртних напоїв [96, с. 893]. Повна відсутність у житті інтернату елементів радості і задоволення робить його схожим на життя подвижників, з тією лише великою різницею, що останні – люди переважно, стомлені життям, що добровільно прирікають себе на монастирське життя, а тут діти, які ростуть і фізично, і духовно, а для всього, що росте, розвивається, насамперед потрібні тепло і світло і в прямому, і в переносному сенсі. А цього немає в інтернатах або занадто мало. Бадьорий, веселий настрій – ось той стан, в якому повинна перебувати молодь, якщо вчителі хочуть виховати з неї хороших діяльних людей. Це необхідна умова здоров’я – і фізичного, і духовного [96, с. 898]. Як ліки від цієї мертвотної нудьги, як засіб до підтримання у вихованців життєрадісного настрою, досвідчений вихователь знову-таки вказує на рухливі ігри на чистому повітрі, ручну працю і естетичне задоволення. Привнесення до життя школи, особливо закритої більшою мірою елементів осмисленого задоволення, здорових розваг, вільної праці – справа першорядної важливості.

Як зазначає Н. Леонтьєва, такі благі наміри талановитого педагога почали здійснюватися у часи врядування міністра освіти

П. Ванновського [45, с. 56], хоча деякі поліпшення вводилися поступово проте впроваджувалися ідеї В. Сиповського. Організовувалися хори співаків і аматорів співу, гімназичні оркестри, будувалиськовзанки і крижані гори, проводились зрідка заміські екскурсії. Літературні читання та бесіди входили в життя учнів значно меншою мірою. Все ж це робилося, вивчення йшло повільно, а до них дисципліні, немов Ваалу, приносилося багато людських жертв у вигляді видалених зі школи пустунів, грубіянів [45, с. 57].

В. Сиповського бентежило ставлення вихователів до учнів. „Діти! Саме це слово рідко зірветься з вуст педагогів. Це для батьків є діти, дорогі їм істоти, обдаровані живою душею, з особливим, своїм цікавим внутрішнім світом, зі своїми бідами та радощами" [123, с. 241]. А більшість педагогів знає тільки „учнів" і „учениць"; для них це абсолютно особливі такі, що створені спеціально для школи, істоти, наділені слухом для того, аби слухати все, що вчитель розповідає, і спеціальним апаратом у голові, що сприймає все, що пояснює вчитель або підручник, зберігати все сприйняте аж до випускного іспиту.

„А якщо звернути увагу на те, – говорив В. Сиповський, – скільки, можливо, між так званими «шкільними неуками», тобто учнями, що не виконують тих чи інших шкільних завдань, загинуло обдарованих і хороших сил, загинуло тільки через те, що в них не визнавали живих особистостей, які можуть мати свої схильності, особливості, не цілком підходять до тих мірок, якими нерідко міряють у школах «хороших і гречних учнів»" [123, с. 242].

Виховну дисципліну досить часто змішують зі службовою, військовою. Вихователі, не задумуючись про психологію дитини, вимагають від неї активної уваги тоді, коли вона здатна більше до пасивної: її увага більше залежить від сили враження, ніж від тих чи інших асоціацій. В. Сиповський звертає увагу на те, що у дітей, які сидять уже немало годин в задушливому класі, учитель вкотре

повторює той самий обридлий їм урок. Яка увага може бути за таких умов? А якщо зміст уроку сам по собі становить внутрішній інтерес і відповідає можливостям учнів, якщо викладання ведеться так, що наявні наочність, різноманітність, і це мотивує самодіяльність учнів, і нарешті, якщо вчитель, володіючи цілком своїм предметом, ставиться до своїх уроків з живим інтересом, а до дітей доброзичливо і справедливо, то йому не доведеться скаржитися на брак старанності з боку учнів, і скаржитися на їхню поведінку [120, с. 791].

На одному із засідань Педагогічного товариства В. Сиповський, звернув увагу на слабкі сторони шкільної гімнастики: її штучність, а тому – відсутність будь-якого інтересу для учнів. Разом з іншими учасниками дебатів педагог висловлював своє незадоволення гімнастикою в тому вигляді, у якому вона практикувалася в школах, і переконував присутніх у тому, що набагато корисніше замінити її, де це можливо, фізичною працею на чистому повітрі (роботи в саду, на городі) [23, с. 209].

Існуюча в школах гімнастика не давала бажаного результату щодо фізичного розвитку дітей. Який сенс мають заняття гімнастикою раз або двічі на тиждень – гімнастикою, що складається з млявих рухів у задушливій, повній пилу кімнаті? Для того, щоб такі вправи не приносили шкоди, потрібні великі витрати на зали, потрібні добре підготовлені педагоги-вчителі, не можна вручати фізичне виховання дітей в руки не підготовленої до цієї роботи людини. У такому вигляді, як нині, вважав В. Сиповський, – гімнастика – марна втрата часу при безплідній втраті дитячих сил. Вихователь був переконаний, що „цінніші для фізичного розвитку були б різні рухливі ігри на чистому повітрі і різні фізичні вправи, наприклад, біг наввипередки, стрибання та інше” [97, с. 4].

За словами В. Сиповського: „Стародавня Греція та сучасна Англія – ось найкращі зразки, які вказують на те, як треба

досягатифізично розвивати дітей. На фізичні вправи і рухливу гру, що вимагають енергії і спритності, треба приділити в школі, принаймні, по годині на день і розглядати їх не менш серйозно, ніж розумові вправи. Завдяки рухливим іграм досягається можливий рівномірний розподіл діяльності по всіх частинах тіла, що призводить до бажаної гармонії. Ігри потребують великих відкритих просторів, та чистого повітря. Під час таких занять діти граються, веселі, задоволені, жваві, швидко, рухаються: груди широко розкриваються, легені посилено працюють, кров швидко циркулює, рум'янець на всю щоку, блиск в очах, весь організм освіжається. Це з гігієнічного погляду, а з педагогічного – заслуговує на увагу та обставина, що у дитини виникають різного роду спостереження, міркування і прагнення до досконалості, навичок визначати відстань, величину, вагу; у неї розвивається критика, практичність, виховується увага, розум робиться жвавішим, вразливішим, виробляється ясність думки, твердість духу, непорушність характеру. Молодь привчається до спілкування, порядку, розумної дисципліни" [100, с. 211]. Гра є відпочинком вже тому, що вона не містить в собі нічого схожого на навчання, вона є вільною, невимушеною діяльністю духу і тіла, найкраще відволікає від серйозних занять, кращий засіб відновлення сил, втрачених під час занять у класі і потрібних знову для подальшої роботи школярів.

На одному із засідань Педагогічного товариства, де В. Сиповський був секретарем, ще молодий педагог висловив думку щодо дитячих ігор, зауважуючи при цьому, що „вони далеко не завжди є простим відтворенням побаченого і почутого, а нерідко вкладають багато своєрідного (наприклад, сцени і розмови, які ведуть між собою, граючись в ляльки). Своєрідність ця полягає у примхливій комбінації різних ознак і явищь, взятих, зазвичай, з дійсності, яка відбувається навколо дітей" [22, с. 268].

Саме доцільно організовані ігри, які відповідають віковим особливостям, є кращим засобом для приборкання зайвого

марнославства, зарозумілості, розбещеності дітей. Супроводжувані співом, ігри можуть бути основою естетичного виховання.

Виступаючи проти вузького, однобічного виховання, видатний педагог не раз указував на важливість естетичного розвитку дітей. На думку В. Сиповського, „саме на розвиток естетичного почуття, звертається, на жаль, занадто мало уваги в школі. Можливо, це відбувається саме тому, що в нашому житті доводиться занадто часто спостерігати естетичне почуття в спотвореному вигляді, а також і тому, що навіть не всі освічені люди у нас розуміють, що правильний естетичний розвиток необхідний для морального розвитку, що одне з другим йде звичайно рука в руку" [123, с. 239]. Тому мистецтво – спів, музика, малювання, ліплення – повинні займати місце ніяк не нижче інших навчальних предметів. Викладання цих мистецтв повинно бути доручено не першим зустрічним невдалим співакам і художникам, а досвідченим педагогам. Як зазначав видатний педагог, „тоді не буде такого явища, яке зустрічається часто й густо, що деякі учні усуваються від уроків співу на тій підставі, що у них немає музичного слуху, а інші залишаються без будь-якої уваги учителя малювання внаслідок того, що не мають здатності до цього мистецтва. Талановиті педагоги зрозуміють, що завдання школи – готувати не співаків і художників, а докладати всі зусилля для того, щоб, наскільки можливо, розвинути в тому чи іншому напрямі сили учнів, і що головне завдання мистецтв в школі – розвинути, по можливості, естетичний смак і таким чином відкрити доступ у душу поколінь цілому ряду облагороджувальних насолод, можливих лише за розвиненого почуття витонченого" [97, с. 4]. Така ситуація склалася внаслідок недбалості і байдужості вчителів. Учитель співу виніс вирок, що у дитини немає музичного слуху; учитель малювання запевнив, що учень не має художніх здібностей, і ці „забраковані" (часто цілком безпідставно) втрачають бажання

співати і малювати навіть для свого задоволення. У реальному житті зростає чисельність учнів, які не цікавляться й не захоплюються жодним з видів мистецтва.

Видатний вчений В. Сиповський наголошує ще й на високому педагогічному значенні занять ручною працею, педагог зауважує, що така праця сприяє розвитку окоміру, спритності рук, вправляє м'язи; але тут і малоздібні учні можуть знаходити моральне задоволення, бо при старанності і енергії всякий може досягти задовільних результатів у ручній праці [97, с. 4].

Отже, на основі аналізу статей В. Сиповського, ми з'ясували, що педагогічні погляди педагога на дисципліну в школі базувалися на індивідуальних особливостях дітей. Вихователь має розуміти дитячий світ, дитячу психологію усвідомлювати, те, що школа має дбати не про дисципліну, як таку, з усією її суворістю і каральними санкціями, а про правильний виховний вплив на дітей, а тому на першому місці повинно стояти виховання. Адже, як відомо, чим більше існує правил, тим частіше непосидючі учні хочуть їх порушити, що навіть перетворюється для них у забавку, тому вирішальна роль у питанні дисципліни належить учителю. Саме тому перспективою подальшого дослідження є аналіз праць В. Сиповського, присвячених питанням формування особистості вчителя та способам створення сприятливих умов для навчання та праці молодих людей, таких умов, метою яких має бути передача знань майбутньому поколінню.

2.2. Осмислення ідей В. Сиповського щодо вдосконалення організації і змісту навчального процесу в школі

Однією з проблем минулого й сьогодення школи є залучення не всіх учнів класу до роботи на уроці, особливо під час тих занять, що стосуються розвитку творчих здібностей дітей.

Отже, завдання формувати у дітей уміння вчитися ніколи не втрачає свою актуальність. Готуючись до занять, учитель щодня шукає відповіді на запитання: чого вчити? Як вчити? Ці проблеми були об'єктом педагогічного пошуку видатного вихователя XIX ст. В. Сиповського, незважаючи на довготривалий інтерес до неї. педагогів минулого: А. Дістервега, О. Захарченка, Я. Коменського, Й. Песталоцці, В. Сухомлинського, К. Ушинського, С. Шацького та інших. Попри велику кількість різних за тематикою наукових досліджень з різних аспектів навчання в школі на сучасному етапі розвитку педагогічної науки й донині немає комплексного розв'язання зазначеної проблеми, відсутні дослідження, які б висвітлили і способи поліпшення навчання в школі.

Одним із завдань нашого дослідження є розкрити педагогічні ідеї В. Сиповського щодо вдосконалення організації і змісту навчального процесу в школі.

Досвідчений науковець полюбляв зважати на приклад стародавньої Еллади, яка дала світові багато видатних людей, незважаючи на незначний об'єм тогочасних знань і відсутність особливих навчальних планів. Справа в тому, що в кращі часи стародавньої Греції знаттєлюбному розуму надавалася повна свобода. Підтримувати, живити, розвивати розумову цікавість – ось одне з основних завдань навчально-виховної справи. Знання повинні служити поживою цієї допитливості і направляти її. За таких лише умов буде зріти думка, поглиблюватимуться знання, тобто відбуватимуться бажане виховання розуму. Нехай ті, що закінчують курс, винесуть із середньої школи вдвічі, втричі менше знань, але нехай виходять з неї з розвиненим, живим розумовим інтересом, підкріпленим прагненням до істини, з деяким навиком користуватися спостереженням, досвідом, умоглядом, і ні найменшого сумніву немає в тому, що за цих умовах молоді люди будуть набагато краще підготовлені до наукових занять і до розумної практики життя. Отже, розумовий

інтерес – ось той головний пункт, на який має бути звернена найбільша увага школи під час виховання розуму учнів [98, с. 216]. Оскільки автор писав в епоху панування класичної системи, ще до появи нових педагогічних течій, то він і дорікав середній школі на зосередженні курсу на стародавніх мовах і математиці. Симпатії педагога – на боці школи дотолстовської, в якій виховувався він сам, тому що вона була, більш толерантна, до індивідуальних особливостей учнів. Працюючи за переобтяженими програмами, педагоги були не категоричнимив аспекті виключення зі школи нездібних учнів. Учень, який не встигає, наприклад, з математики, але виявляє нахили до словесних наук, так само і товариш його, що відрізняється математичним обдаровуванням, але слабкий з мов, благополучно закінчили курс і отримали атестати, які давали їм доступ до вищої освіти. Так розуміння з боку педагогічного колективу уможливило дати світу освічених людей, що принесли велику користь і державі, і суспільству, і на службовому терені, і в галузі науки і літератури! Як відомо, у більшості талановитих людей схильності до занять з тієї чи іншої галузі знань виявляються рано [98, с. 217].

В. Сиповський був переконаний, що „народ бідує найбільше через вкрай низький культурний стан, через невігластво, яке позначається особливо яскраво в тих первісних способах ведення свого господарства, промислу, в повній відсутності в селянській справі прогресу, до такої міри, що прийоми обробки полів такі самі, що багато років тому. Те ж хижацьке ставлення до ґрунту, лісу, та ж безтурботність, ті ж забобони, те ж пияцтво, про яке зазначали в своїх записках іноземні мандрівники, які відвідували нашу багатостраждальну батьківщину в XVI – XVII ст. ... Від усього цього один порятунок – освіта і внесення хоч незначної кількості світла і знань в цю темну масу. Ось на що повинні бути спрямовані зусилля уряду, земства, всіх інтелігентних людей, які бажають добра своїй батьківщині. І потрібна тут не одна

грамотність, а відома сума знань, хоча б і елементарних, – необхідне пробудження допитливості, потрібні селу не тільки школи грамоти, а й книжки, які б і без вчителя вчили уму-розуму темного простолюдина" [78, с. 3].

До оцінювання знань учнів В. Сиповський ставився дуже обережно, про що й зазначав: „погіршують справу оцінки: кожен окремий бал ніяк не може виражати ні старанності, ні знання учня. Навіщо ж кожен окремий бал виставляти на показ, робити його знаряддям нагороди або покарання, навіщо ця постійна гра на нервах учнів? Вважаємо, що, якби на перший раз хоч би цього уникли, то наше підростаюче покоління менше страждало б різними нервовими розладами і хворобами" [123, с. 29]. Втім, багато недоліків були б усунені зі школи, якщо б вона перебувала під громадським контролем. У 1891 р. В. Сиповський повторює з цього приводу слова шанованого ним В. Стоюніна: „Вигода громадського контролю полягає, між іншим, в тому, що з ним не поєднується ніяка влада; він виражається у формі бажань, порад, вказівок; тим не менше, це така моральна сила, яка постійно підтримує увагу особи до себе, до своїх обов'язків і робить її особою помітною, поважаною в суспільстві, отже, сила, яка не пригнічує, а підносить дух" [123, с. 30].

Але досить часто між людьми з вищою освітою можна зустріти свого роду „рецидивістів", які без жалю втрачають знання, які часто зовсім не застосовують їх у роботі, життєвому побуті, вважаючи їх зайвим; особливо в сімейному житті, при низькому рівні освіти жінки. Словом, відбувається щось подібне до того, як селяни, навчившись грамоти в школі, часом стають зразком безграмотності, якщо їм доводиться довго не читати і не писати. „Вирішення цієї проблеми, – на думку видатного педагога, – полягає у розвитоку шкільної справи, у створені якомога більшої кількості шкіл всіляких ступенів і типів, але одних шкіл мало. Для подолання даної проблеми необхідно поширювати освіту усіма можливими засобами" [123, с. 61].

Нерідко школу вважають чи не єдиним засобом здобуття освіти. В. Сиповський не погоджувався з такою думкою, вважаючи її хибною і навіть шкідливою. А загальноприйняті вирази „такий-то отримав вищу освіту, тобто пройшов курс університету; така-то добре освічена, тобто навчалася в інституті" [78, с. 4], зовсім не свідчать про високу освіченість і культуру й не переконують, що бажаного рівня досягнуто. Зважаючи на грецьку освіту, В. Сиповський зауважував: „афінські діти вчилися читати, писати, рахувати, знайомилися з творами своїх поетів, вправлялися в музиці, в гімнастичних іграх та змаганнях. Гармонійний розвиток душі і тіла вважався головним завданням виховання. У юнацький вік афіняни мали можливість слухати в своїх гімназіях бесіди видатних людей, мудреців, вчених, на площі могли чути політичні та судові промови видатних державних людей, ораторів, які з'ясовували питання з різних сторін, кругом себе бачили всюди твори мистецтва, словом, все навколишнє життя впливало на них. Політичне і суспільне життя, яке виносилося в Афінах на площу, було головною і вищою школою, де афінські громадяни одержували остаточно своє виховання. Життя це всебічно охоплювало душу, давало роботу розуму, висуваючи постійно ряд найважливіших політичних і суспільних питань, що потребували свого вирішення, впливало на почуття і уяву дивовижними творами зодчества, скульптури, живопису, театральними видовищами, поетичними творами" [123, с. 62].

Отже, роль школи була в стародавніх Афінах дуже скромна: не визначався точно об'єм знань, обов'язковий для кожного, не був потрібен певний ступінь рівень, не було строгої регламентації, одноманітної системи, розподілу по класах, випробувань, – словом, усього, чому в наш час надається такого великого значення. В. Сиповський звертав увагу на „дивовижну розумову продуктивність афінян, цього кількісно незначного народу, який зробив в галузі думки і мистецтва більше, ніж багато великих

народів з їх упорядкованими школами, середніми та вищими. Історія в плині цілих століть показує, що освіта афінян стояла дуже високо. Звичайно, обдарованість еллінів виходить за межі, але нею однією всього пояснити не можна: тут має набагато більше значення, звичайно, не школа, а життя, – життя, повне глибокого змісту, жадоба думки і знання, розум людей свіжих, що не змучені ніяким обов'язковим навчанням" [78, с. 5].

Що стосується освіти, то школа, в кращому випадку, є лише одним із більш-менш могутніх її знарядь, і при менш сприятливих умовах є чимось нейтральним, тобто не заважає і не сприяє освіті, а при деяких умовах може виявитися прямою перешкодою для неї.

Школа є лише приготуванням до освіти, яка, по суті своїй, складається з безмежного вдосконалення всіх найцінніших властивостей людської натури, – моральних, розумових і фізичних. Удосконалення це може тривати у кожної людини протягом більшої частини її життя, поки від старості і слабкості не почнуть втрачатися сили духовні й фізичні. Можна сказати, що школа нижча, середня і вища лише тоді виконують своє призначення, коли, порушуючи розумовий інтерес, дають імпульс людині до розумного, свідомого життя і до самовдосконалення.

„Грамотність: вміння читати, писати, рахувати, знання арифметики, звичка спостерігати і користуватися своїми почуттями, все це, – на думку В. Сиповського, – звичайно, обов'язкове для будь-якої людини, не позбавленої розумових здібностей, і тому школа грамоти і нижчі училища обов'язкові для всіх. У середньому ж училищі та особливо вищому, де учні більш-менш опановують наукові прийоми, дається вже деяка свобода індивідуальним особливостям, тобто від учня, що виявляє особливу схильність і здатність до занять математичних, не вимагають посилених занять з словесності, від словесника – особливого завзяття до природознавства" [123, с. 77]. Як бачимо,

досвідчений педагог декларував диференційований підхід до учнів з урахуванням їх інтересів і схильностей.

Як зазначав В. Сиповський, „освіченою людиною назвемо ми, не того, хто багато знає і хто розумово розвинений: бувають вчені-педанти, що володіють зі своєї спеціальності дивовижною кількістю дрібних знань, але від яких нікому ні тепло, ні холодно; бувають особи з розвиненим, незвичайно гнучким, спритним розумом між знаменитими шахістами; але хіба можна таких людей назвати «освіченими» в цьому сенсу слова, якщо вони ніякого розумного застосування – один зі своїх знань, а інший зі свого гнучкого, кмітливий розуму, – зробити не можуть" [123, с. 71]. Знання, навіть і справді цінні, і розум, безсумнівно, розвинений, – це сили, які можуть бути корисні, марні і навіть шкідливі – залежно від їх спрямування. Тільки тоді мають вони сенс і ціну, коли ними керують облагороджені почуття, розумні принципи, високий моральний ідеал.

На думку В. Сиповського, „для розвитку і зростання розуму, одних вправ мало, необхідне живлення його здоровою розумовою поживою, живими знаннями та ідеями. Без них не може бути енергійної та плідної роботи розуму, не може бути і здорового розвитку. Необхідно пам'ятати також, що душа людини виражається не в одних розумових процесах, що уява і почуття вимагають поживи та вправ" [78, с. 14]. Насамперед слід пам'ятати, що головне завдання школи – допомогти виробленню морального ідеалу, принципів і розумового інтересу, що приводить людину до самоосвіти. Саме тому організатори школи повинні вважати головним завданням для себе – вибір з великого обсягу знань відповідного матеріалу для всебічного розвитку розумових і моральних сил душі, вироблення розумних способів навчання.

Видатний вчений В. Сиповський вказує на велику свободу викладання, якою користувалася стара школа, яка не зв'язувала вчителям руки і ноги різними явними і прихованими

інструкціями, і, нарешті, на відсутність неприязні до неї в суспільстві. Хоча в ті часи, до яких належить стаття „Школьные вопросы. Чему и как учить?", докір класицизму вважався ознакою неблагонадійності, і за кілька років до того старе Педагогічне товариство було закрите саме за порушення питання про шкоду класичної системи. В. Сиповський сміливо стверджував, що класична гімназія – лише сумне педагогічне непорозуміння, яке не може витримати критики і тому боїться її. Він вважав провиною цієї односторонньої системи зневагу до таких наук, як словесність, історія, географія.

Чого ж навчати, щоб поставити справу раціональніше? У молодших класах не повинно бути багатопредметності. Від учня вимагається взагалі така зрілість судження, така енергія волі, такий науковий інтерес, які просто неможливі в його юнацькі роки. Учитель, зі свого боку, змушений виконати все намічене програмою, результатом цього є відбування, так би мовити, навчальної повинності замість придбання певного обсягу знань [112, с. 279].

Діти середніх здібностей неспроможні опанувати і половини того, що пропонується програмою, і справа закінчується тим, що в учнів зникає інтерес до навчання, є лише прагнення якнайскоріше розпрощатися зі школою. На думку В. Сиповського, „від учня слід вимагати, щоб він, у звичайному середовищі, маючи середній рівень здібностей, міг цілком засвоїти предмет і вільно поводитися з ним. Якщо ж накладати на учня стільки роботи, що він не в змозі впоратися з нею, то в такому випадку справі допомогти не зможуть найталановитіші і найдосвідченіші викладачі" [112, с. 280]. І справді, навіть на талановитих вчителів іноді нарікають за педагогічні упущення, в яких вони найменше винні, оскільки змушені виконувати написану не ними програму.

У статті О. Назаренко розглядаються погляди В. Сиповського на школу, а саме на те, що „школа повинна не тільки і не стільки дати знання учням, скільки привити інтерес до

пізнання, привчати до розумової праці, розумного критичного осмислення побаченого і почутого, до вироблення моральних підвалин, та самовдосконалення". У працях видатного педагога основною думкою є тісний зв'язок розумового і морального розвитку особистості, що так характерно для гуманістичної педагогіки.

Ще не звиклий до роботи дитячий розум губиться і не може упоратись з багатьма різнорідними знаннями. Розбираючи в статті „Школьные вопросы. Чему и как учить?" доцільність кожного з навчальних предметів, В. Сиповський висловлює багато суттєвих думок про їх викладання. „Заняття Законом Божим, – говорить автор, – часто перетворюється на зубріння", причому найвищі істини стають тільки вантажем для пам'яті і не тільки не проникають в серце, а навіть не ворушать і думки. А тим часом, переконаний педагог, священна історія Старого і Нового Завіту містить багатий матеріал для виховання розуму, почуття і волі, який може залишити глибокий слід у душах учнів; розумний і сердечний законовчитель здатний спонукати заглибитись у сутність цих оповідань, чудових своєю простотою, образністю і глибиною змісту [98, с. 220]. Що стосується внесення програми для старших класів якоїсь апологетики християнства і, особливо, православ'я проти різних псевдовчень, то В. Сиповський справедливо зауважує, що не всі законовчителі здатні достатньо переконливо спростувати думки тих, хто помиляється, але все ж вони нерідко висловлюють чудові міркування на захист розуму [45, с. 41].

Якщо викладання Закону Божого погано було поставлено в той час, вважав В. Сиповський, то ще гірші справи були з словесністю. На думку педагога, мова, як головне знаряддя душі, як плоть, в яку втілюється думка, залишається зневаженою. Припустимо, думка – це душа мови; але ж і душа у кволому і в'ялому тілі не може виявити всіх своїх сил і здібностей. Думка, втілена в слові, стає яснішою для самого мислячого, і чим

повніше і вдаліше виллється вона в слово, тим вона сильніша і плідніша. Всякий, хто пише, міг випробувати на собі, як вдало виражена думка викликає в душі задоволення, спонукає до подальшої розумової роботи, і як, навпаки, швидко стомлюється розумова здатність, коли думки не знаходять собі доцільних висловлювань, плутаються і грузнуть у словах. Одним словом, сила і плідність розумової здібності значною мірою залежать від здатності і навику легко оповивати думки у відповідну їм словесну форму. Звідси зрозуміло, наскільки важливо, як необхідно добре ознайомити учнів з рідною мовою [98, с. 222].

Ще в 1876 р. в статті „О развитии дара слова у детей" відомий вихователь В. Сиповський так писав про це важливе питання: „На нашій пам'яті з початку 60-х рр. і до останнього часу навчання рідної мови пережило три періоди. Перший, дозволимо собі назвати, емансипацією рідної мови від граматики; другий – повернення її в дещо оновленому вигляді і третій період, коли знову починається тиранія граматики з молодших класів. Насправді, був час, коли граматика піддавалася гонінню, як спадщина схоластики, нарівні з риторикою і пиїтикою. Це був час, коли у нас все якось стрепенулося, ожило, намагалося стягти з себе старий одяг; коли, за влучним висловом одного письменника, „всяка птиця у своєму гнізді виробляла реформи" [123, с. 157]. Намагалися провести в алфавіті спрощення та скорочення, подібні до тих, які відбувалися в той час у різних департаментах, але це не досягло успіху. Втім, презирство до підручників з граматики частково виправдовувалося тим, що вони нагадували ботанічні гербарії, які не з'ясовували законів та особливостей мови і бралися водночас навчити правильно говорити і писати. Дійшло до того, що для багатьох навчання рідної мови стало навчанням граматики. Що стосується граматики в початкових класах, то тут, на думку В. Сиповського, „краще скористатися деякими правилами, корисними для правопису і найголовнішими відомостями з синтаксису, щоб діти мали поняття про

відокремлення головних і другорядних частин речення знаками пунктуації" [82, с. 111]. Навіть і за такого помірного користування граматикою в елементарній школі слід, по можливості, уникати термінології.

Найголовнішим завданням початкової школи в аспекті вивчення рідної мови, на думку видатного педагога, слід поставити:

1) уміння добре читати і передавати своїми словами загальнодоступну розповідь (оповідна форма), розміром сторінки на дві;

2) уміння чітко писати і при цьому без помилок, машинально розуміти написане [82, с. 111]. Але і для читання має бути дібрана доступна для дітей література.

Досить часто у своїх статтях В. Сиповський критикує сучасні йому хрестоматії, які часто намагаються повідомити дітям якомога більше наукових відомостей, викладаючи їх у формі безбарвних статейок, штучно-наївних, що імітують дитячу мову. На його думку: „Насолоджуватися природою, любити її абсолютно не властиво дитячому віку: таке ставлення до природи властиве дорослій і до того ж розвиненій людини, і наповнювати початкову хрестоматію описами природи, навіть і барвистими непедагогічно" [123, с. 244]. Кращим засобом для ознайомлення дітей з рідною мовою він вважає казки. Василь Сиповський зазначає, що для нас найважливішим у казці є швидкий рух розповіді, безперервна зміна уявлень. Особливо ж дорога для нас в казках мова, проста, жива, образна, могутня, жвава, мова, до якої чуйно прислухався в дитинстві сам Пушкін, і завдяки знанню якої він тільки й міг стати Пушкіним. В. Сиповський досить часто наголошував на тому, що „Пушкін переважно поет юності; твори його найбільше діють на людину в пору юності, в ту пору, коли голова людини сповнена мрій, сповнена думок, а в серці повно неясних бажань і почуттів. Пушкінська поезія може навчити «витончено відчувати» і любити життя. Чи Пушкін

думав коли-небудь про те, що він надасть такі величезні послуги педагогіці та науці в цілому. Твори великого поета за своїм величезним значенням і впливом часто значно перевершували навіть його очікування" [123, с. 249].

Якщо вважати для дітей шкідливим фантастичний елемент, то, щоб бути послідовним, треба вважати шкідливими і будь-який поетичний зворот, будь-яку метафору і уособлення – іншими словами, виходить, що треба взагалі викреслити поезію з ряду виховних засобів. Дайте ж дітям хоч трохи подихати чистою поезією, доступною для них; не душіть їх тільки статейками, навмисно і хитромудро придуманими різними укладачами хрестоматій для розтягування розумових здібностей дітей. Нехай діти, а потім і юнацтво побудуть якнайдовше в чарівному світі поезії, і ви побачите, що у них тоді знайдеться про що говорити, і заговорять вони живим словом.

У тій же статті досвідчений словесник дає зразок розбору чарівної поетичної казки „Снегурка" і байки „Стрекоза и Муравей", причому зауважує, що байки служать також дорогоцінним матеріалом для вивчення мови, а результати читання й переказу казок такі:

1. Мовлення дітей збагачуються новими виразними словами і зворотами.
2. Набувають навичок зв'язано і послідовно відтворювати тексти досить складні за змістом, мовленнєво вправлятися.
3. Пізнаючи, хоча і мимохіть, різні реалії життя, адже в казках відбивається побут селян.

Взагалі, хрестоматія для народних шкіл може і повинна повідомляти корисні наукові відомості, як єдиний багаж знань, які селянська дитина може винести зі школи; але хрестоматія для молодших класів середніх навчальних закладів зобов'язана враховувати винятково інтереси мови.

Щоб поліпшити справу викладання і піднести рідну мову на гідну її висоту в середній школі, В. Сиповський пропонує нову

схему розподілу навчальних занять, причому на вивчення мови відводить у перших п’яти класах по 6 тижневих годин – норми, що донині не впроваджені. Педагог вказує, як зазначалося, і на пригніченість живої мови сухою граматикою.

Що стосується викладання словесності, то замість того, щоб старанно трудитися над її історією і теорією, слід було б викладачам зайнятися читанням з учнями художніх творів. Ніщо так сильно, глибоко і найбільш плідно не сприяє вивченню мови, як художні твори кращих вітчизняних письменників. Це й зрозуміло – тут справа йде про зображення навколишнього життя, значить, про предмет дуже близький нам, тут живі образи, що впливають не тільки на розум, а й на уяву, почуття, тобто на душу читача.

В. Сиповський у промові, виголошеній ним у 1883 р. у Василеостровській жіночій гімназії після панахиди за І. Тургенєвим наголосив: „Великий письменник є і великий наставник, що розкриває для нас сенс тієї дуже мудрої книги, яку ми називаємо «життя», наставник, який запалював наші серця тією любов’ю до всього, що варто любити, якою полум’яніє його власна душа. Рідкими, до краю рідкими гостями на землі бувають великі таланти, – ось, чому так високо в нашому житті цінується великий письменник, якщо він, маючи величезний талант, володіє освіченим розумом, а також чистим і люблячим серцем, коли він своїм натхненним словом спрямовує уми і серця людей до добра” [59, с. 571].

Педагог належав до числа рідких за талантом викладачів словесності та міг переконатися, наскільки і програма, і сама постановка викладання цього предмета у школі незадовільні. Жодної деталі навчального процесу не оминула його допитлива увага, і кожному викладачеві необхідно прочитати його цікаву статтю „Заметки об ученических сочинениях”, у якій він вказує на те, що виправлення письмових робіт – це найважча частина викладацької роботи, а учні в більшості випадків вважають їх

важкою повинністю, від якої намагаються ухилитися будь-якими правдами і неправдами. Водночас ці роботи не приносять і бажаних результатів, оскільки переважно відрізняються млявістю думки, блідістю викладу і беззмістовністю, та й низька грамотність не є в них рідким винятком [75, с. 156].

Не можна заперечувати, що твори учнів – справа важлива, бо саме письмові роботи допомагають визначити стадію розумового розвитку учня, його нахили, смаки, запас знань, словом, учнівські твори найкраще ілюструють інтелектуальний і моральний рівень учня. І як це сталося, що твори, словесне вираження актів мислення, стало мало не предметом відрази для юнацтва? Невже для цього юнацтва, від якого всі мають право очікувати, якщо не глибини і ґрунтовності, то свіжості та енергії мислення, вираження цього стало якимось гнітючим тягарем? [75, с. 157]. „У чому ж біда?" – запитує В. Сиповський у своїй статті і відповідає: „вся біда тут полягає у відсутності для учня в цій роботі якогось живого розумового інтересу" [75, с. 159]. Його немає, бо немає самостійності. Учень тільки повинен розташувати в злагодженому порядку ті думки, які були висловлені в класі вчителем або витягнуті з великими зусиллями з якихось джерел. Навіть розташовувати самостійно ці слабенькі думки не можна, адже дається схема у вигляді плану. Від учня зовсім не вимагається щось своє, своєрідне, хоч трішки оригінальне; навпаки, вияв цього навіть придушується. У творі можна побачити свавілля думки, зарозумілість, критичне ставлення до чого-небудь, а це речі неприпустимі. Та й не з'явиться бажання працювати в учня, йому роки три-чотири намагались жувати і пережовувати їжу, якою годував його викладач; йому і важко жувати самому, та й організм його вже звик до тих харчів, які давав йому турботливий викладач; учень навіть і цю обридлу роботу, тобто розташування чужих думок за вказаною програмою, звалить якщо можна, на кого-небудь іншого, на старшого брата, на репетитора [75, с. 161]. Тут

В. Сиповський піддає критиці збірники тем для творів І. Гаврилова, І. Холевіуса, у яких запропоновані хрії (теми) такі: „Не бойся едких осуждений, но упоительных похвал", „Юность нам советует лукаво, и шумные нас радуют мечты" [75, с. 169]. З плану до останньої теми видно, що людині доводиться шкодувати, про існування злощасної пори в житті – юності, хоча це зовсім не потребує упорядників збірника, де вміщена остання тема.

У статті В. Сиповський озвучує слова одного авторів згаданих збірників: „Хто зуміє в юні роки узгодити свою волю із думками людей досвідчених і придушить у собі пориви, що порушують правильний і гармонійний розвиток, той не буде шкодувати про свою юність" [75, с. 169]. Більшість подібних тем мають на собі відбиток схоластики або прописної моралі. Думка, що можна навчити писати виразно, живою мовою і сприяти розумовому розвитку, відійшовши від форми або від схеми, – думка абсолютно фальшива. Зміст зумовлює форму, думка зумовлює вираження, а не навпаки. Дайте юнацтву живі знання, розворушіть його розумові інтереси, познайомте зі зразковою мовою вітчизняних письменників, і від самостійних робіт учнів повіє і життям, і розумом. І. Гаврилов називає свої плани, і не без дотепності, скелетами [75, с. 174]. На підтвердження свого погляду на безрезультатність таких насичених схоластикою робіт, В. Сиповський посилається на Ф. Буслаєва, який виступав проти подібних тем і говорив: „змушуй учня описувати те, що він сам випробував і спостерігав у всій істині; описувати факти з історії та географії у всій їх правдивості; описувати історію релігії і людства у всій силі. Так він розвине всякого роду мислення. Звичайно, не буде він навчатися складати пустопорожні, огидні листи і потворні вірші; зате навчиться дечому кращому: жвавості і очевидності в образах, розповідях і картинах; сильних і непідробних почуттів у ситуаціях" [75, с. 174].

Багато хто наївно переконаний, що порожність фраз і млявість думки – справа цілком природна в юнацькому віці, змиряються з цим і звикають думати, що діти та юнаки самі неспроможні сказати нічого суттєвого, що їм все потрібно втовкмачити, навести їх на відомі думки. І не підозрюють часто ці наївні педанти, що ті самі діти та юнаки, які так справно подають їм справді погані твори з усіх видів словесних творів, на стороні глузуються над своїми наставниками і ведуть між собою бесіду, зовсім не схожу на ті незграбні відповіді, які давали вони на хитро придумані питання свого ментора. Деякі вчителі навіть не здогадуються, що в головах учнів роїться стільки свіжих і прекрасних думок висловлення їх перед учителем відверто, то ставлення до добору тем учнівських творів, у них змінилося би.

Критично й реально оцінювати такі творчі роботи вихованців, В. Сиповський наголошував на необхідності змінити ставлення до визначення тематики учнівських творів.

Що стосується історії та географії, В. Сиповський висловлює погляд, який багатьом здасться оригінальним. На думку видатного педагога, краще вивчити хоча б частину загальної історії, наприклад, давню, але вивчити так, щоб учні зрозуміли, в чому головний сенс цього предмета, потім ознайомити лише з найважливішими епізодами історії, але так, щоб учні уявили собі чітко час і людей, про яких йде мова. Учителі історії дотримуються того розуміння викладу історії, який подано у підручниках, тобто необхідність засвоїти дітьми повний її курс (від давньої історії Сходу до сьогодення). Таке бачення опанування цієї дисципліни призводять до небажання учнів самостійно читати історичні твори, бо діти зовсім не зацікавлені предметом. Педагог застерігав, що подібне вивчення історії, засноване на відтворенні текстів підручника, буде недовготривалим в памяті учнів.

Викладання географії теж занепокоювало В. Сиповського. На його думку, цю науку слід опановувати не лише завдяки

оперуванням фактами, а вміннями їх аналізувати, співвідносити з ними способів життя, заняття жителів тих регіонів, які вивчаються, взаємовпливи природи і людини. Для того, щоб учні зрозуміли у головний сенс географії, слід вибрати з неї також найбільш типові факти і на них зупиниться, спонукаючи вихованців до самостійного читання. Про читання учнями географічних, а так само йісторичних творів, треба окремо подбати [98, с. 224].

Велику увагу приділяє Василь Сиповський тому навчальному предмету, який у його часи вважався опальним, і тільки згодом його було введено до шкільної програми – природознавство. У вивченні його видатний педагог також вбачав головним не сукупність поданих відомостей, а вміння застосовувати в подальшому набуті знання. Девіз вчителя і тут не змінюється: „знання не як мета, а як засіб” [44, с. 1].

Природничі науки не повинні бути таким же вантажем для пам’яті, яким у більшості випадків є в наших закладах географія та історія. У нижчих класах предметом спостереження мають бути явища буденного життя природи, дитяче оточення. Нехай під керівництвом досвідченого наставника діти спостерігають і вивчають живу природу в доступному для їхнього віку обсязі. У середніх класах нехай учні ознайомляться з доступними для них явищами фізіології тваринного і рослинного царства і хіба лише в старшому класі спробують з допомогою вчителя привести в систему здобуті знання [98, с. 225]. Звичайно, думка про вивчення живої природи тепер не здається новою: заміські шкільні екскурсії починають вводити у звичай, хоча в роки життя й діяльності В. Сиповського такого методу навчання не було. Тільки іноді, бувало, промайне в тому чи іншому педагогічному журналі перекладна замітка про подібні освітні прогулянки в зарубіжних школах. Такі замітки залишалися непоміченими, і екскурсії як форма навчання не впроваджувались у вітчизняну педагогічну практику.

На думку В. Сиповського, „молода душа має широко розкриватися, приймати масу нових вражень, думка має посилено працювати, виливатися в красномовство, одним словом, з нею має відбуватися те, про що здебільшого може тільки мріяти вчитель, який працює з дітьми в класі, адже молода натура не має можливості поєднатися з природою, поділитися життєвими враженнями" [122, с. 148]. Чи потрібно говорити, про те, що у набуванні знань і в розумовому розвитку під час прогулянок та подорожей учні здобувають більше, ніж за довгі місяці сидіння над книгою. Вільні, не невимушені бесіди з учителем, зовсім не схожі на нудні уроки, змушують дітей задумуватися про минуле. Ось чому видатний педагог наполягав, що „екскурсії, звичайно, також є вельми цінними, але необхідно, щоб керівники їх були дуже талановитими і живими людьми, інакше екскурсії починають наближатися за характером до наочних уроків або лекцій, стають одноманітними, нудними, і тут немає місця тій невимушеності, тій свободі, при яких лише і можливе задоволення" [122, с. 149]. Прогулянки корисні в тому вигляді, в якому розглядає їх видатний педагог у своїй статті „Экскурсии и образовательные летние прогулки" [122]. Вони мають відбуватися у присутності наставників, які у вільній бесіді дають відповіді та пояснення на поставлені питання вихованців, і лише при нагоді зосереджують увагу на щось досить важливе. Слід зазначити, що такий вид діяльності особливо корисний у канікулярний час, коли всі учні потребують насамперед відпочинку від напружених і систематичних занять.

Так і В. Сиповський вважав, що „освітні прогулянки повинні цінуватися найбільше, як прекрасний засіб дати учням безліч живих вражень, зблизити по можливості з природою, якої міські діти майже зовсім не знають, з явищами і сторонами життя, які були чужі учням. У свіжості, в новизні вражень саме і полягає та животворна сила, яка оживляє втомлену душу, стомлену одноманітними враженнями шкільного життя" [122, с. 149]. Слід

зауважити, що, якби в наш час суспільство оцінило належну важливість „освітніх прогулянок”, тоді без сумніву вони увійшли б поволі в звичай, що уможливило б вийти навчальній практиці на вищий рівень вдосконалення.

Тому досить вагому роль у навчанні відіграють „літні освітні прогулянки”, під час яких в учнів є можливість познайомитися з околицями свого міста, з сусідніми селами і містами, з побутом мешканців та природою. Вчителі, які разом з дітьми виходять на прогулянку, охоче пояснюють все, що учнів цікавить, відповідають на запитання допитливих вихованців. Отже, діти знайомляться з навколишнім світом, і живе враження міцно залягає в свідомості: рідне місто, його околиці, природа з усіма її особливостями перестають бути абстрактними поняттями, а набувають живого предметного вираження. На думку видатного педагога, „вчителі стають їм (дітям) ближчими; під час цих прогулянок зникає напруженість, той холод, яким зазвичай віє від людини, коли вона виконує свої обов’язки. Адже на прогулянці бесіда стає невимушеною, вільною, душа розкривається, і всім стає якось легше, і тут учні починають бачити в учителеві свого помічника, друга, але найважливіше – це те, що під керівництвом досвідчених учителів учні привчаються «дивитися і бачити», спостерігати, милуватися, з розумінням споглядати на природу – словом, одержують, так би мовити, мимохідь те, чого ніякі книги, ніякі уроки в стінах класу не дадуть” [109, с. 135].

Думки В. Сиповського про викладання математики не втрачають актуальності і донині. Василь Дмитрович вважав, що викладання математики слід спростити, бо навчання їй все більше і більше зводиться до розв’язування різноманітних задач, причому складність, заплутаність і хитромудрість вважаються неодмінними їх атрибутами. І ось математика – наука, за своєю суттю проста, зрозуміла і строго логічна, перетворюється в руках викладачів на якусь китайську головоломку, яка добру третину або навіть половину учнів змушує вважати математику

предметом недоступним звичайному розуму. Завдання мають бути представлені лише практичними прикладами, які підтверджують теорію, повинні чітко вказувати, яке застосування на практиці має математична теорія, і служити способом переконання, що вона засвоєна до рівня здатності застосовувати знання на практиці [98, с. 225].

Мови В. Сиповський вважав „найбільш болючим місцем сучасного виховання" [98, с. 225]. Багатомовність – хвороба школи, де учням, крім своєї рідної, пропонують вивчати мову церковнослов'янську, дві стародавніх і одну або дві нових, вимагаючи таким чином від дітей суто лінгвістичних здібностей [98, с. 226]. Василь Дмитрович не дожив до того часу, коли можновладці усвідомили нарешті, що класицизм не може бути альфою і омегою середньої освіти. В. Сиповський залишився вірним своєму переконанню і пропонував вивчати одну іноземну мову, але вивчати ґрунтовно, займаючись живою мовою в її проявах, а не тільки граматикою. Якби його життя не перервалося так рано, він побачив би, що багато ідей його було втілено: у середній школі тепер вже почали вивчати нові мови саме практичним, способом.

Визначивши, чого вчити, слід чітко окреслити, як учити. Тут знову-таки згадаємо улюблену думку В. Сиповського, що просте засвоєння наукової істини в готовій формі не має великого педагогічного значення; незмірно важливіший для виховання розуму є процес розкриття істини, причому учням надається певна частка самодіяльності, і тоді вони переживають почуття, якщо не за мірою, то за якістю близьке до того, яке відчував учений дослідник, який відкрив цю істину [98, с. 229].

Особливу увагу видатний педагог приділяв лекціям, але не тим, обов'язковим, що були прочитані в університеті перед слухачами, (доля яких певною мірою в руках лектора – майбутнього екзаменатора), і не сприяли розвитку лекторських здібностей. Публічні лекції можуть служити одним з

найсильніших стимулів попрацювати над розвитком у собі лекторських здібностей.

Найважливішим, вважав В. Сиповський, є те, „що читання публічних лекцій – один із кращих способів поширення в суспільстві живих знань, пробудження в ньому розумового інтересу. Наше суспільство, так зване освічене, занепадає від нестачі поживи: наука тулиться в академії, в університетах і мало не вважає для себе приниженням переступити через поріг своїх святилищ, зануритися в життя, а суспільство не без підстави починає дивитися на науку, як на щось чуже, сухе, манірне і невимовно нудне” [104, с. 145].

У своїх педагогічних поглядах талановитий науковець відводив чільне місце володінню методикою, хоча методиці кінця 60-х – початку 70-х рр. XIX ст. було властиве зловживання катехизацією; багато хто вважав її сократичним методом, тоді як з останнім вона мала мати мало спільного. Сократ прагнув розбудити розум своїх слухачів, шкільна катехизація, навпаки, зайвими питаннями могла лише забивати самодіяльність учнів. Але, уникаючи такого захоплення питальною системою, тим не менше, треба надавати урокам мови характеру живої бесіди, вивчаючи новий матеріал в класі, а не обмежуватися контролюванням зробленого вдома [98, с. 229].

Тому живе мовлення талановитого лектора у багатьох відношеннях, на відміну від книги чи брошури, створює не лише у дорослих, але й у дітей набагато більш сильне враження. Воно і зрозуміло. Як проповідь в устах натхненного проповідника, так і лекція талановитого лектора, який любить свою науку, завжди викличе набагато більше емоцій, ніж книга і брошура. Читання книги чи брошури, хоча і є цікавим, але нерідко відкладається до більш зручного часу, вільного від життєвих турбот, з огляду на те, що вони нікуди не дінуться, а публічна лекція відомого лектора може не повторитися, і тому слухачі поспішають на неї, відкладаючи життєві справи на інший час. В. Сиповський

розповідав, що „йому доводилося кілька разів спостерігати, яким живим, освіжаючим струменем в нашому застояному житті з'явилася талановита лекція. У сім'ях та гуртках, де панували нудьга, плітки, пересуди і сумний сурогат розумової діяльності, після відвідування публічних лекцій хоча б деяких з членів цих сімей було помітне розумове пожвавлення, говорилося багато і гаряче про питання, порушені на лекції, викликав попит на книгу, у якій докладніше трактується про проблеми. Власники приватних бібліотек свідчили, що публічні лекції відразу піднімали попит на наукові книги. Одже, ці лекції викликали піднесення розумових інтересів, збуджували енергію думки в суспільстві, а це, в свою чергу, відбивалося благотворно і на зростаючому поколінні" [104, с. 146]. Такі думки В. Сиповського свідчили, що його засмучує розумова млявість, відсутність будь-яких ідеалів і високих поривнь у юнацтва, а суспільство готове провину за це покласти винятково на школу. Але, якщо подивитися на життя тих сімей, на те середовище, де живе молодь, то чи не тут треба шукати головну причину тієї духовної млявості і порожнечі, якими страждає наше юнацтво? Позіхають від нудьги, пліткують, нічим не цікавляться, крім погоні за збагаченням, а батьки не мають ніякого наміру шукати деінде причини млявості і порожнечі своїх дітей [104, с. 146]. У подібному середовищі легко глухнуть і справжні таланти, а люди з вищою освітою, які прожили років десять в такому середовищі, нерідко втрачають вигляд освічених людей настільки, що викликало сумнів, чи ця людина закінчила університетський курс. Найчастіше мляві лекції в університеті відштовхують від науки молодь, а розумні, але нудьгуючі на лекціях студенти, нерідко навіть відвідують їх по черзі, в кількості десятків осіб, і це, в свою чергу не викликає пожвавлення у самого лектора.

Видатний педагог вболівав широкий розвиток розуму і тому радив читати, при цьому не дотримувався того погляду, що книги для читання повинні піддаватися строгій класифікації і

проходити через кілька горнил, відповідно до віку учнів. Вихователь стверджував, що шкода від нерозбірливого читання ніщо в порівнянні з тим, яка походить від невігластва. На уроках історії В. Сиповський постійно вказував на ті історичні романи, які ілюструють пройдений курс, і під впливом учителя учні зачитувалися В. Скоттом. На уроках В. Сиповський, згідно зі своїми поглядами, надавав великого значення історії культури й особливо старався відтворити у своїй розповіді живе і цікаве зображення відомої епохи, допомогти учням зрозуміти причиново-наслідковий зв'язок історичних явищ. Кожна визначна історична подія служила таким чином матеріалом для класних бесід, завдяки яким учні відчували, що „історія – жива наука, а не простий перелік нудних фактів і цілого ряду Генріхів і Людовиків, причому багато хто з останніх зовсім не за заслугами потрапили на сторінки підручників" [44, с. 6].

Саме неграмотно впорядкові підручники, вважав В. Сиповський, є однією з перешкод у навчанні дітей. На його думку, „підручники – це теж не останнє зло в школі" [97, с. 7]. Подаючи в стислому і сухому вигляді факти і висновки, даючи звичайно в достатній повноті відомості з тієї чи іншої науки, вони є основною для вчителя і учня, позбавляючи першого від праці викладу, а останньому полегшуючи працю засвоєння, оскільки в підручнику все описано так просто і ясно. Учитель іноді навіть сам не викладає матеріал свого предмета, а звертається до текстів підручника і потім перевіряє, наскільки учень засвоїв відомості. Учень вчить за підручником, повторює неодноразово і все-таки з часом забуває. Пояснюється це тим, по-перше, що підручники, навіть скромні за розміром, до такої міри переповнені фактами, часто доречними лише в довідкових книгах (візьміть, наприклад, панівні у нас підручники історії і географії); а, по-друге, тим, що факти, хоча б і дуже важливі, але викладені сухо, і зовсім не впливають ні на уяву, ні на почуття, і, абсолютно природно, не можуть затриматися в пам'яті. Заучування підручників зводиться

до гаяння на порожню трату часу і шкідливе тим, що нерідко призводить до антипатії і до навчального предмета.

Підручники, на наше переконання, повинні бути замінені стислими, опорними конспектами, які б сприяли самостійній роботі учнів при аналізуванні певних фактів. Підручник має бути замінено саме такими книгами, які б містили дуже докладний виклад фактів, подій, явищ, станів. При опануванні учнями окремих тем необхідно було б відшуковувати найсуттєвіше з текстів. Така самостійна робота сприяє розвитку пам'яті та виховує уміння працювати з текстами.

У зв'язку зі справедливими претензіями щодо відсутності живого викладання, яке зводиться лише до сухого контролю, Василь Сиповський енергійно критикував існуючу систему іспитів, через яку вчителі не стільки думали про розумне викладання свого предмета, скільки про приготування учнів до іспиту. Тому педагоги працюють з нескінченними повтореннями того самого із забиванням голів різними непотрібними фактами, якими можна сяйнути на іспиті, де учні часто красуються відповідями на окремі уривчасті запитання [121, с. 340]. Іспити, на яких з більшості предметів випробовується по суті лише пам'ять тих, хто їх складає, є справжнім випробуванням. І, якщо щось веде до перевтоми, на яку постійно вказують лікарі, то це саме панівна система іспитів і вкрай стомлюючі приготування до них. Підготовка починається за місяць або за два до іспитів на уроках, і учні, засиджуючись далеко за північ над втомливою роботою нудного повторення того самого, доходять до нервового розладу. В. Сиповський досить влучно зазначав, що „ті знання, які висвітлюються на іспитах, подібні розкішному, квітучому саду, в якому велика частина квітів і кущів тільки гілки, сяк-так нашвидку зрізані і натикані в грядках, щоб потішити погляд на один день, а потім загинуть без сліду" [123, с. 244].

Початок 90-х рр. XIX ст. ознаменовано низкою різких виступів проти іспитів, про що йдеться на сторінках журналів

„Вестник воспитания”, „Русская школа” і „Образование”. Крім того, це питання, як відомо, гаряче обговорювалося на засіданнях Педагогічного музею, де і директор А. Макаров і О. Острогорський виступили проти іспитів. У 1891 р. питання іспитів обговорювалося протягом трьох місяців (жовтень–грудень). Цікаво, що засідання Педагогічного музею ухвалило низкурішень, спрямованих на загальне поліпшення роботи школи, здійснення якої усувало б потребу в іспитах.

Особливо привертають на себе увагу статті В. Сиповського на сторінках останнього журналу. З приводу однієї із його статей навіть зав’язалася цікава дискусія, в якій взяла участь редакція журналу „Русская школа”. На захист екзаменів на сторінках цього журналу виступав Н. Висоцький. Він не вважав за можливе в тих умовах скасувати перехідні випробування, заперечував факти знущання над учнями. Перехід у вищий клас на підставі річних оцінок та репетиційну систему він заперечував, як і „лотерейні” іспити. Відносно випробувань зрілості, порядку надсилання тем з округу і нагляд – схвалював [12]. Редакція ж „Русской школы” у передмові до статті зазначає, що попри друк цієї статті на сторінках журналу, редколегія не поділяє погляди Н. Висоцького [12, с. 161–163].

Інший погляд відстоює в цій дискусії К. Шульгін, який заперечував усі аргументи, наведені у статті Н. Висоцьким, і доводив, лотерейний характер іспитів, що заважають нормальній роботі. Теми з округу ні до чого, тому що заради них учні створюють багато зайвого матеріалу, зубрять напам’ять плани, проповіді тощо а репетиції себе повністю виправдовують.

Свої погляди В. Сиповський на цю проблему висловив ще у 1890 р. у статті „Экзамены или репетиции?”. Він вважав, що „ця система належить до числа звичаїв, які втратили свій сенс, і, якщо захисники іспитів і стверджують, що завдяки їм курси навчальних предметів нібито об’єднуються в струнке ціле, тому що все прочитується разом, а не частинами, як протягом року, то

вони глибоко помиляються: зрозуміти органічний зв'язок частин цілого – завдання не легке, і більшості учнів без допомоги вчителя з цим і не впоратися, тим більше, що це робиться поспіхом" [121, с. 337]. В учнів, звичайно, і гадки немає подумати про органічний зв'язок курсу; думають вони цілком природно лише про те, як би краще пристосуватися до вдалих відповідей. Іспити шкідливо впливають і на моральне здоров'я учнів, бо гонитва за медалями та нагородами перетворюється на, свого роду, спорт. Користь від іспитів лише в тому, що учні з напруженою увагою без учителя повторюють пройдений курс самотужки.

Одного разу В. Сиповського було запрошено керівництвом для роз'яснення одного випадку, що стався на випускному іспиті у жіночій гімназії. Цей інцидент було описано В. Сиповським у журналі. В. Сиповський писав: „Дві кандидатки на першу золоту медаль йшли однаково з усіх предметів, але на цьому останньому іспиті одна з них схибила", і тут історик побачив, „що її суперниця при цьому засяяла і тихенько перехрестилася, дякуючи Богові за чужу невдачу" [101, с. 137]. Однак зауваження начальства не вплинуло на педагога, і він з притаманною йому незалежністю дотримувався своїх поглядів й надалі.

„Страшне і сумне явище, цей „навчальний терор", – казав В. Сиповський, – в яке перетворюються іспити. Адже, за своєю природою вони повинні бути не жахом, а свого роду олімпійськими іграми, про які юнаки мали б мріяти протягом року і до яких мали б готуватися з тією ж пристрастю, як стародавні греки до змагань. Хіба це не насолода виявити перед усіма набуті досконалості – в даному випадку об'єм знань, розвиток, мистецтво володіти словом? Хіба не насолода почути від строгих цінителів визнання, що ви досягли повноти вимог, що у вас щось вийшло „добре" або навіть „відмінно"? [25, с. 161] Людина тільки тоді цілком себе усвідомлює, коли бачить значимість свою в свідомості оточення. Мають бути такі іспити,

як змагання не в пороках (є і такі змагання), а в гідних властивостях, котрі будять благородні почуття та підносять людину. Далі педагог наголошував: „Якщо іспити перетворюються в мучительство, винен не їх принцип, сам по собі здоровий і вірний, а вина в тому, що відбувається до іспитів, винна школа, хвора, мертва педагогіка, яка, замість того, щоб розвивати юнацькі сили, насичувати їх свідомістю зростання і здібностями постояти за себе, розслабляє їх, заражає страхом і трепетом, що випливають з відчуття свого невігластва та безпорадності" [25, с. 161].

Розвиваючи свої погляди щодо іспитів, В. Сиповський дійшовши до думки, що влаштовувати письмові чи усні випробування потрібно на більш раціональних засадах, а для цього необхідно лише виходити з двох положень. 1). Доля учнів, тобто отримання атестата про успішне закінчення навчального курсу вирішується на підставі річної оцінки їх роботи і успіхів. 2). Якщо і потрібні остаточні випробування, то лише для вищого навчального начальства, як більш зручна форма познайомитися з тим, яку освіту дала школа своїм вихованцям, і переконатися, чи достатньо успішний в ній навчальний процес [83, с. 374].

Поряд із позитивними педагог висвітлював також негативні сторони іспитів, суть яких зводив до трьох пунктів, а саме:

1) необхідність виділяти особливі дні для підготовки;

2) лотерейний характер;

3) дещо незвична урочиста обстановка [99, с. 152].

Необхідним видається розглянути окремо кожну із сторін. Отже, зазвичай перед іспитом з кожного навчального предмета дають по кілька днів на підготовку. У ці дні більш старанні учні та учениці, так би мовити, заучують, тобто старанно повторюють навіть те, що знали, засиджуються до глибокої ночі, і в стомленому мозку все змішується і з'являється панічний страх, аби чогось не забути. Подібне хвилювання і переживання шкодить здоров'ю молодого покоління.

Лотерейний характер іспитів також веде до нервового збудження і страху. Учень добре знає матеріал, але не встиг чомусь або повторити, або забув перед іспитом кілька сторінок з цілого курсу, хвилюється через те, що йому може потрапити білет, який міститиме саме ці кілька сторінок, і доля його може бути вирішена в якісь десять хвилин. Це побоювання наповнює душу учнятривогою. Незвичайна обстановка – кабінет, стіл, зосереджений і серйозний офіційний вигляд учителя, присутність асистентів, а іноді і керівних осіб, – все це також не може діяти заспокійливо на дітей. Вони відчувають, що відбувається щось важливе, що вирішується їхня доля.

Всі ці обставини, взяті разом, тримають учнів протягом цілого місяця в напруженому, нервово-збудженому стані.

Важливо пригадати, що видатний педагог негативно ставився до письмових випробувань, точніше до способу їх проведення: теми, тексти та завдання розсилалися по закладах вищим навчальним начальством з дотриманням найсуворішої канцелярської таємниці – в заклеяних конвертах, які розкривали в класі перед початком іспиту. На думку В. Сиповського, „перш за все, це явно свідчило, що вище начальство вважало за потрібне зберегти екзаменаційні теми в таємниці не тільки від учнів, а й від учителя, інспектора, і директора, тобто воно не зовсім довіряло їх сумлінності. Чи не шкідливо в педагогічному розумінні так явно виявляти це у присутності учнів? Чи не з’являться питання у їхніх батьків, як же довіряти виховання дітей таким особам, від яких треба таїти екзаменаційні теми і завдання до останнього моменту, побоюючись якихось зловживань?” [83, с. 370].

Досить часто траплялася така ситуація, що надіслана в закритому пакеті тема в деяких закладах збігалася з темою, на яку учні раніше писали вже роботу. Зрозуміло, що ці учні легко напишуть твір на знайому їм тему і цілком задовільно, тоді як в учнів іншої гімназії, які не писали на цю тему, виходять слабкі

твори. Контролююче вище керівництво, переглядаючи роботи, буде введено в оману, зробить хибні висновки. Окрім того, теми і завдання, що надсилаються, призводять часто до шкідливих педагогічному розумінні наслідків.

Неодноразово траплялись випадки друку збірок з переліком тем, текстів і завдань випускних іспитів за попередні роки. Учителі деяких навчальних закладів пропонували своїм вихованцям саме ці завдання. Таким чином, твори писалися учнями на абсолютно випадкові теми, які не перебували в органічному зв'язку з курсом і тією класною роботою і бесідами, які велися учителем з приводу поетичних і прозових творів, що входять до курсу. При цьому головним завданням викладачів ставало тренування учнів, писати твори на різні теми, відбувався розвиток в дітей здатності або вміння майстерно нанизувати слова на чужі для них думки, що не становлять для учнів ніякого інтересу [83, с. 371]. Але найгірше в системі закритих конвертів і всієї пов'язаної з нею урочистої процедури, це те, що у вихованців виникало вкрай нервове збудження, тривога, навіть панічний страх. Та як не бути такому страху? – у фатальному пакеті може виявитися така тема, на яку від несподіванки нічого не напишеш; може бути й таке, що в основу темибуде покладено такий вірш, такий твір, якого учень і не читав або читав, але забув.

Визнаючи необхідність рогляду проблеми комплексно, слід зазначити, що В. Сиповський віддавав перевагу репетиціям; але тоді курс повинен був бути спрощеним в тій послідовності, в якій вивчався протягом року, для того, аби встановити внутрішній зв'язок між його частинами.

Переваги репетицій над іспитами, на думку В. Сиповського, полягають в тому, що:

1) заняття в школі відбуваються день у день, і робота учнів розподіляється більш рівномірно, ніж під час приготувань до іспитів;

2) весь курс, об’єднаний у п’ять або шість відділів, повторюється частинами на очах викладача, який може під час відповідей учнів скоригувати відповіді, відновити в пам’яті учнів забуте, допомогти зв’язати частини курсу в одне ціле, наскільки це можливо;

3) керівництво, яке контролює процес, може судити не тільки про жвавість і спритність відповідей окремих учнів, але разом з тим про характер і повноту навчального курсу, який проходить послідовно перед ними [83, с. 376–377].

Загальні репетиції цілком можуть замінити іспит, оскільки на них опитують всіх учнів класу по всьому курсу. Ще подібні репетиції мають ту перевагу, що не вимагають декількох днів напруженої роботи над пригадуванням цілого курсу, проводяться в класі без всякої офіційної урочистості і є для учнів звичною справою. А, головне, відповіді на індивідуальних чи на загальних репетиціях не мають вирішального значення, адже для переходу в наступний клас має значення лише вся сукупність відповідей.

За словами В. Сиповського, будь-яка робота, де потрібні роздуми та розумова зосередженість, може добре проводитись тільки в спокійному стані духу і в звичній атмосфері. Чи можна не погодитися з тим, що репетиції в класній обстановці, нагадуючи звичайні уроки створюють сприятливіші умови для збереження стану спокою в учнів, ніж іспити? На репетиції вчитель залишається вчителем, тоді як на іспитах він стає суддею, вершителем долі учнів [83, с. 377].

Разом з тим слід застерегти, що і репетиції можна легко перетворити на щось важке і некорисне для учнів. Варто тільки не надто вимогливому викладачеві протягом навчального року виявити до них підвищену вимогливість, педантизм на репетиціях, або скоротити число репетицій, або влаштовувати щодня не по одній, а по дві репетиції, – і справа буде, звичайно, зіпсована.

Як відомо в 90-ті рр. XIX ст. гостре питання про екзамени стало одним з найбільш дискусійних. В. Сиповський радів з того, що в останні роки його життя іспити починали поволі зникати, поступаючись місцем більш доцільним репетиціям. Незважаючи на властиву йому рідкісну скромність, він не міг не визнати, що в цьому є і його заслуга, що перший удар іспитам було завдано його гарячими і талановитими статтями [44, с. 8]. Виступаючи ж в ролі екзаменатора, В. Сиповський залишався вірним своїм поглядам: вимагав не маси фактів і деталей, які іноді легко засвоюються звичною пам'яттю, щоб потім, після екзамену, бути забутими назавжди, а насамперед розуміння того, про що йдеться.

За життя видатного педагога питання іспитів так і не було остаточно вирішене. Ці роки знаменували перехід до наступного періоду – кінця XIX – початку XX ст. Уже у 1902 р. міністерство вимушене було піти назустріч численним і наполегливим вимогам, які, по суті, призвели до скасування перехідних іспитів.

Основна характерна якість В. Сиповського полягала саме в його дуже серйозному і відповідальному ставленні до своєї праці як до „сіяння розумного, доброго, вічного". Ніякого формалізму, ніякої рутини, нічого чиновницького, ремісничого не помічалося в його діяльності; навпаки, всякий формалізм, всяке ремісниче ставлення до справи виховання він ненавидів до глибини душі, наскільки ненависть була властива його м'якій і благородній натурі. За словами Н. Леонтьєвої: „це був справжній педагог, який дивився на шкільну науку не як на мету, а як на засіб" [44, с. 1]. Він постійно і неухильно доводив думку, що кожне знання дорогоцінне не саме по собі, а як могутнє знаряддя для розвитку молодого розуму і молодої душі. Його уроки історії і словесності перетворювалися часто на широкі лекції етики, на яких педагог прагнув розвинути у жадібних до знань ученицях чесні і гуманні погляди і переконання. Він нерідко повторював, що людина, не виробивши в собі певного світогляду, істота не повна, позбавлена стрижня і тому нещасна [44, с. 1]. Як згадує

Н. Леонтьєва, учениця Василеостровської гімназії: „ставлячи собі головною метою розвиток учнів, як розумовий, так і моральний, він досягав цього тому, що діти чуйні до всього щирого: учениці відчували, що їм не тільки говоряться хороші слова, які можуть говорити в класі і з обов'язку, але передається все те, що увійшло в плоть і кров улюбленого вчителя" [44, с. 2]. Натхненний сам, він надихав і учениць, дотримуючись тієї думки, що викладання має неодмінно пробуджувати інтерес, тому на урокцісловесності та історії вважав за необхідне зупинятися на тих епохах і письменниках, які можуть зацікавити молодь [44, с. 2]. Видатний педагог не розумів, як можна однаково зосереджувати увагу на творчості М. Лермонтова і якогось Луки Жідяге, або на війні Червоної та Білої троянд зупинятися стільки ж, скільки на епосі Відродження. „Треба, щоб діти бачили, – зазначав В. Сиповський, – що вчитель – теж людина, а не підручник, який розмовляє, що він не може з тим же інтересом викладати сухі і дрібні факти, яких не уникнеш, тому що вони в програмі, з якою зацікавленістю він говорить про важливі для людства епохи, де так багато життя" [44, с. 2]. Особливе пожвавлення у розповіді відчувалося, коли черга доходила до одного з його улюблених історичних періодів, або, якщо йому доводилося читати класу твір близького серцю письменника; він радий був кожному питанню, запропонованому кимось з учениць, особливо, якщо питання це свідчило, що слова його не були мовлені марно, а пробудили дрімотний розум і змусили його почати допитливу роботу. Як вихователь радів, коли переконувався з відповідей вихованців, що якакась його улюблена думка або заповітне переконання зрозуміле ученицям, і мети досягнуто. „Дякую вам", – говорив він, сяючи, і клас, бачачи успіхи роботи, радів разом з ним. „Беріть тоном вище, – твердив він молодим педагогам, – не спускайтеся занадто до рівня учнів – тут легко впасти в небезпечну крайність" [44, с. 2]. І наслідки показували, що В. Сиповський мав рацію. Тих же молодих педагогів, своїх

колишніх учнів, він вчив не боятися відхилень в бік від предмета уроку, оскільки такі відхилення іноді переконливіше ведуть до головної мети, і дотично порушене питання може привести до бесід, яких клас не забуде [44, с. 2]. Під час таких класних бесід учням траплялося висловлювати і незрілі, непродумані думки і поверхові судження, але видатний педагог з властивою йому делікатною добротою поблажливо ставився до цих боязких спроб, адже відбувалося пробудження розуму. В. Сиповський вступав у дискусію і радів, коли учні вміли відстояти свою думку. „Не бійтеся сперечатися, – говорив він не раз, – суперечка, якщо і не переконає співрозмовника, то все ж посіє в ньому сумнів у власній правоті, а це дуже важливо, нарешті, суперечка має ще й інший цінний бік – вона допоможе вам самим краще з'ясувати ваші погляди" [44, с. 3]. Гарячий прихильник самостійності учнів, В. Сиповський був противником будь-якого нав'язування їм готових думок, вчитель прагнув, щоб вони самі з'являлися на світ, тільки під умілим керівництвом учителя [44, с. 3]. Не дарма він сам захоплювався Сократом і завжди з особливим натхненням розповідав про його життя і вчення. В. Сиповський завжди виступав проти всякого посиленого повторення пройденого (особливо на заняттях у старших класах) і з метою привчання учнів до самостійної роботи любив задавати твори на власну тему. Він знав, що праця такого роду, під час якої вибір матеріалу залежить від самого учня, швидше за все сподобається вихованцю, змусить задуматися і визначити власні смаки, не кажучи вже про те, що для вчителя це дорогоцінна нагода познайомитися з моральністю учня [44, с. 3]. Часто тема спричиняла гарячі обговорення учнів. Однак учитель, боячись породнього фразерства, пропонував повідомляти йому заздалегідь про обрану тему.

Фразерства він не терпів і карав за нього, але м'яко і добродушно, з властивим йому живим і делікатним гумором; застерігав він і від раннього хизування дотепністю [44, с. 3], тому

часто повторював: „Не забувайте, що дотепність часто шкодить глибоким думкам” [44, с. 3]. Зате, помітивши в когось з учнів хоч проблиск обдарованості, В. Сиповський поспішав розпалити цю іскорку, знаючи, що вона може розгорітися і спалити тих, з ким зведе її життя, і його самого [44, с. 3].

За словами Н. Леонтьєвої: „В. Сиповський, був педагогом за покликанням, один з тих небагатьох лицарів духу, ряди яких рідіють з кожним роком, але без яких нива життя заглохла б і остаточно б поросла бур’яном, говорили про В. Сиповського сучасники. Він не належав до числа тих вчителів, які, закінчивши зі своїми щоденними обов’язками, скидають разом з віцмундиром й інтерес до своєї справи. Навпаки, якщо чули, що в колі товаришів В. Сиповський говорив голосніше і гарячіше звичайного, це означало, що він торкнувся якихось педагогічних питаннь, розповідав про щойно прочитаний учнівський твір, який йому особливо сподобався, або ж виступав проти ненормальностей у школі” [44, с. 4]. Таким чином він усюди вносив свій прапор, як справжній борець за добро і правду. Великий шанувальник Л. Толстого, педагог неодноразово в розмові з друзями висловлював ту думку, що життя великого письменника може і не гармоніювати з його вченням. Однак В. Сиповський, безумовно, був живим спростуванням такої думки, являючи собою рідкісне явище – людину, у якої слово і справа не розходилися [44, с. 4]. Учні добре знали це, чим і пояснюється той величезний і благотворний вплив, який мав на них талановитий учитель. „Чи тобі не соромно було так засмутити В. Д.?” – нападали часто гімназисти на учня, який погано відповів, бачачи, як шанований викладач вийшов з класу засмученим [44, с. 4]. Перед іспитом у В. Сиповського учні зазвичай хвилювалися не тому, що боялися поганої оцінки, а тому, що соромно було відповісти незадовільно. При всій своїй доброті педагог, зустрівшись з лінню і незнанням, висловлював глибоке обурення, яке діяло позитивно і на винного, і на

оточення. У таких випадках, на його думку, не слід приховувати справедливого гніву: для вразливих учнів він міг виявитися рятівним, бо він побачить і зрозуміє, що вчитель незадоволений, адже успіх учня особливо йому дорогий, особливо близький його серцю [44, с. 4].

У наукових джерелах і спогадах Н. Лєонтьевої є чимало свідчень про те, яке сильне враження справляли талановиті уроки В. Сиповського на його учениць. Тій, що писала ці рядки, випало щастя бути його ученицею: „Я добре пам'ятаю, як одного разу, аналізуючи повість М. Гоголя «Старосвітські поміщики», В. Сиповський сказав з жалем: «І подумати тільки, що багато хто з вас стануть згодом такими Пульхеріями Іванівними!» На їх широкий протест він заперечив із сумом, що такі перетворення відбуваються часто-густо, поступово і майже непомітно, що вони тим і страшні, що в них, мабуть, немає нічого страшного, життєва вульгарність долає і поволі перемелює людину по-своєму" [44, с. 4].

Діяльність В. Сиповського-вчителя була позбавлена будь-якого формалізму, він не дбав під час читання художнього твору про ретельний його поділ на частини. Відомо, що при такому поділі і прекрасна річ може іноді перетворитися на неживу, в якій сам автор не впізнав би свого дітища [44, с. 5]. В. Сиповський завжди прагнув насамперед пояснити учням зміст і значення твору, спонукати його розбором до плідної роботи розум і душу і тим самим сприяти вихованню. Володіючи розвиненим життєвим почуттям, він повідомляв його й іншим, вказуючи на красу прочитаного [44, с. 5]. Як писали його сучасники, В. Сиповському це вдавалося якнайкраще, тому що він володів даром, притаманним тільки старим словесникам: умів майстерно читати. Немає сумніву, що це дар суто природний, але не можна не сказати, що тут багато значить здатність зрозуміти автора, злитися з ним думкою і глибоко відчути твір, цілком перейнятися його суттю [44, с. 5].

Як відомо, В. Сиповський завжди відстоював думку, що поетичний твір має бути прочитаний у класі самим учителем, тільки тоді він справить сильне враження. „Читати добре може не всякий", – казав він не раз, – але прочитати розумно зуміє кожен учитель, якщо приготується до цього читання" [44, с. 5]. Талант же самого В. Сиповського був такий різноманітний, що він читав однаково добре трагічні і комічні твори; в його читанні і величний Лір, і нікчемний Подхалюзін виходили живими особистостями. За його ініціативи і під його керівництвом в гімназії влаштовувалися літературні вечори, завдяки яким учениці краще і докладніше знайомилися із зразками рідної словесності і переймалися любов'ю до неї [44, с. 5].

Підсумовуючи вище сказане, нами було було згруповано основні ідеї В. Сиповського щодо вдосконалення організації і змісту навчального процесу в школі, зокрема:

- розвиваток розумової допитливості;
- школа – лише одне із знарядь освіти, і вона лише тоді виконує своє призначення, коли, порушує розумовий інтерес, дає імпульс людині до розумного, свідомого життя і до самовдосконалення;
- для розвитку і зростання розуму необхідно живити його живими знаннями та ідеями;
- головне завдання школи – допомогти виробленню морального ідеалу, розумних принципів і розумового інтересу, що приводить людину до самоосвіти;
- надання вчителям свободи у викладанні;
- вчителі мають уникати зубріння;
- кращим засобом для ознайомлення дітей з рідною мовою є казки;
- заучування підручників пуста трата часу, а самостійне читання історичних творів покращує світогляд учнів та вчить самостійно аналізувати прочитане та робити висновки;

- освітні прогулянки призводять до зближення з природою та кращого ознайомлення з навколишнім середовищем.

Отже, проаналізувавши ідеї В. Сиповського щодо вдосконалення організації і змісту навчального процесу в школі, можна дійти висновку, що одним із найважливіших завдань навчально-виховної справи є виховання розумної і допитливої особистості. При цьому діти мають навчитися спостерігати та самостійно робити висновки. Для цього з самого початку вивчення тієї чи іншої дисципліни учні мають зрозуміти суть предмета і зацікавитися ним, щоб у подальшому мати можливість самостійно більш докладно його опановувати. Також особливу увагу слід приділяти вивченню рідної мови, збагачуючи лексичний запас та мислення. Для того, щоб довідатися про розумовий потенціал дитини, необхідно залучати її до написання творів на самостійно обрані теми.

2.3. Формування особистості вчителя, відображені у педагогічних працях В. Сиповського

В Сиповський у педагогічній практиці і в своїх статтях особливу увагу зосереджував на проблемі взаємодії вчителя й учня. Початок діяльності педагогаприпадає на епоху оновлення, до тієї кипучої пори, коли люди після великої кількості промов, сказаних ними в 40-х рр. XIX ст., перейшли, нарешті, до живої справи [45, с. 30].

Цей період розвитку педагогічної науки характеризується теоретичним переосмисленням накопичених раніше знань про професійно-педагогічні якості вчителя. Більше того, в кінці XIX ст. набув помітного пожвавлення громадський педагогічний рух. Одним із напрямів діяльності став розвиток і впровадження прогресивних гуманістичних ідей про професійно-педагогічні якості вчителя. Загальне відродження торкнулося тоді і вітчизняної школи. Над нелегкою справою її реформування

потрудилася ціла плеяда відомих педагогів, до яких належав і В. Сиповський. Багато чого з того, за що вони боролись свого часу, здається тепер трюїзмом, але, якщо ці положення стали вже аксіомою, то лише завдяки витриманій їх захисниками боротьбі. Деякі з думок вчених й донині не пробилися крізь броню бюрократичної рутини, від якої все ще не звільнилася практична педагогіка.

Досвідчений вихователь пропрацював 27 років на педагогічній ниві, відмовившись заради цього від запропонованої відомим професором історії М. Куторгою професури [52, с. 238]. Він був не лише теоретиком, а і педагогом-практиком, який доходив висновків з безпосередніх спостережень і дослідів. Незважаючи на неминучі, пов'язані з кар'єрою педагога, розчарування і невдачі, ідеалізм ніколи не покидав В.Сиповського. Віра в людину, особливо в її обдарованість, завжди підтримувала вчителя у скрутні хвилини.

Він вірив у свою справу, у святість свого покликання, і з сумним подивом слухав промови тих молодих педагогів-вісімдесятників, які найчастіше дивилися на уроки тільки, як на засіб існування і вели їх як заманеться, не замислюючись над питаннями виховання і не переймаючись результатами свого викладання.

Величезного значення в навчально-виховному процесі В. Сиповський надавав особистому впливу вчителя на своїх вихованців. Він писав, що діти надзвичайно чутливі до особистого впливу і, якщо вони бачать перед собою людину, яка цілком володіє знанням, яка серйозно ставиться до свого предмета і непідробно володіє бажанням передати свої знання учням, то вони такого викладача поважають. З цього приводу В. Сиповський зазначав: „Такий учитель, якщо він і не віртуоз у методичних прийомах, може бути впевнений, що його викладання дасть блискучі результати і про дисципліну в класі йому не доведеться думати. Але горе викладачеві з великими

претензіями і малими знаннями, що сухо ставиться до учнів, недбало пояснює уроки, і тут учні перетворюються в нещадних тиранів – таємних і невловимих”.

Погляд В. Сиповського на вчителя, як на служителя високої ідеї, найкраще висвітлено в його статті „Учитель и учительница” [123].

Автор розпочав статтю запитанням: „Хто такий вчитель?” і одразу дав вичерпну відповідь: „учитель – це особа, що присвятила своє життя одній із найвищих і благородних справ – розвитку духовних сил зростаючих поколінь, керуванню ними на шляху до істини, збудженню в них тяги до неї і томління її живими і плідними знаннями, здобутими наукою” [123, с. 82]. В іншій статті „Учительский вопрос” автор так висловлюється про діяльність учителя: „Вчительську професію жодним чином не можна прирівнювати, як це у нас робиться, до професії чиновника, техніка, ремісника” [95, с. 200]. Розум, знання, вміння і старанність – ось що потрібно для того, щоб бути хорошим архітектором, інженером, моряком. Все це, звичайно, потрібно й учителю, але цього мало, щоб він був хорошим учителем у повному розумінні цього слова. Щоб стати таким, йому потрібна і особлива схильність, і відповідний настрій, найбільше ж потрібна любляча, чуйна душа. Вчителю доводиться мати справу не з мертвим матеріалом, як будь-якому техніку, не з папером, як чиновнику, а з живою душею учня, на яку може впливати тільки жива душа. За словами В. Сиповського: „Діяльність учителя правильніше було б порівняти з професією артиста, можна прирівняти її навіть до діяльності місіонера, проповідника. Гра артиста, якою б розумною і вправною вона не була, не торкне глядачів, якщо в ній «немає душі»; не затремтять серця людей і від слів проповідника, якщо в словах цих не тріпоче жива душа; безплідні, даремні уроки вчителя, якщо в них не відчувається любов та інтерес до знання, якщо не віє від них теплим почуттям до «малих цих». Холодне слово вчителя, байдужого і до справи

своєї, і до учнів, мало того, що не запалить бажання до навчання, але охолодить душі учнів, погасить навіть і пориви до знання, якщо вони були у них" [95, с. 201].

В. Сиповський завжди радив молодим педагогам не допускати недоброзичливого ставлення до учнів. Серце дитини, напоєне отрутою зловтіхи, стає глухим і німим, воно не вловлює тонких рухів душі. Злорадісний вчитель бачить злий задум там, де мова йде про звичайні дитячі витівки. Нетерпимість до дитячих витівок робить його холодним резонером, наглядачем, який з ненавистю ставиться до учнів, і вони йому за дрібні причіпки платять тим же: намагаються викликати його гнів і роздратування. Якщо педагог постійно конфліктує з учнями, він стає дратівливим, робота в школі для нього перетворюється на тягар. Тому доброзичливість В. Сиповський вважав елементом педагогічної майстерності вчителя, основою взаємовідносин викладача й учня. Доброзичливий вчитель, – наголошував він, – ставиться до учня, як до своєї дитини. Таким піклуванням про кожну дитину має бути охоплено серце кожного педагога.

Видатний вихователь переконував, що „учителями повинні бути лише люди, які мають покликання до вчительської професії, живий інтерес і до знань, і до дітей. Звідси зрозуміло, що „готувати хороших вчителів", трактуючи ці слова в повному їх розумінні, не можна; все, що в силах людських – це всіма засобами сприяти бажаючим і здатним людям робитися хорошими і корисними вчителями і створювати такі умови вчительської праці, щоб за неї охоче бралися обдаровані люди" [95, с. 201].

Захищаючи необхідність педагогічної підготовки, Василь Дмитрович відкидав доцільність вчительських інтернатів, радячи краще відрядити молодих людей, охочих присвятити себе педагогічній справі, до однієї з петербурзьких гімназій з метою практичного ознайомлення з педагогікою. По закінченню призначеного терміну кандидату необхідно пройти випробування

при особливій комісії з викладачів обраного ним предмета та інспектора або директора.

Ось що В. Сиповський говорить про інтернати: „Інтернат з його суворо встановленим ладом, вимогами, однаковими для всіх, нівелює все, мимоволі виховує всіх у дусі безумовної покори і, за самою своєю суттю мало сприяє вияву особистого характеру, властивостей, так що помилково і думати, що тут зручно їх спостерігати” [95, с. 209]. Але, що набагато важливіше, інтернат для повнолітніх молодих людей – це просто установа для підтримки порядку, в якій керівникові треба володіти особливим тактом і бути вельми авторитетною особою в очах молодих людей.

В. Сиповський надзвичайно переймався й питанням залучення і підготовки талановитої молоді до педагогічної діяльності, шукаючи найбільш доцільні й дієві способи підготовки вчителів. Такі пошуки тривають й донині, незважаючи на те, що минуло понад століття з часу появи статті „Учительский вопрос”, присвяченої саме окресленим питанням. Актуальним залишається те, що для успіху вчительської праці створено мало сприятливих умов: в загальноосвітніх закладах вчитель майже зовсім позбавлений можливості виявляти ініціативу; від нього не тільки не потрібно, щоб він вносив у викладання щось інноваційне, навпаки, у більшості випадків це забороняється. Вчителеві дана обов’язкова і ґрунтовна програма, вказані підручники, зазначено і прийоми, навіть точно визначено, скільки і в який час опрацювати теми, як атестувати учнів. Проте вчителеві треба чітко дотримуватися усіх вимог і приписів. Як зазначав В. Сиповський, „головна справа для вчителя – це вічно пам’ятати, чого він не повинен робити, а де ж тут йому думати ще про учнів, про якісь нові і кращі способи викладання? Чого ж дивуватися, що вчителі мало-помалу втягуються в зазначені межі, перетворюючись на справжніх чиновників, які більш-менш акуратно відбувають свою вчительську повинність?” [95, с. 203].

Обдарованому і чуйному вчителю тісно і душно в зазначених межах, для нього професієя стає тягарем або, що трапляється частіше, поступово впадає і сам в рутину, перетворюється на чиновника-консерватора.

Досить часто до редакції журналу „Образование" педагог подавав для друку листи стосовно становища учителя (особливо сільського) [118; 81], та давав свої коментарі до них. Так, на один із таких листів, що був надрукований у 1892 р. під назвою „Положение сельського учителя", В. Сиповський вміщує свій коментар, де зауважує, що: „Лист цей правдиво малює становище народного вчителя і тому заслуговує на серйозну увагу. Не можна не радіти, що в нашому суспільстві зростає свідомість про необхідність прийти на допомогу народним учителям і вчителькам" [118, с. 261]. Це і зрозуміло, адже чим більше зростає в суспільстві роль освіти, тим більше зростає і зміцнюється повага до праці тих, хто сприяє її розвитку. „Пробігаючи очима стовпчики газет, – пише далі автор, – часто зустрічаєш повідомлення і чутки про те, що те чи інше земство стурбоване долею народних вчителів і вчительок, що в тій чи іншій губернії пропонується краще забезпечити вчителів, наділити їх землею, що те чи інше місто має намір збільшити оклади вчительок і учителів у своїх початкових школах. Саме народне невігластво, жебрацтво, хвороби – це такі лиха, які прямо або побічно відбиваються на всіх, і серйозно і правильно поставлений збір на їх усунення – це був би один із найсимпатичніших зборів" [118, с. 262].

Продуктивна діяльність учнів протягом усього уроку, заснована на інтересі та свідомій потребі виконання пропонованих учителем завдань, є найкращим показником педагогічної майстерності вчителя. За такої організації навчального процесу, коли кожен учень зайнятий виконанням цікавої посильної для нього роботи, а викладач виступає в ролі помічника-спостерігача за самодіяльністю учнів, не виникають

проблеми з підтриманням дисципліни і негативною поведінкою дітей. В. Сиповський пропонував викладачам уявити себе на місці учня, який знемагає від одноманітності уроків, і зрозуміти, що він відчуває і як хочеться йому сказати вчителеві: „Ви вимагаєте від мене уваги, так давайте що-небудь таке, що пробуджувало б і викликало її, – я не в силах зосереджувати її на тому, що мені вже і так добре відомо, що мені вже набридло, що для мене зовсім не цікаво, – я і радий би напружувати увагу, так вона й не слухається мене, що ж я буду робити?”.

Тому талановиті учителі так само необхідно у будь-якому закладі, для успіху справи, як і будь в якій іншій, і чим більше таких професіоналів, тим більшим буде успіх.

Сформувати до ладу шкільну систему завдяки відданості педагогічній справі окремих вчителів не можна. Крім розумного і стратегічно виваженого керівництва, необхідною умовою є наявність колективу грамотних професіоналів, чуйних людей і захоплених педагогічною справою учителів

За словами мудрого педагога В. Сиповського, необхідні певні умови для того, щоб зробити вчительську професію більш привабливою для обдарованої молоді. До таких умов належать:

1. Поліпшення учительської праці:

а) значне підвищення утримання і пенсій;

б) підвищення службового становища вчителя;

в) надання учителю більшої самостійності і свободи в його праці, великої довіри до нього.

2. Необхідні вчительські з’їзди, курси, педагогічні товариства, які мають величезне значення в педагогічній справі, оскільки збуджують і оживляють інтереси виховання і навчання.

3. Підготовка вчителів, які повинні здобути загальну освіту відомого рівня в одній із загальноосвітніх шкіл, полягає в теоретичній і практичній підготовці при одному із відповідних закладів під керівництвом досвідчених педагогів [95, с. 216].

Такі положення залишаються актуальними і для сьогодення. Годі й говорити про матеріальне становище вчителя: його незабезпеченість увійшла в звичку, а що стосується свободи викладання, то газетні та журнальні статті рясніють фактами, які доводять протилежне.

Видатний педагог вважав: „Насамперед необхідно класифікувати служби вчителів, а винагороди та розряди при цьому повинні сприяти збільшенню платні. Орієнтовно варто було б установити такі розряди: 1) кандидат на посаду вчителя (рік або два перші роки); 2) учитель (протягом 15 років); 3) старший учитель (протягом останніх 10 років); 4) заслужений старший учитель (якщо залишається на службі після 25 років)" [95, с. 205].

У своїх поглядах В. Сиповський намагався переконати тогочасне суспільство, що „навчальна і виховна справа значною мірою – мистецтво, яке потребує простору і наснаги, а першої для вчителя зовсім майже немає, оскільки його діяльність обмежена інструкціями, програмами, обов'язковими підручниками; немає місця і натхненню, бо учитель виконує лише вказану йому роботу, і не може, не сміє вийти із зазначених меж, спробувати йти своєю дорогою. Ці обставини змушують більш обдарованих і самостійних людей ухилятися від педагогічної професії" [80, с. 29]. Видатний педагог був переконаний, що „школа лише тоді заживе повним життям, і тільки тоді в ній закипить жива робота, коли прокинеться і заживе суспільство. Але слід вжити всі необхідні заходи, щоб хоч трохи підняти і оживити її, а для цього треба дещо зробити:

1) Перш за все слід подбати про те, щоб всі, хто бажає присвятити себе вчительській діяльності, здобували по можливості більш солідну підготовку до своєї професії як теоретичну, так і практичну.

2) Учителям необхідно дати в школі по можливості більше свободи і простору, якщо не в цілях викладання, то в засобах і способах.

3) Для успіху педагогічної справи потрібен постійний живий інтерес до неї, а це досягається живим обміном думок, поглядів, шляхом взаємної критики, і тому слід не тільки надати педагогічним конференціям більшого значення і самостійності, але необхідне утворення постійних педагогічних товариств або зборів, а також і тимчасових з'їздів.

4) Необхідно, щоб сили учнів менше дробилися на заняття в кількох закладах, а зосереджувалися в одному закладі, а також, щоб ті, хто навчає, брали більше участі в житті закладу.

5) Треба школу привести до якомога тіснішого зв'язку із суспільством, тобто з батьками, – дати право їм представляти свої бажання і заяви, які необхідно обговорювати на педагогічних конференціях.

6) Для успіху педагогічної справи і для залучення до неї обдарованих людей слід значно поліпшити службове і матеріальне становище викладачів і, особливо вчительок і вчителів сільських шкіл" [80, с. 30].

Поліпшення матеріального становища вчителів підвищить їх статус. „Але ще, – на думку В. Сиповського, – необхідно було б зробити деякі службові зміни. Заслужені вчителі повинні бути прирівняні до директорів за класом посади. Із заслужених учителів переважно слід створювати комісії для випробувань кандидатів на посади вчителів, з них же обирати окружних інспекторів, членів ради з навчальної частини при навчальних округах. Нарешті, вчительська служба повинна бути поставлена вище канцелярської, чиновницької. Остання вимагає на відомих щаблях не стільки старанності, акуратності, а розуму і освіти; але ж все це вимагається і педагогові, та на додачу ще від останнього потрібно розумовий і моральний вплив на учнів, а також постійно освіжати свої знання" [95, с. 207]. Далі видатний педагог

стверджує, що „вчителям і вчителькам, які визнані здатними викладати, необхідна певна частка свободи у способах і прийомах викладання. Чи треба повторювати такі загальновідомі істини, що все живе, що розвивається, росте, потребує деякого простору; що відсутність свободи глушить обдарування, якому не можна проявитися; що, нарешті, без неї не тільки немає росту і розвитку, але навіть і те живе, що є вже готове у вчителя, глухне” [95, с. 207]. Без свободи вибору і застосування тих чи інших прийомів, за безперервного виконання тільки приписів і вказівок поволі створюється ґрунт зручний для формування акуратних і старанних чиновників, але аж ніяк не педагогів.

Що стосується з’їздів, то їх історія може становити цілий мартиролог. Щоб мати поняття про ті муки і поневіряння, через які проходили учасники, а, особливо ініціатори та керівники вчительських курсів, досить прочитати книгу М. Бунакова „Как я стал и как перестал быть «учителем учителей»” [5]. Багатостраждальний автор цієї книги повинен був, як керівник курсів, виправдовуватися у найбезглуздіших звинуваченнях. Йому ставили, наприклад, у провину масштабність з’їздів, спроби практичного вирішення питання про поліпшення матеріального становища вчителів шляхом створення товариства взаємодопомоги, занадто велике захоплення питанням про освітно-виховні засоби впливу на учнів. Треба було такою великою любов’ю любити справу і мати таку рідкісну моральну живучість, якими відрізнявся невтомний М. Бунаков, щоб після цілого ряду неприємностей, яких він зазнав під час тих чи інших літніх курсів, на наступне літо знову брати на себе важкі обов’язки „вчителя вчителів”, за діяльністю якого неухильно спостерігали завжди троє осіб: директор училища, інспектор училища і ще спеціально прикомандированний до курсів окружний інспектор [5, с. 116]. Такому контролю піддавалися так звані вчительські курси; а що стосується загальних вчительських

з’їздів, то загальновідомо з якою блискавичною швидкістю вони закривалися на початку ХХ ст.

Не дивно, що такі несприятливі умови створювали, за словами В. Сиповського, ґрунт, який міг бути зручним для підготовки ретельних чиновників, але ніяк не педагогів, для яких має бути притаманний достатній рівень творчості. Така служба зате часто припадає до смаку людям малообдарованим, яким навіть до душі регламентація, що знімає з них будь-яку відповідальність.

Не усунуто ще й ворожнечу між школою і суспільством, недолік, яким також переймався В. Сиповський. Він зазначав: „Державний навчальний заклад для батьків, немов департамент, а наставники є чиновниками, по відношенню до яких батьки лише – боязкі прохачі. І прохання їх здебільшого полягають лише в тому, щоб пожаліли їхніх дітей, пощадили, не залишали на другий рік за незнання якогось розділу граматики чи математики, вивчити який можна за три дні. І чують прохачі у відповідь звичайні слова: «Нічого зробити не можу. Адже я повинен виконувати інструкцію. Таким є розпорядження начальства»” [123, с. 96].

В умовах і минулого, й сьогодення бутьки учнів зрідка задоволені роботою вчителів, їхнім ставленням до своїх вихованців у державних закладах. Дещо вороже ставлення з боку батьків до педагогів простежувалося як тоді, так і донині. На цій підставі В. Сиповський дійшов висновоку, що навіть при бажанні батьків приховати від дітей своє недовірливе і майже вороже ставлення до школи, воно не може не чутися в їх промовах та вбачалися увчинках, впливаючи таким чином на чуйну дитину, у якої і без того не мало причин неприязно ставитися до навчального закладу з його формалізмом. Та і як батькам вселяти дітям повагу до школи, якої немає у них самих? А тим часом яку могутню і освітню силу втрачає школа, ігноруючи зближення з

сім'єю, яке могло б висвітлити їй не одну учнівську натуру з її особливостями [45, с. 35].

Ще з 1891 р. В. Сиповський у журналі „Женское образование" писав про необхідність допустити батьків на шкільні конференції, щоб таким чином пробудити у суспільстві більше довіри до шкільних заходів.

„Суспільство, – за словами В. Сиповського, – це та природна основа, яка харчується, дає життя школі. Без цієї основи школа подібна до рослини, яку вирвали з корінням із землі, і яка може тільки марніти і сохнути" [123, с. 97]. Школа повинна бути живим суспільним організмом і як все живе, видозмінюватись і розвиватись у зв'язку з розвитком науки і суспільних потреб [123, с. 84]. Всяка визначена форма, що задана ззовні, тільки заважає організму правильно розвиватися: для нього та форма добра, яка природно і вільно розвивається зсередини, його власними силами. Всякий учитель, натхненний найкращими спонуканнями, відчуваючи покликання до педагогічної справи, вступивши до школи, зможе неминуче скоро розчаруватися у своїй професії. Учитель не тільки не має ініціативи в тій чи іншій постановці викладання, і не йому тільки не дозволяється, впроваджувати власні напрацювання, а категорично забороняється; йому надано обов'язкову і докладну до дрібниць програма з інструкцією, де не тільки вказано дух, або характер викладання, але рекомендовані і самі його прийоми, з вказівкою на підручник.

В. Сиповський писав статтю „Учитель и учительница" в розпал реакційного руху, процвітання інституту земських начальників і лютування цензури; він не міг не торкнуться наболілого зв'язку між недосконалістю шкільного ладу і застарілими формами життя. Проте він неодноразово вказував на згубний вплив адміністративної регламентації. Викладач відчуває, що він не хазяїн своєї справи, а працівник, який виконує задану йому роботу навіть не своїми, а цілком визначеними способами,

тобто здійснює саме те, що робить чиновник, при тому ж дрібний, як у будь-якій канцелярії. Чиновники і ревізори, яким доручається нагляд за ходом навчання, які цікавляться статутами, інструкціями, програмами – в цьому і є їх прямий обов'язок [123, с. 85]. Таке ставлення деморалізувало і суспільство. В. Сиповський стверджував: „У самому нашому суспільстві, навіть в більш інтелігентному його прошарку, не дуже-то цінується справжня освіта: значна більшість батьків, посилаючи дітей своїх до школи, насамперед думають про те, як би влаштувати навчання їх подешевше і при тому таке, щоб вчилися вони поменше, а прав одержували побільше!" [45, с. 37]. Про останнє особливо піклуються батьки; про це думають підлітки-школярі. Якби знайшовся дивак-ідеаліст, який спробував би влаштувати загальноосвітню школу без усяких прав, задавшись лише метою зразково поставити навчально-виховну справу (наскільки нам відомо, це була улюблена ідея В. Сиповського), то він сильно ризикував би залишитися без учнів. Ще з часу Петра I встановилася покровительська система уряду до школи, яка приваблює до неї правами і чинами.

Досвідчений педагог з радістю помітив би поліпшення і в іншій галузі – у розширенні прав вчительок. Як прибічник вищої жіночої освіти, В. Сиповський немало потрудився над розробкою цього питання, що перестало тепер вже бути проблемою, оскільки в наш час права жінки на вищу освіту ніхто не наважується заперечувати.

Журнал „Женское Образование" проіснував під такою назвою 15 років (з 1892 р. він був перейменований в „Образование", і програма його була розширена відповідним чином). На його сторінках постійно пропагувалася улюблена ідея редактора: з рідкісною неупередженістю цей педагог-чоловік віддавав перевагу вчительці перед учителем, і треба зауважити, що автор про це говорив з повним знанням справи, оскільки йому

доводилося працювати і в чоловічих, і в жіночих навчальних закладах.

У статті „Учительница” В. Сиповський звертає увагу на велику сумлінність вчительки в ставленні до своїх обов’язків, на глибоку сердечність по відношенню до учнів і живий інтерес до справи. Діти, малоуспішні або з якихось причин відсталі від класу, викликають у вчительки набагато більш широкої уваги, сильніше бажання допомогти їм, хоча б це коштувало і великої праці і значної витрати часу. Мало того, між вчительками набагато більше осіб, які цікавляться вивченням теорії та практики педагогічної справи; вони – старанні читачки педагогічних творів і журналів; вони набагато старанніше, ніж учителі-чоловіки, відвідують педагогічні зібрання. У сільських школах, в селах, де становище вчительки, і матеріальне, і у всіх інших відношеннях вкрай важке, вона в буквальному розумінні є подвижницею. І це не виняткове, але типове явище [123, с. 99]. З тим більшим жалем вказує цей борець за права жінки на несприятливі умови жіночої педагогічної праці, на те, що жінка, часто і в нижчій, і в середній школі отримує винагороду меншу, ніж учитель. „Чому це? – запитував В. Сиповський, – Чи тому, що сил у жінки менше, ніж у чоловіка? Чи тому, що в більшості випадків жінка ставиться сердечніше до своєї справи і трудиться старанніше? Можуть заперечити, мабуть, тому, що чоловікові доводиться підтримувати сім’ю, а жінка, якщо працює, то для себе однієї. Але ж вчителю призначають винагороду, навіть не питаючи, одружений він чи ні, а одруженим не дають більше, ніж холостим. Так, як і не питають вчительок, чи доводиться їм допомагати своїй сім’ї, чи ні. Як не подивишся на справу, все не знаходиш достатньої підстави оцінювати жіночу працю нижче чоловічої, яка в деяких аспектах навіть переважає чоловічу” [123, с. 103].

Слова В. Сиповського про вчительку та її майбутню роль у суспільстві виявилися пророчими. Вчительки з часом, коли їх

наукова освіта зрівнялася з вищою чоловічою, замінять вчителів не тільки в жіночих гімназіях, навіть і в нижчих класах чоловічих закладів. Між іншим, в наш час вчительки переважають у школі. Втім, щодо вчителів-чоловіків автор зовсім не виступав лише в ролі прокурора: він вказував і на негативні сторони шкільного устрою, які аж ніяк не могли сприяти зростанню у вчителів інтересу до школи. Не могло цьому сприяти і недостатнє матеріальне утримання вчителя, що змушує його іноді перетворюватися на свого роду ремісника, який заради забезпечення родини набирає багато уроків і весь день нишпорить по місту з кінця в кінець у пошуках роботи. Чому не прирівняти вчительське утримання та службове становище до професорського, неначе обдарований викладач середнього навчального закладу, який не бажає присвятити себе кабінетній роботі, а шукає живої справи, менше принесе користі, ніж професор? Разом з тим В. Сиповський з похвалою відгукувався про вчителів нижчих шкіл, між якими, за його словами, зустрічаються нерідко особи, „до самозабуття віддані своїй справі, справжні місіонери освіти” [45, с. 39]. Це здебільшого люди, котрі пройшли курси учительських семінарій та інститутів. Звичайно, педагогічна перевага вчителів нижчих шкіл над вчителями середньої школи пояснюється їх спеціальною підготовкою. Залишаючись справедливим, автор водночас відзначав і недоліки, іноді властиві педагогам початкової школи – схильність надавати перебільшене значення методичним прийомам, тобто змісту урока. На наш погляд, що свого часу ця крайність легко пояснювалася новизною методики і властивістю тогочасної людини не знати міри, а тепер це методичне захоплення значно вщухло, і реальна сторона справи здобула належне визнання. Та й більш серйозне явище – байдужість учителя до своєї справи – починає потроху зникати, замінюючись більш теплим почуттям: крижаний класицизм, що породив цю

індиферентність, вмирає, і смерть його очищає місце іншим діячам.

Отже, аналіз педагогічних праць В. Сиповського показав, що формування особистості вчителя у досліджуваний період відбувалося за такими напрямами:

- необхідність створення сприятливих умов для навчання та праці молодих людей, щоб остання не перетворювалася на засіб заробляння коштів, а відповідала своєму призначенню;
- проходження випробування в особливій комісії з обраного ним предмета;
- пригнічення байдужості до улюбленої справи, що можливо лише за умов надання їм більшої свободи у викладанні, тобто, щоб кожен вчитель відчув себе господарем своєї справи, а не заручником чітко встановлених меж. Такі погляди В. Сиповського не втрачають актуальності і в наш час. Тож, прагнучи створити нову модель освіти, слід вивчати і застосовувати власний культурно-історичний досвід.

У дослідженні встановлено, що постановка і вирішення проблем виховання та навчання дітей відбувалися під впливом суперечливої суспільно-політичної ситуації другої половини XIX ст. Відсутність належного розуміння сутності шкільної дисципліни в навчально-виховному процесі, неврахування індивідуальних особливостей кожного учня та догматично-схоластична система навчання загалом – усе це стимулювало розвиток передової педагогічної думки, яскравим представником якої був педагог-гуманіст В. Сиповський.

Аналіз спадщини В. Сиповського показав, що значну увагу він приділяв питанням дисципліни в школі. Свої погляди на дисципліну учнів у класі він постійно висвітлював на педагогічних конференціях, де порушувалися актуальні педагогічні проблеми. З’ясовано, що для поліпшення шкільної дисципліни В. Сиповський пропонував: ураховувати

індивідуальні особливості учнів, подолати прірву між учителем та учнями, відмовитися від суворих шкільних правил, надати дисципліні виховного значення. Учитель повинен любити дітей, розуміти їхній особливий світ, психологію, інтереси, володіти своїм предметом, щоб зацікавити вихованців, уміти стримувати і керувати собою, подавати позитивний приклад. Педагог виступав проти вузького, однобічного виховання і не раз наголошував на важливості естетичного виховання, розвитку в учнів спостережливості, уваги, уяви, прагнення до досконалості, критичного мислення, практичного застосування своїх знань. Тільки таким чином учнів можна привчити до порядку і дисципліни, адже надмірна строгість і вимогливість не завжди сприяють досягненню очікуваного результату. Аналіз праць В. Сиповського дозволив дійти висновку, що він багато уваги приділяв питанню дотримання дисципліни в інтернатах, де перебували діти, позбавлені батьківської любові, які потребували турботи і ще більшої уваги до себе, а не лише наглядацького контролю. Для покращення дисципліни в закритих навчальних закладах поступово почали впроваджувати ідеї В. Сиповського, а саме: організовувалися хори, гімназичні оркестри, заміські екскурсії, літературні читання та бесіди.

У ході аналізу педагогічних праць В. Сиповського схарактеризовано ідеї щодо вдосконалення організації і змісту навчального процесу в школі. Виявлено, що педагог був противником виставлення оцінок, які не могли свідчити ні про старанність, ні про знання учнів; критикував тогочасні хрестоматії, перевантажені науковими відомостями; письмові роботи вважав зайвою повинністю; виступав проти чіткого слідування навчальним програмам; засуджував багатопредметність; вороже ставився до заучування підручників і пропонував замінити їх короткими конспектами; негативно ставився до системи іспитів і письмових

випробувань та пропонував замінити їх репетиціями. Загальні репетиції, на переконання педагога, можуть замінити іспит, оскільки на них опитують усіх учнів класу з усього курсу, без всякої офіційної урочистості і у звичній для дітей обстановці. В. Сиповський вважав, що школа є лише приготуванням до освіти, і її основне призначення – дати поштовх дітям до розумного, свідомого життя і до самовдосконалення; допомогти виробленню морального ідеалу, розумних принципів і розумового інтересу, що спонукали б до самоосвіти; розвинути інтерес до пізнання; привчити до розумової праці, критичного ставлення до побаченого і почутого тощо. Саме тому перед організаторами навчального процесу в школі постає головне завдання – вибрати з великого обсягу знань відповідний матеріал для всебічного розвитку розумових і моральних якостей дитини, виробити розумний спосіб навчання.

З’ясовано, що педагогічна спадщина В. Сиповського багата на цінні педагогічні ідеї з широкого кола проблем педагогічної науки, зокрема, досить цінними є поради педагога щодо вивчення навчальних предметів. У своїх працях педагог радив вивчати рідну мову, залучаючи казки, байки; при викладанні словесності більше читати художніх творів, завдяки чому мовлення дітей збагачується новими виразними словами і зворотами, вони набувають навичок зв’язано і послідовно відтворювати досить складні за змістом тексти. На уроках історії заохочувати до самостійного читання історичних творів, адже сухе заучування матеріалу, що поданий у підручнику, буде недовготривалим в пам’яті учнів. Завдання з математики слід спростити до практичних прикладів, при опановуванні природничих наук доцільно спостерігати за навколишнім світом.

У дослідженні з’ясовано, що В. Сиповський був прибічником освітніх прогулянок, під час яких вільні,

невимушені бесіди з учителем занурювали дітей у світ незнання та сприяли розумовому розвитку учнів.

Установлено, що В. Сиповський виступав за розширення мережі і типів середніх навчальних закладів; наполягав на наданні учням можливості вибирати тему для написання самостійної роботи, щоб вони вільно оповідати про те, що їх цікавить, а не давати стандартні теми, до яких дається схема викладу, оскільки саме це призводить до придушення оригінальності та самостійності думки учня. Особливу вагу надавав публічним лекціям як одному з кращих засобів поширення в суспільстві знань, адже живе мовлення лектора, на відміну від книги чи брошури, створює у слухачів більш сильне враження, призводить до розумового пожвавлення та викликає попит на книгу, у якій більш докладно висвітлено підняту проблему.

Виявлено, що провідну роль у навчально-виховному процесі В. Сиповський відводив учителю, чиї високі моральні якості мали стати яскравим прикладом для наслідування. На його думку, учитель повинен створити сприятливу атмосферу у взаєминах із учнями та мотивувати їх до саморозвитку і самовдосконалення. Особливу увагу В. Сиповський приділяв підготовці вчителя, у якій основним вважав практичне ознайомлення з педагогікою, випробування в особливій комісії у складі викладачів з обраного предмета. Видатний педагог надзвичайно переймався питанням залучення і підготовки талановитої молоді до педагогічної діяльності, шукав найбільш доцільні й дієві способи підготовки вчителів. Серед особливостей особистості вчителя акцентував на покликанні до вчительської професії, жвавому інтересі до знань дітей, здатності впливати на вихованців, володінні педагогічним тактом і знаннями, серйозному ставленні до предмета, бажанні передати свої знання учням, доброзичливому ставленні до

дітей, хороших взаємин учителя з учнями і його сім'єю, ініціативності, обдарованості, чуйності, самостійності.

Дослідження показало, що В. Сиповський вимагав від учителів багатьох умінь, а саме: добирати з усього обсягу знань матеріал, необхідний для розвитку розумових і моральних здібностей; у звичайному середовищі і за середнього рівня здібностей учнів допомагати їм засвоїти предмет і вільно володіти здобутими знаннями; вміння поєднувати розумовий і моральний розвиток особистості; надавати учням живі знання, розворушити розумові інтереси, познайомити із зразковим мовленням вітчизняних письменників; проводити класні бесіди, екскурсії і прогулянки, що є важливим засобом поглиблення знань учнів, пробудження живих вражень, зближення з природою.

З'ясовано, що В. Сиповським було визначено умови, за яких учительська професія стане більш привабливою для молодого покоління: можливість усіх, хто бажає присвятити себе вчительській діяльності, здобути ґрунтовну підготовку (як теоретичну, так і практичну) до майбутньої професії; поліпшення умов праці (матеріальне становище, підвищення суспільного статусу вчителів, надання учителеві більшої свободи у виборі засобів і способів викладання); надання педагогічній справі живого інтересу, що досягається живим обміном думок, поглядів, шляхом взаємної критики, а тому необхідно не лише проведення вчительських з'їздів, педагогічних курсів, а й утворення постійних педагогічних товариств або зборів; теоретична і практична підготовка під керівництвом досвідчених педагогів; для успіху педагогічної справи і для залучення до неї обдарованих людей слід поліпшити службове і матеріальне становище викладачів і, особливо, вчителів сільських шкіл. На переконання В. Сиповського, не менш важливою умовою покращення ситуації в навчальних закладах є усунення ворожнечі між

школою і суспільством, наближення батьків до ситуацій, що відбуваються в школі.Основні наукові результати розділу опубліковано у працях: [142; 139; 140].

РОЗДІЛ 3
НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ СИПОВСЬКОГО

3.1. Наукові погляди В. Сиповського на викладання історії в школі

Інтерес до вивчення історії у В. Сиповського зародився ще в період навчання в Ларинській гімназії, коли майбутній педагог давав приватно уроки історії. Наступним кроком у формуванні його історичного світогляду педагога було навчання в Імператорському університеті на історико-філологічному факультеті, після закінчення якого він вступає на педагогічне поприще та має можливість передавати здобуті знання молодому поколінню. Молодий учитель зіткнувся з усіма проблемами тогочасної освіти, зокрема у справі викладання історії. Своє баченням розв'язання існуючих проблем у 1871 р. молодий історик виклав на засіданні Санкт-Петербурзького педагогічного товариства, прочитавши науковий реферат „О преподавании истории в средних учебных заведениях" [111, с. 55]. Можна впевнено стверджувати, що після виступу на згаданому засіданні Педагогічного товариства починалася наукова і просвітницька діяльність В. Сиповського – педагога і дослідника.

Історіографічний аналіз праць засвідчує, що викладання історії в навчальних закладах починалося в середніх класах. А причини недосконалості викладання того чи іншого предмета могли бути спільними, які залежали від державної ідеології в галузі освіти, погляду на її мету, структури навчального матеріалу взагалі, і особисті, що викладає дисципліну, від природи навчального предмета і постановки його викладання у навчальному закладі. Далі слід розглянути ці та інші причини,

які достатньо добре проаналізовані у науковій спадщині видатного педагога-практика, вдумливого аналітика.

У статті „Женщина на публичном диспуте” В. Сиповский звертався до абсолютно справедливого положення: „Викладання історії досить незадовільне, оскільки підручники захаращують тільки пам’ять учнів іменами, хронологією і різними науковими термінами, часто недоступними розумінню юнацтва, і паплюжливо впливають на розум, породжуючи огиду до такої важливої науки, як історія” [30, с. 310]. При цьому учням дається в руки підручник, який і виступає основою викладання. Учитель повинен подбати, щоб учні цілком зрозуміли і засвоїли його. Підручники історії, навіть і найкращі, пропонують за своєю суттю стислий і сухий виклад фактів, засвоїти які треба напам’ять.

У праці „О преподавании истории в средних учебных заведениях” В. Сиповський вказував на такі недоліки тогочасних підручників з історії: „енциклопедичність змісту, абстрактність і, внаслідок цього, крайня сухість викладу, і, нарешті, гонитва за зовнішньою систематичністю” [111, с. 29].

Що стосується першого недоліку, нами виявлено, що в підручники історії вносилося майже все, що мало відношення до людського життя: тут вміщено відомості про релігійні вірування, філософські системи, літературу, мистецтво у всіх його видах, торгівлю, про промисловість, домашній побут тощо. Всі ці відомості не містять того головного, що має охоплюють даний підручник – викладу зовнішніх і внутрішніх подій. На переконання В. Сиповського, „Ці відомості поверхнево викладені, що є зайвим вантажем, марно перевантажують підручник і пам’ять учнів” [123, с. 206].

До іншого загального недоліку підручників належить сухий абстрактний виклад, позбавлений найменшої образності.

Аналізуючи підручники з історії, В. Сиповський зазначав, що „особливо впадає в очі така невідповідність: захоплюючись

систематичністю, що більш доречно у наукових трактатах, у підручниках відокремлюють у спеціальні глави склад війська, озброєння, приналежності особистого життя. Все це становить спеціальні глави, звичайно в кінці книги або історії будь-якого окремого народу" [123, с. 209]. Учні вивчають біографічні нариси про історичних діячів, військові дії, а потім вже ознайомлюються з обстановкою приватного життя, військовим устроєм, озброєнням... Іноді навіть оповідь про окрему людину ділиться на розділи, наприклад, Карл Великий розглядається як завойовник, як законодавець і, нарешті, як людина. Він виступає в очах учнів, немов актор в різних ролях, які не мають між собою ніякого зв'язку.

Погляди В. Сиповського на викладання історії яскраво простежуються в одній із праць під назвою „О преподавании истории в средних учебных заведениях". „Набагато краще діяти зворотним шляхом, рухатися від цілих до складових частин, показати організм в його природному вигляді і потім з учнями разом аналізувати, розкласти ціле на складові частини. В такому випадку учні загалом зрозуміють зв'язок окремих частин і їх значення. Нарешті, саме розкладання цілого, зроблене при учнях і навіть ними самими, дуже корисне для них, адже історичні явища представляють щось живе, те, що говорить з почуттям та уявою" [111, с. 32]. Автор статті вважав, що, де тільки можливо, явища слід показувати в дійсному їх вигляді, оповідаючи, наприклад, про якусь битву, докладно описати її, показати картину, що вплине на уяву учнів. А потім разом з ними виокремити відомості про військовий устрій та озброєння.

Сторінки підручника наповнені короткими сухими розповідями найбільше про зовнішні події мало не від створення світу і до сьогодення. І це все повинен опанувати учень. Учитель вважав, що події слід викладати неодмінно в певному порядку і, по можливості, без якихось окремих

вчинків. Хоча дехто вбачає в цьому наочність. Головний недолік шкільного навчання з більшості предметів – перевантаження фактами.

Власне кажучи, головна причина великої кількості фактів та ж, яка діє і при постановці інших предметів в системі шкільного навчання.

Це прагнення наукове, але не педагогічне, дати в підручнику щось закінчене, систематизоване, ціле в науковому сенсі. Прагнення до систематичності таке велике, що змушує забувати не тільки про інтерес учнів, а й про користь певного предмета.

У праці „О преподавании истории" педагог В. Сиповський вказував на те, що „у підручниках з історії простежується також гонитва за систематичністю; хай би ще ганялися за нею в інших науках, що мають, мабуть, право пишатися стрункістю системи; а то і в підручниках з історії, яку не можна навіть в строгому сенсі назвати наукою, подадуть факти в хронологічному порядку, зв'яжуть як-небудь, що називається, білими нитками, і називають це систематичним курсом історії" [123, с. 211]. Що ця уявна систематичність веде тільки до вміщення фактів, перевантажуючих підручники і пам'ять учнів, можна довести безліччю прикладів. Цілі сторінки становлять іноді сухий перелік несуттєвих подій і осіб.

Обраний принцип викладу матеріалу в підручнику не задовольняє В. Сиповського. Народи в цих підручниках послідовно, вступають на історичну арену, що не відображає наступності цивілізацій. Педагог наголошує: „Починайте викладати історію, з якого хочете народу; наприклад, давню історію почніть з Риму, потім зверніться до Греції, потім до східних держав, і ні найменших витрат не виявиться" [111, с. 35]. Це абсолютно зрозумілооскільки у підручниках говориться здебільшого про зовнішні події: про зміну династій,

війни, битви, завоювання земель і їх втрати; все це за своєю суттю не змінюється, а внутрішнє життя, розвиток понять та ідей, матеріальний бік життя – все те, що становить сутність цивілізації, і де спадкоємність її і вплив однієї культури на іншу, наступну за нею, залишається на другому плані, лягає в короткі сухі і нічого не пояснюючі нариси.

Саме той недолік, який властивий всьому шкільному навчанню, – залишення поза увагою внутрішнього інтересу учнів до предмета відбився і на історії. На думку В. Сиповського, „будь внутрішній інтерес навчального предмета визнаний важливою умовою для педагогічних цілей, очевидно, це відбилося б на програмах, подіяло б і на укладачів підручників, які перестали б заради уявної систематичності курсу наповнювати підручники абсолютно непотрібними мотлохом” [123, с. 213].

Пояснення вчителя стосуються подій, їх значення, причинного зв’язку між ними, і діють вони переважно на розумову здатність. Почуттю та уяві учнів уроки історії, особливо вітчизняної, дають занадто мало поживи, навіть в тих випадках, коли вчитель хороший оповідач і міг би своїми розповідями викликати в учнів живі уявлення про історичні події та осіб Учитель не має можливості це зробити, адже часу на уроці історії відводиться зазвичай небагато, до того ж добра його половина витрачається на необхідне опитування [86, с. 3]. Сухий виклад фактів, що не зачіпає уяву і почуття, зазвичай погано тримається в пам’яті. Часті і притому нудні повторення того самогож допомагають мало. Особливо сумним є те, що при цьому в учнів нерідко гине інтерес до рідної історії. В. Сиповский пропонував „замінити сухі підручники збірками художніх і об’єктивних статей, які детально знайомили б учнів з найважливішими історичними епохами та привертали їхню увагу до серйозного вивчення історії” [30, с. 311].

Викладання історії в середніх навчальних закладах поставлено здебільшого у вкрай критичну ситуацію. Підручники, що переважають у школах, пристосовані до програм, направляють викладання історії виключно на зовнішню фактичну сторону; а вкрай обмежену кількість уроків історії ледве-ледве дає учням змогу впоратися з тим матеріалом, який пропонують підручники. За такого становища в учня не тільки не розвивається схильність до вивчення історії, а нерідко виникає антипатія до неї.

На думку В. Сиповського, знання рідної історії не притаманне молодим людям через те, що тільки одиницям вдається почути професорські лекції, а наукові твори малодоступні для звичайного читача. Видатний педагог зауважував, „що коли він вивчав історію в гімназії, то це викликало відразу до науки, і що лише читання історичних статей і монографій пробудило в ньому любов до цієї науки” [86, с. 3]. А тим часом історія та мова вважаються основою національного виховання. І дійсно, тільки той з освічених людей може розуміти свій народ і вболівати за його долю, хто добре знає пережите і передумане ним.

Школа, яка вона претендує на національне виховання, повинна у своїх вихованцях пробуджувати інтерес до вітчизняної історії та виробити в них навичок у читанні наукових і історичних творів. Більш турботливі викладачі, в числі яких був В. Сиповський, звичайно не обмежуються тільки уроками, а мало-помалу підводять своїх учнів до читання історичних творів. Водночас, на думку учителя-історика, „читання історичних творів і наукових статей можливе лише у старшому віці, причому читання це може принести дійсну користь лише за двох умов: по-перше, необхідний великий такт з боку викладача при виборі статей для читання і, по-друге, необхідно, щоб в учнів був сильний інтерес до історії. А для того, щоб цей інтерес був

пробуджений, треба, щоб з перших же кроків вивчення рідна історія не лягала важким тягарем на пам'ять, а впливала на почуття учнів та живила б їх уяву. Тому саме для цього, крім підручника та пояснень учителя, необхідна підмога в самостійному читанні учнів" [86, с. 3]. Перед написанням своєї фундаментальної праці „Родная Старина" В. Сиповський наголошував, що: „цілком підходящої і закінченої праці немає в нашій навчальній літературі. Ми робимо спробу заповнити цю прогалину" [86, с. 1]. Перед написанням повноцінної історичної праці автор ставив собі за мету переказати всі найважливіші події слов'янської історії, чітко дотримуючись джерел і їх наукової розробки, переказати так, щоб у тих, хто читатиме, виникло живе уявлення про минулі події, людей та стародавній спосіб життя. Найважливішим є те, що для чіткого розуміння історичних осіб і їхніх вчинків важливо знати, як дивилися на них сучасники або найближчі нащадки. У цьому розумінні погляд літописця, слова стародавнього проповідника, старовинні перекази та простодушні сказання сучасника є найціннішими. Усюди, де можна було, В. Сиповський намагався показати, як події і справи історичних діячів відбивалися у свідомості сучасників.

Від викладачів історії автор вимагав яскравої картинності викладу матеріалу, чого намагався досягнути у книзі „Родная Старина". Це давало поживу не тільки розуму, але й уяві, а й виховувало любов до рідної мови. Як результат, на уроці історії В. Сиповський відводив багато уваги історії культури, навчав своїх вихованців бачити внутрішній зміст подій, постійно рекомендував до прочитання історичні романи, що добре ілюстрували пройдений курс.

Видатний педагог вважав, що „твердо запам'ятовуватися ними може тільки те, що багатогранно діє на їх душі, що діє на почуття, уяву та розум. Ті події історії, опис яких спричиняє подібний вплив на учнів, запам'ятовуються ними легко і

тримаються в пам’яті дуже довго” [123, с. 223]. Такий виклад матеріалу, який би, на думку В. Сиповськог, сприяв розвитку зацікавленості історією, не властивий підручникам. Учні змушені запам’ятовувати окремі дати, події, прізвища. А заучування імен, дат і сухих переліків обставин, які, діючи на розвиток пам’яті, збуджують в учнях тільки огиду до історії. Труднощі при заучуванні і швидкість, з якою ці відомості випаровуються з пам’яті, створюють в учнів важке і хибне переконання в своїй безпам’ятності, в розумовій слабкості. Це переконання позбавляють розумової енергії, воно сприяє освіті бідних духом учнів, що виправдовують свою погану успішність відсутністю пам’яті і здібностей.

Стиль написання підручників з історії призводить до збіднілості мовлення учнів. На переконання В. Сиповського, „людина висловлює добре, коли висловлює продумані, добре усвідомлені думки, або висловлює глибокі почуття, щирі переконання. Вона говорить ясно, чітко у першому випадку, що тільки і потрібно; в цьому випадку нею керує ясно усвідомлена думка. Вона говорить гаряче і переконливо в другому випадку, тому що нею керує щире почуття, що виражається в інтонації голосу. Якщо при цьому вона володіє ще й поетичним даром, вживає в своїй промові вдалі метафори, доладні порівняння, влучні епітети, – мовлення її буде прекрасне. Всі великі оратори тому і говорили прекрасні промови, що мали ясні поняття, глибокі почуття і щирі переконання. Ритори, що не володіли всім цим, могли говорити тільки дзвінкі, красиві фрази, але не прекрасні промови” [111, с. 44]. З таких слів ясно, на що треба більше звертати увагу для розвитку красномовства в учнів. Заучувати ж і повторювати чужі висловлювання не тільки марно, але й шкідливо оскільки може привчити послуговуватись лише чужими фразами.

З одного боку, подібне, недолуге викладання пояснюється консерватизмом, який гальмує будь-який прогрес. Викладання

звичними методами не дозволяють спокійно ставитися до людей, що пропонують зробити будь-яку зміну в кращий бік.

Інша причина довговічності і незмінності недосконалого викладання історії, на думку В. Сиповського, – це те, що „програми і підручники складаються, як правило, фахівцями з історії, більшість яких не може цілком усвідомлювати труднощі курсу, який він укладає. Адже людині, яка займається в університеті історією і прочитала кілька загальних курсів і монографій, буде завжди здаватися, що підручник, засвоєний нею в гімназії, відмінно тримається в її пам'яті. Вченому фахівцю, який знає прекрасно свій предмет, буде завжди здаватися, що складений ним підручник дуже легкий, саме тому він скоріше готовий приписати неуспішність учнів їхнім власним недоліками, якими є: лінощі, неуважність, погана пам'ять" [111, с. 45].

„Історія, – на переконання В. Сиповського, – містить надзвичайно багатий матеріал, придатний для педагогічних цілей, і є одним з найголовніших предметів шкільного викладання. В основу викладання може бути покладено той внутрішній інтерес самого предмета для учнів, який є однією із найважливіших умов успіху як педагогічної, так і будь-якої іншої справи" [123, с. 231]. Здебільшого, викладання історії може впливати на формальний розвиток, може також привчати учнів до самодіяльності; нарешті, може і повинно дати їм реальні знання, необхідні для будь-якої людини, яка живе в суспільстві. „Мета викладання історії, – на думку видатного педагога, – повинна полягати в тому, щоб учні дістали розуміння сучасного державного і суспільного устрою" [111, с. 50]. Цієї мети може прагнути тільки викладач історії; він повинен показати учням різні форми державного і суспільного життя в декількох історичних періодах. Викладання історії дуже виграло б, якби здійснювалося в певних межах. Викладачі, що трактують учням всілякі науки,

філософські системи, мистецтва, бажають дати дуже багато і не дають майже нічого. Державний і суспільний лад – це найістотніша та одна із позитивних сторін історії. Історичні відомості про них зазвичай знаходяться на більш достоменних фактах, в державних актах, з якими історику-письменнику набагато менше клопоту, та й історична критика їх набагато простіша, аніж критика хронік, мемуарів. Нарешті, ця сторона історії найбільш розроблена наукою; отже, викладачеві доведеться працювати з більш визначеним матеріалом. На переконання В. Сиповського, „Для досягнення мети зовсім не треба буде крок за кроком стежити за зовнішніми подіями, тлумачити учням про те, звідки прийшли ті чи інші народи, де вони раніше жили, куди потім вирушили, і що вони в історії не відіграли ніякої важливої ролі, не доведеться також розповідати про безперервні війни, битви, зміни династій” [123, с. 232]. Отже, викладачеві не доведеться простежувати ланцюг зовнішніх подій, від створення світу і до наших днів. Адже, як відомо, прагматична історія не є викладом минулого у всій його дійсності, а тільки того, що відбилося у свідомості людства про давноминулі події. Залишається ж у свідомості далеко не все: безліч дрібних, невидимих обставин, що не звертали на себе уваги сучасників, зникли безповоротно і стали недоступними для свідомості потомства, а іноді з суми цих дрібних обставин могли виникати досить важливі події. Життя народів за часом тече тихо, непомітно; сам народ, так би мовити, не звертає свідомої уваги на актуальні події. Від минулих часів до сучасних істориків звичайно дуже мало доходить фактів, а якщо і доходять, то вкрай мізерні, уривчасті. Цей період здається періодом якогось дрімотного стану; немає ні великих справ, ні великих людей, тим часом у цей час якийсь кропіткий майстер, придумуючи поліпшення своєї справи, ставав творцем майбутніх великих подій. Якийсь учений в своєму кабінеті, далекий від звичного життя,

працював над твором, який повинен внести інновацію у науку, трудився і сам не усвідомлював значення своєї праці. Безліч подібних фактів, з яких згодом виникали дуже важливі події, залишаються поза увагою, не доходять до сучасних істориків, не заносяться в їх прагматичні історичні твори. За словами В. Сиповського, „людям будуть відоміші ті, що користувався, наприклад, руйнівною силою гармат, ніж ті, які відливали їх; хоча останні відіграють таку ж важливу роль в події, як і перші. Сторінки прагматичних історій, що розповідають про такі тихі періоди, зазвичай безбарвні і малоцікаві" [111, с. 51]. Бажання істориків за браком історичних даних не залишити в своєму послідовному викладі подій пропусків, спонукає заносити на сторінки своїх працьфакти, які не мають іноді ніякого загального значення, наприклад, різні придворні інтриги, династичні суперечки, дрібна діяльність правителів. У деяких систематичних підручниках, які пропонують сухі уривки з докладних історичних творів, ці періоди демонструються низкою імен і років, що позначають смерть осіб, які носили ці імена.

Далі В. Сиповський пропонував послуговуватися: „Замість систематичних підручників і хрестоматій з уривками з джерел, збірниками історичних статей, що містили б стиль найголовніших моментів історії" [123, с. 234]. Але ці статті мали би бути цікавими і доступними для учня. При їх викладі потрібно подбати про художність, тобто про такий виклад, що міг би вплинути на уяву і почуття учнів. Це досягається головним чином тоді, коли не уникакаються подробиці, які змальовують жвавий характер подій та осіб. Факти повинні бути представлені якомога конкретніше, а не в штучній роз'єднаності. Крім того, ці статті мають бути об'єктивні; поглядів і висновків не мають містити. Набагато краще буде, якщо учні самостійно або з допомогою вчителя сформулюють погляди на події та дійдуть висновків.

Прочитані художні статті з історії або гарно розказані нариси створять майже таке враження, як художні твори. Вони, впливаючи на уяву і торкаючись почуттів, повинні пробуджувати живий інтерес.

Як вважав В. Сиповський, „За читанням або розповіддю нарису повинна слідувати класна робота, що полягає насамперед в короткому переказі учнями прочитаного. З допомогою вчителя вони досягають того, що в своїй короткій оповіді передають сутність прочитаного. Ця оповідь викладається письмово до наступного уроку. Така робота має складатися з однієї або кількох сторінок, що нагадуватимуть підручник. Ряд подібних робіт може скласти короткий підручник, або скоріше конспект читанного, що міститеме в десять разів менше фактів, ніж підручник" [111, с. 53].

Дійсно, такий конспект буде стислим, але для учнів у ньому не буде мертвої абстрактності, яка є в підручниках, адже в цьому конспекті не чужі висловлювання, а фрази самого учня, що викладають думки, виведені ним самим з розповідей, які справили на нього враження, і тому являють в асоціації з відомими актами почуття і уяви. Щоб скласти стислий нарис, учень думав, відокремлював головне від другорядного; отже, робота ця була корисна і для розвитку формального. За поглядами В. Сиповського, „Після того, коли учні в змозі будуть передавати в стислій формі сутність прочитаної статті, доцільно провести іншу роботу, – аналіз прочитаного, з метою вивести з розповідей про подію все те, що і становить головне завдання викладача історії, – риси державного і суспільного ладу у всіх можливих і доступних розумінню учнів проявах. Потім дається учням програма, за якою вони повинні відновити у письмовій роботі здійснений в класі аналіз або провести його далі" [123, с. 235]. Подібні письмові роботи, звичайно, не повинні проводитися дуже часто: їх краще проводити двічі на місяць, щоб не обтяжувати учнів. Вчителеві

доцільно буде здійснити щоразу фронтальну перевірку таких робіт, разом з учнями провести роботу над помилками і проаналізувати найкращий конспект. Роботи, звичайно, не можуть істотно відрізнятися одна від однієї, і учні під час аналізу творів в класі зможуть виправити всі істотні недоліки у своїх роботах.

Одночасно з тим видатний педагог-історик виношував ідею щодо створення наукового твору, який був би доступний не лише учням, але й пересічному читачеві.

Як відомо, В. Сиповський прожив коротке, але досить яскраве життя, і його можна вважати одним із кращих представників інтелігенції другої половини XIX ст. Але вже на початку XX ст. мало кому з освічених людей були відомі праці та ім'я видатного педагога і популяризатора історичних знань. Окрім роботи в журналі „Женское Образование", В. Сиповський багато часу віддавав роботі над історичними дослідженнями: „Св. равноапостольный князь Владимир и крещение Руси" [69], „Куликовская битва" [77], „Сократ и його время" [94], „Родная Старина" [86, 87, 88], „История Древней Греции" [76]. Також за роки перебування на посаді директора Училища глухонімих для вихованців В. Сиповський видає спеціальні навчальні посібники релігійного змісту: „Священная История" і „Краткие рассказы из истории Ветхого Завета" . Автор із захопленням відшуковував джерела, консультувався з науковцями-істориками, працював з художниками-ілюстраторами. Вихід його книг у світ захоплено вітали читачі.

Цінною є робота В. Сиповського з давньої історії, яка мала назву: „История Древней Еллады в рассказах и рисунках" [49, с. 294]. Що стосується цієї книги, то побачило світ одне лише видання, в якому автор встиг представити тільки міфічну і героїчну Грецію; над наступним же випуском він працював чотири занадто довгих років, відволікаючись на інші турботи і

обов'язки, так і не встиг закінчити її [65, с. 29]. Фундаментальною працею є також розпочате видання „Историческая библиотека для учащихся" [7, с. 828]. Перу видатного історика належать твори, які вийшли окремими виданнями: „О жизни и трудах педагога В. Стоюнина", „Самостоятельное чтение учащихся", „Значение Петра Великого в истории русской школы".

Згадані книги читали діти і батьки, вчителі і гімназисти, члени імператорської родини і люди без чинів і звань – всі хто цікавився історією. Не одне покоління сімей починало систематично знайомитися минулим рідної країни за популярними книгами В. Сиповського і лише потім бралося за академічні видання.

Жодна дореволюційна шкільна бібліотека не обходилася без його книг, серед них „Родная Старина. Отечественная история в рассказах и картинках". Зазначена праця є важливим і цінним внеском в навчально-історичну літературу і досі залишається історіографічним феноменом [39, с. 6].

Незважаючи на те, що історичні праці педагога витримали безліч прижиттєвих і посмертних перевидань, вже на початку XX ст. вони були незаслужено забуті. Така ж доля спіткала і пам'ять про їх автора. Лише в 1990-ті роки знову згадали про В. Сиповського, і на сторінках журналу „Московского журнала" з'являються окремі долідження, присвячені цьому педагогу і його працям. Так, у 12-му номері 1991 р. розміщено розділ „Монашество и Просвещение на Руси в XI–XII столетиях" [91]. А в 1992 р. з'являється репринтне видання історичного твору „Родная Старина" [85]. Доцільним видається розглянути більш детально основну працю В. Сиповського, яким є означений твір.

За словами В. Острогорського, „Родная Старина – це краща, а, може, і єдина по-справжньому цікава книга для юнацького читання зі слов'янської історії, плід довгої і

улюбленої праці, яка повинна залишитися вічною пам'яттю про видатного історика та педагога" [52, с. 237]. Саме в той час як дітей, так і дорослих починає приваблювати живий і цікавий виклад матеріалу, глибоке знання історичних фактів і подій, виявляється дивовижне вміння історика збуджувати думки і уяву читача. Автор із захопленням розповідає про походження давніх слов'ян, їх життя, вірування, показує етапи формування державності [39, с. 6] та події культурного розвитку з широким використанням пам'яток давньоруської літератури.

У ході роботи над книгою не обійшлося без непередбачених неприємностей: в квітні 1879 р. на квартирі В. Сиповського відбувся обшук, а його самого заарештувати за підозрою в зберіганні заборонених видань. Однак, у паперах молодого історика поліція не знайшла нічого протизаконного, і Василь Дмитрович зміг повернутися до роботи, зокрема, над тритомною працею „Родная Старина. Отечественная история в рассказах и картинках". Перший том (з IX по XIV ст.) з'являється на світ в 1879 р., другий (з XIV по XVII ст.) – в 1882 р., третій том (XVII ст.) – 1884 р.

Вже з другого перевидання відбувся дещо інший розподіл за ст.ми: перший том залишився без змін (з IX по XIV ст.), другий том – (з XIV по XVI ст.), третій том – (XVI–XVII ст.).

Але не дивлячись на те, що історичні праці витримали безліч прижиттєвих і посмертних перевидань вже на початку XX ст. вони були незаслужено забутті. Така ж доля спіткала і пам'ять про їх автора. Лише в 1990-ті рр. знову згадали про В. Сиповського, і на сторінках журналу „Московско журналу" з'являються окремі долідження, присвячені цьому педагогу і його працям. Так, у 12-му номері 1991 р. розміщено розділ „Монашество и Просвещение на Руси в XI–XII столетиях" [91]. А в 1992 р. з'являється репринтне видання історичного твору „Родная Старина" [85]. Вважаємо за доцільне розглянути

більш детально основну працю В. Сиповського, яким є означений твір.

Необхідним є розгляд кожног тому окремо.

Перший том, як вже зазначалося, вперше вийшов у 1879 р. і за життя автора витримав чотири перевидання.

Хоча у ході написання своєї праці В. Сиповський послуговувався науковими працями, але завжди намагався триматися якомога ближче до літописних джерел; деякі пам'ятки („Поучение" Володимира Мономаха, „Слово о полку Игореве", „Житие Св. Феодосия" тощо) передав майже дослівно [86, с. 2]. Особисте життя, як відомо, мало виявлялося в стародавні часи вітчизняної історії. Історичні джерела також дають недостатньо біографічного матеріалу, але все-таки завдяки їм, хоча і в загальних рисах, можна уявити кілька типів, породжених укладом стародавнього життя та історичними обставинами. Тип особистості князя – суворого і нещадного воїна – читачі мали змогу познайомитися з переказів про перших князів – Олега, Ігоря і Святослава; тип воїна, пом'якшений і просвітлений християнським вченням, – з розповіді про Володимира Мономаха; непосидючого князя-молодця питомо-вічового періоду – з розповіді про Мстислава [86, с. 2]. Типи ченців-подвижників представлені в оповіданнях про Св. Феодосія та Св. Сергія. У XIV ст. починає вимальовуватися тип князя-політика, спритного і далекоглядного, в оповіданнях про Юрія та Івана Даниловича [86, с. 2]. Цінним у праці, на нашу думку, є те, що автор намагався довести мову викладу до можливої чистоти і простоти, але в той же час уникав лаконічності.

Закінчивши перший том „Родной Старины", В. Сиповський відправляє примірник А. Степовичу, з яким досить тісно спілкувався навіть після переїзду з Києва до Петербурга, і з яким у листах постійно ділився своїми бажаннями та планами щодо написання ґрунтовної праці з

історії слов’ян. А. Степович у відповідь висловлює захват виданням та у листі ділиться враженнями від прочитаного, наголошуючи на тому, що В. Сиповський затіяв добру справу і цілком досягає задуманої мети [18, с. 67].

Доцільним буде навести уривок з листа А. Степовича, директора Колегії Галагана в Києві, до колишнього колеги В. Сиповського, який в перші три роки існування колегії працював у ній вихователем і викладачем історії.

Уже у другому виданні першого тому В. Сиповський, дослухавшись зауважень свого друга та рецензентів, які прочитали його працю, вніс багато змін та доповнень. Не обійшов автор увагою і нові фундаментальні праці з історії слов’ян, які з’явилися у світ після видання першого випуску „Родной Старины” [89, с. 3]. Але все ж таки автор найбільше дотримувався першоджерел: руських літописів, сказань іноземців, хоча в деяких випадках керувався міркуваннями і висновками з праць С. Соловйова, М. Костомарова, К. Бестужева-Рюміна та інших.

Додав видатний історик розповіді під назвами „Древнейшие обитатели Восточной Европы” [89, с. 5-16], „Государственный строй и быт русских XI–XIII в.” [89, с. 187-198]. Зробив доповнення в різних частинах книги, особливо в IV розділі „Время удельных смут и усобиц”. Крім того, кожну главу він розділив на окремі оповідання для більш зручного користування книгою. Всі ці доповнення і зміни збільшили обсяг книги. Найважливішим додатком можна вважати нові політипажні зображення: їх додано сімдесят два, так що загальне число малюнків більш, ніж подвоїлося, порівняно з першим виданням, де їх було всього 53 [86]. Саме малюнкам історик надавав великого значення в своїй праці: зображенню давніх будівель, одягу, зброї тощо, адже гравюри, розкидані по багатьох дорогих виданнях і наукових працях, недоступних за ціною не тільки для більшості викладачів, а й для багатьох

шкільних бібліотек, тому добір зображень в книзі давав можливість застосовувати наочність до викладання історії більшою мірою, ніж це було до виходу твору [89, с. 4].

У третьому виданні до першого тому Василь Дмитрович зробив деякі доповнення в тексті: розмістив окремий нарис „Первоучители славян, – Св. Кирил и Мефодий" та ввів кілька подробиць в розповідь „Усобицы при сыновьях и внуках Владимира Мономаха" [90, с. 2]. Окрім того, додав 18 політипажів, і деякі замінив новими – кращими, а в кінці книги вмістив родовідні таблиці всіх князів, що згадуються в тексті, з позначенням років смерті кожного з них [90]. Такі таблиці для довідок, на наш погляд лише додає вартості навчальному посібнику. Більш компактний друк дав можливість, при всіх зазначених додатках, трохи навіть зменшити обсяг книги, і тому ціна залишалася незмінною.

Другий том – „Родная Старина. Отечественная история в рассказах и картинках (с XIV по XVII в.)" побачив світ в 1882 р., але, як уже зазначалось у другому виданні були дещо змінені межі дослідження історії – з XIV по XVI ст.

Слід звернути увагу на те, що В. Сиповський при виданні своїх праць уникав в тексті будь-яких покликань і підрядкових приміток, оскільки це, на думку автора, ускладнювало б читання. Джерелами для написання другого тому слугували переважно наукові роботи, водночас велика частина оповідань складена за джерелами, які нерідко набагато жвавіше і мальовничіше описують події, ніж наукові твори. Автор намагався анітрохи не відхилятися від наукової істини, що лише додало ваги і в педагогічному аспекті. В. Сиповський передавав майже дослівно розповідь джерел, наприклад „Падение Пскова" (Псковская летопись), іноді складав за кількома джерелами, наприклад „Покорение Казани" (Царственная книга и Сказания Курбского), або переповідав своїми словами зміст джерела, наводячи дослівно тільки більш

характерні місця. Так, стаття „Московия XVI ст. по рассказам иноземцев” була викладена переважно за Герберштейном, статті про Грозного – за Літописами та Сказаннями Курбського [87]. Віддаючи перевагу фактам внутрішнього життя перед подіями зовнішніми, В. Сиповський намагався докладніше познайомити читачів з такими пам’ятками, як Домострой і Листування Грозного з Курбським, і відводив чимало місця питанню церковної історії, з огляду на те, що в допетровську епоху розумові і моральні сили руських людей майже винятково зосереджувалися на церкві і релігії [87].

Але все ж таки головною метою автора було не стільки написати цікаві розповіді з історії для читання юнацтвом, скільки укласти корисний посібник, який полегшив би вивчення історії. Тривала вчительська практика в чоловічих і жіночих навчальних закладах переконала педагога у необхідності такої книги, яка при загальнодоступному викладі по можливості яскравіше і жвавіше представляла б події, особистостей і внутрішнє життя предків, – всю „Родную Старину” і, щоб вона послужила перехідним щаблем від підручника і уроків вчителя до наукових творів з історії. Згідно з цією метою він не опускав жодного питання, порушеного підручниками, і намагався навіть не порушувати загальноприйнятих в них рубрик [87].

Праця В. Сиповського в закінченому вигляді мала представити досить повний альбом малюнків, що зображали побутову сторону рідної землі. Всі малюнки, розміщені в книгах, запозичені автором з творів, що мають наукове значення. Деякі малюнки були замовлені за його власний рахунок і зроблені художником П. Антоновим (знімки в зменшеному вигляді з малюнків Герберштейна, Олеарія). Художником також скомпоновані певні групи фігур для демонстрації різних видів одягу та озброєння. Малюнків, які не мають прямого відношення до завдання книги, в цьому

випуску три: 1. Іван ІІІ і ханські посли (з малюнками К. Маковського, в „Ниве”), 2. Грозний і Сильвестр (з картини П. Плешанова) і 3. Грозний цар (по фотографії зі статуї М. Антокольського) [87].

Друге видання другого тому надруковане дещо компактніше, кількість політипажів значно збільшено: до попередніх 78 додано ще 47 нових. У третьому виданні значно доповнені розповіді про Литву, переважно на підставі творів В. Антоновича і М. Кояловича, додані для довідок родоводи, таблиці будинку Рюрика, починаючи з Дмитра Донського до Гедиміна та два великих політипажі на окремих аркушах [92].

Третій том – „Родная Старина. Отечественная история в рассказах и картинках” з’являється в 1884 р. У випуску цієї книги, як і в попередніх, багато нарисів й оповідань, що складені переважно на підставі різних джерел. Найголовнішими з них були літописи, державні грамоти і договори, історичні акти, архіви, листи царя Олексія, твір Г. Котошихина. З творів іноземних письменників: „Сказания современников о Смутном времени”, „Описание Украины” Гійома Левассера де Боплана, „Путешествие” А. Олеарія, „Путешествие” А. Мейерберга і деякі інші. Найголовнішими посібниками, на основі яких створено нариси, як і для перших томів були: „История России” С. Соловйова, „Исторические монографии” М. Костомарова; „Быт русских царей”, „Быт русских цариц” і „Опыты древностей” Є. Забєліна; „Боярская дума” і „Сказания иностранных писателей о России” В. Ключевського; „История Русской церкви” Митрополита Макарія та інші. [93, с. 1]. Певні питання В. Сиповський вивчав у статтях К. Кавелина „Мысли о Русской истории”, В. Антоновича „Южно-русские деятели”, В. Іконнікова „Русская женщина в допетровскую эпоху”, О. Пипіна „История славянских литератур”, М. Кояловича „О церковной унии”, П. Знам’янського „Русская церковная история”, В. Міхневича

„Исторические этюды”, П. Порфирьева „История русской словесности” та багато інших [93, с. 1]. Що стосується ілюстрацій, то в примітках до малюнків в кінці книги вказані всі праці, звідки вони запозичені. Слід зазначити, що одні малюнки являють собою факсиміле оригіналів, інші – їх зменшене зображення, а в деяких випадках політипажі зберігають точність в зображенні одягу, зброї. В. Сиповський вважав не потрібним передавати в своїй книзі явну неправильність в зображенні людської фігури або грубе порушення перспективи, що нерідко зафіксовано на малюнках у А. Олеарія і у А. Мейерберга. В передмові автор висловлює щиру вдячність А. Пипіну і В. Стоюніну, які дали можливість скористатися деякими рідкісними виданнями з їх бібліотек, що значно полегшило працю в частині ілюстрації книги. Всі малюнки в тексті запозичені з книг, що мають наукове значення, а дві картинки, що надають праці особливої окраси, представляють зменшені копії, перша – „Призвание Михаила Феодоровича на царство” – з картини професора П. Шамшина, а друга – „Шествие на осляти” – з малюнка М. Шварца [93, с. 1].

Не останнє місце в третьому томі відведене питанням, які присвячені розвитку держави і релігії. Адже, як відомо, тема Люблінської унії була найскладнішою в історії православ’я, бо православна церква Правобережної України опинилася в досить скрутному становищі. В тексті, присвяченому цій проблемі, В. Сиповський застосував ораторське мистецтво, що значно освіжало авторське мовлення, яке загалом досить складно організоване. Саме вставки робили книгу більш доступною, адже головною метою праці педагога було надати учням таку допомогу з історії, яка, доповнюючи і висвітлюючи факти, викладені в загальновживаних підручниках, давала б по можливості більш правдиве уявлення про все достопам’ятне у слов’янській та рідній історії, особливо ж про внутрішній

устрій життя і побут предків не у вигляді уривчастих епізодів, а в зв'язному, логічному оповіданні. Для дотримання останньої умови автору, зрозуміло, не можна було уникнути сторінок, на яких йдеться здебільшого про зовнішні факти трохи більше, ніж в загальноприйнятих посібниках. Опустити ці сторінки означало б порушити зв'язок, вельми важливий в історичному викладі, а розвинути докладніше – дати книзі занадто вже великий обсяг і зробити її менш доступною для учнів. У деяких випадках В. Сиповському важко було обійтись без повторень. Описуючи різні події, автор намагався їх більше обставити побутовими подробицями. В кінці книги, у нарисах під загальним заголовком „Состояние Русской земли к исходу XVII в.", він вдавався до деяких подробиць знов, змальовуючи старі звичаї і традиції. Особливу увагу звертав автор на виклад матеріалу, прагнучи досягти якомога більшої простоти і виразності мовлення, щоб книга, розрахована переважно на учнів, була доступна кожній грамотній людині. В. Сиповський вважав свою скромну працю не марною, „навіть, якщо вона і в найменшій частині учнівської молоді пробудить повагу і любов до пам'яті кращих діячів рідної старовини, пробудить який-небудь живий інтерес до неї і послужить перехідним щаблем від підручника до читання серйозних наукових праць, які зможуть дати повне знання пережитого і передуманого руським народом. Тільки той може бути корисним, свідомим громадянином, хто знає і любить свою батьківщину; а знати і любити її тією чи іншою мірою розумно, не відаючи її минулого, не можна" [93, с. 2].

З моменту виходу в світ першого тому книги „Родная Старина" вона витримала ще дев'ять перевидань – настільки велика була її популярність. Причому в прижиттєві перевидання автор вносив зміни і доповнення, зокрема дуже суттєві. Так, у порівнянні з первісним варіантом були істотно розширені розповіді про найдавніших мешканців Східної

Європи, про давніх литовців і освіту в Литовському князівстві, про Західну Русь і Україну під владою Польщі. Автор намагався наповнити випуски „Родной Старины" ілюстративним матеріалом, щоб зробити минуле для читачів більш наочним і доступним для розуміння. У цьому й полягала особливість методу навчання історії В. Сиповським – завдяки доступному викладу і захопливий оповіді зробити минуле зрозумілим і цікавим, щоб перед читачем відкривалися не нудні переліки сухо викладених фактів, дат і назв, а живі картини попередніх епох, що складаються з яскравих пам'ятних образів. Водночас, видатний педагог прагнув не наповнювати свої книги зайвими економічними і соціологічними концепціями, такими модними в його час, а зосередити увагу на тому, що близьке і доступне розумінню масового молодого читача – на повсякденному житті людей, на взаєминах між ними, на тому, що їх турбувало або тішило. Читачі „Родной Старины" вивчали історію народу через ознайомлення з культурою, побутом та звичаями, а історію держави – через думки і вчинки правителів і їхнього найближчього оточення. Для В. Сиповського було важливим донести до сучасників живе слово людей минулих поколінь. Усюди, де тільки можливо, він переказував або цитував уривки усних і письмових літературних пам'яток – літописів, народних сказань, билин, переказів і пісень, епічних поем і повістей, житій святих, послань (в деяких новітніх перевиданнях „Родной Старины" багато з цих уривків були, на жаль, вилучені). Особлива цінність „Родной Старины" полягає саме в насиченості її тексту фрагментами історичних джерел, більшість з яких залишилися б невідомою недосвідченому читачеві. Це було особливістю не тільки даного твору, а й інших праць видатного історика, таких, як „История Древней Греции в рассказах и картинках" [76] та „Сократ и его время" [94].

Своєю книгою В. Сиповський бажав дати учням матеріал, який доповнював би підручник чи уроки вчителя, і це, на думку видатного історика, збуджувало допитливість і послужило б перехідним щаблем до читання великих наукових творів. Але заради цікавості він не міг жертвувати змістом і послідовністю фактів, не зупинявся тільки на ефектних епізодах, а писав про все те, що було допущено в загальноприйнятих посібниках з рідної історії. А от про все другорядне, неважливе, говорив коротко, хоча іноді більше, ніж в інструкціях. На його думку, це потрібно було для зв'язку подій і для їх розуміння. На більш істотному і характерному автор зупинявся іноді значно довше, ніж автори великих наукових праць, намагаючись, на скільки дозволяє історичний матеріал, дати читачам живе уявлення про події минулого. Саме в такий спосіб була можливість викласти в невеликому обсязі 3-х або 4-х випусків якнайповніше найважливіші події історії, не упускаючи в той же час з поля зору і зв'язок між ними.

Сьогодні „Родная Старина" є історіографічним раритетом і мало відома сучасним любителям історії, проте і в наш час вона становить інтерес як для фахівців, так і для всіх, хто цікавиться історією. Актуальними й донині є розділи, в яких йдеться про розвиток ремесла, освіти та культури на слов'янських земелях. Праця В. Сиповського відрізняється багатим фактичним матеріалом, взятим з руських літописів і візантійських джерел. Автор, до того ж, звертався за порадами до авторитетних учених, радий був кожній новій інформації, запрошував художників для ілюстрування своєї праці, вивчав іноземні видання, добуваючи потрібні малюнки, і, нарешті, він вперше створив єдину зв'язну історію, велику живу книгу, подібної до якої не було літератури для юнацтва в часи життя В. Сиповського. Наявні окремі епізодичні розповіді з історії О. Петрушевського, П. Фурмана [65, с. 30] є лише уривками з

історії, а зв'язною, послідовною розповіддю про минуле слов'ян можна вважати працю „Родная Старина" В. Сиповського. І навіть, якби авторне зробив би на своєму віку більше нічого, крім цієї книги, він вже приніс би суспільству безцінну послугу.

В цілому праця В. Сиповського дістала загального схвалення. У відгуках позитивно висловлювалися про широту поглядів автора, його вміння добирати достовірні джерела, ілюстративний матеріал. Однак, у деяких рецензіях на історичні праці В. Сиповського висловлювалося побажання подати більше карт. В. Сиповський свідомо цього не робив і запевняв, що „хороші карти значно збільшили б ціну книги і зробили б її менш доступною для учнів, а поміщати частину із них він не хотів, вказуючи на те, що вже існує хороший навчальний атлас О. Добрякова [130], який доступний за ціною і цілком відповідає своєму завданню [89, с. 6].

Уже в перші роки книга „Родная Старина" стала прикладом для наслідування. Так, учитель Д. Тихомиров склав по ній книгу під назвою „З истории родной земли", що була пристосована для читання в народних школах [65, с. 30]. Становить інтерес для читачів і „Родовод русских князей", наведений у книзі. Науковці-історики вважають, що вона заслуговує на перевидання [39, с. 6].

На титульних аркушах своєї фундаментальної праці Василь Дмитрович скромно фігурував як упорядник, тим самим підкреслюючи, що він лише сумлінно і популярно викладає або результати відкриттів інших істориків, або зміст древніх мистецьких пам'яток. І може здатися, що в „Родной Старине" не відображені власні погляди В. Сиповського-дослідника, але це не так. Автор мав власний погляд на історичний прогрес, вважав його рушієм просвіти. Нерозвиненість освіти розглядав як одну з головних причин тих бід, які спіткали в минулому Русь. Уникаючи

категоричних суджень, В. Сиповський все ж робив однозначні висновки, оцінюючи особливості тієї чи іншої епохи, опираючись на ступінь освіченості людей, їх здатність самостійно мислити і вільно творити.

Навіть в XXI ст. книги В. Сиповського становлять інтерес для всіх, хто цікавиться історією. Звичайно, нинішньому читачеві „Родной Старины" потрібно пам'ятати, що автор адресував свою працю юному поколінню кінця XIX ст., тому, проводячи паралелі з „сучасністю", він мав на увазі реалії позаминулого століття В 2000-х рр. видавництво „Белый город", скориставшись чудовим і доступним текстом, частиною яскравих ілюстрацій, доповнило нове видання репродукціями сучасних художників на історичні теми та перевидало його. Нині це видання є доступним пересічному читачеві, який цікавиться не лише історією, а й навчанням взагалі, адже, аналізуючи сторінки книги, бачимо, що багато проблем в освіті і вихованні молоді тих часів тісно переплітається із сучасністю. Потрібно пам'ятати, що „Родная Старина" при всіх її позитивних моментах – не історичне дослідження в сучасному сенсі слова. Для автора важливо було не реконструювати історичні події і процеси в тому вигляді, в якому вони відбувалися в реальності, а в тому, в якому вони залишилися в історичній пам'яті народу, перетворившись на легенди і перекази, відбившись у піснях і приказках, залишивши відбиток в письмових літературних пам'ятках. Автор не сліпо довіряв цим джерелам; нерідко на сторінках „Родной Старины" він іронізував над народною фантазією і прямо називав окремі повідомлення літописів і історичних переказів „надзвичайними".

Історична наука за більш, ніж сто років, просунулася далеко вперед. Залучені нові історичні джерела, розроблені принципово нові концепції та підходи до розгляду тих чи інших історичних явищ і проблем. Тому перевидана книга

В. Сиповського доповнювалася „Примечаниями”, що відображали найбільш оригінальні роботи сучасних істориків.

Отже, проаналізувавши наукові погляди В. Сиповського щодо викладання історії у школі, його статті, книги, можна дійти висновку, що одним із найважливіших завдань для поліпшення засвоєння учнями історичної науки є уникнення систематичності, яка призводить до перевантаження пам’яті дітей непримітним переліком подій та фактів. А основне завдання тієї чи іншої дисципліни – це сприяти розвитку розумної і допитливої особистості. При цьому діти мають навчитися спостерігати та самостійно робити висновки. Викладання історії має впливати на формальний розвиток і, з огляду на це необхідно всіма можливими способами привчати учнів до самоосвіти. Нарешті, вважав В. Сиповський, потрібно переглянути сучасні підручники та створити такі, які давали б учням реальні знання, необхідні для будь-якої людини, яка живе в суспільстві. А для цього з самого початку вивчення учні повинні зрозуміти суть предмета і зацікавитись ним, щоб в подальшому мати можливість самостійно і більш детально його освоювати. Також особливу увагу слід звернути на додатковий матеріал – хрестоматії, довідники та збірники наукових статей, які давали б змогу вчитися аналізувати. Це і приведе до вміння робити висновки. Отже, як бачимо, освіта – явище прогресивне, вона не терпить рутини, схоластики. Її становище у суспільстві багато в чому визначає його розвиток.

3.2. Проблеми жіночої освіти порушені й висвітлені у діяльності вченого та редактора

У просвітницькій роботі В. Сиповського також важливою була його діяльність як редактора журналу, присвяченого питанням народної та жіночої освіти. Протягом 20 років освітньої діяльності він невпинно закликав суспільство до

світла, боровся за ідею розумного навчання та гуманного, вільного виховання [54, с. XXXVII].

В. Сиповський слушно зауважував: „представниками нового напряму в суспільстві бувають зазвичай люди з натурами пристрасними, що сильно захоплюються просвітництвом, з характером наполегливим та рішучим. Такими і були здебільшого перші представниці, які стояли за прагнення жінок до науки” [54, с. 245].

Дії влади щодо допуску освічених жінок до державної служби та до інтелігентних професій була позначена консервативністю і непослідовністю. Прагнення жінки до вищої освіти було, з одного боку, неминучим результатом звільнення селян від нових економічних комбінацій, які були викликані цим звільненням, з іншого, таким же неминучим наслідком вимог, висунутих самим суспільством жінці [10, с. 6]. Невипадково в середовищі демократично налаштованої жіночої інтелігенції все більшої привабливості набувала ідеологія „нових людей”. „Нові жінки” у пошуках вільного життя покидали батьківський дім, часто цілком матеріально благополучний, прагнули до освіти, самостійно заробляли свій хліб, нарівні з чоловіками брали участь в освіті народу, були невибагливі й скромні в одязі й побуті. Це був, так би мовити, виклик суспільству.

У другій половині XIX ст. зростає суспільний інтерес до жіночого питання, адже саме на хвилі демократичних реформ жінки вибороли право на здобуття загальної та професійної освіти, а також можливість професійного зростання та самореалізації. І найбільш доступним способом професійного самовдосконалення жінок стала професія вчителя тому, що низька вартість вчительської праці, особливо в початковій і сільській школі, мало приваблювала до цього заняття педагогів-чоловіків [123, с. 142].

У цей час В. Сиповський наголошував, що „батьки і матері не повинні забувати, що, коли вже хоч раз прокинулася в їх дочки спрага до знань, то, якщо не задовольнити її, вона перетвориться на хворобу: відмовте спраглому в свіжій, здоровій воді, і він постарається втамувати спрагу будь-якою водою, що потрапить до його поля зору” [123, с. 245].

У досліджуваний період зростає суспільна увага до питання жіночої освіти. Преса висвітлювала її розвиток, зокрема, публікувалися статті, огляди, організовувалися дискусії. Для представниць заможних верств основні функції жінки в сім’ї проектувалися на її роль в соціумі: ввійшовши в професійну сферу, вона зберігала своє основне призначення – виховання зростаючого покоління.

Педагогічна робота була однією з небагатьох галузей трудової діяльності жінок, що не викликала заперечень з боку урядовців і консервативно налаштованої громадськості. Урядове положення „О допущении женщин на службу в общественные и правительственные учреждения”, декларувало „Заохочувати жінок на терени виховні, де вони вже нині обіймають посади вчительок у початкових школах і нижчих класах гімназії. А якщо буде можливим, то надавати можливість навчальному відомству розширювати коло їх діяльності на цих теренах”.

„Жіноче питання”, що виникло в 50-60-ті рр. XIX ст., вписалося яскравою сторінкою в історію вітчизняної публіцистики. Ще в 1856 р. відомий хірург, громадський діяч М. Пирогов у статті під назвою „Вопросы жизни” визначив його як суспільно значуще явище і запропонував зайнятися перетворенням системи виховання юного жіночого покоління . Свідченням суспільної уваги до проблем виховання та освіти жінки стало укладення спеціалізованих журналів. За період з 1857 по 1864 р. з’явилося шість педагогічних видань: „Журнал для воспитания”, „Педагогический сборник”, „Русский

педагогичесий вестник", „Журнал для родителей и наставников", „Учитель", „Ясная Поляна". Почали з'являтися жіночі гімназії, що було викликаносуспільною потребою в жіночій освіті, які не лише задовольняли її до певного рівня, але і значно збільшили освітні сили суспільства, дали йому багато корисних робітниць, багатьом бідним дали можливість чесною працею заробити собі на хліб [17, с. 26]. А результатом того, що до середини 1870-х рр. кількість жіночих гімназій разом з прогімназіями перевищувало чисельність відповідних чоловічих закладів, стала поява в серпні 1872 р. журналу „Педагогический листок Санкт-Петербургских женских гимназий", що виходив 10 разів на рік за редакцією І. Осиніна та І. Рашевського [60, с. 550]. Основним завданням видання було „сприяти ознайомленню суспільства і батьків з тим, що, як і для чого робиться в школі" [58, с. 2]. А вже 1876 р. журнал починає виходити під назвою „Женское образование" за редакцією В. Сиповського, який у вступній статті повідомляв, що у зв'язку зі змінами в системі навчання, „сильним прагненням до жіночої освіти", „швидким збільшенням кількості шкіл" і „недосконалістю навчальних цілей і програм" редакція бере на себе завдання позитивно впливати на громадську думку і допомагати у „виробленні потрібних методів і прийомів викладання" [50, с. 2].

Статті, вміщені на сторінках „Женского образования", несли думку про те, що „без освіти жінок немає народної освіти, а без народної освіти немає і не може бути справжньої свободи, як в моральному, так і в цивілізованому сенсі цього слова", причому це мала бути якісна гімназійна освіта.

Діяльність редакції журналу „Женское образование" була зумовлена соціально-історичними чинниками: зміною ставлення суспільства до жінки, розвитком жіночого питання, становленням жіночої освіти, активним обговоренням означених питань в пресі. Як зазначає В. Смеюха, редакція

журналу мала на меті сприяти формуванню жіночої освіти. Проте проблемно-тематичний спектр, порушений виданням, виявився досить широким: теоретико-педагогічне осмислення жіночого освітнього процесу, висвітлення зміни соціальної дійсності в галузі жіночого освітнього, професійного, суспільного та приватного життя, що було природним.

Відбувалося становлення нових уявлень про функції освіти в жіночому середовищі, формування думки громадськості, процес жіночого навчання змінював світогляд жіночої аудиторії, її цілі та ідеали, спосіб життя. Матеріали, опубліковані у виданні, були позначені культурною, соціальною, економічною, педагогічною спрямованістю, що робить вивчення журналу актуальним і нині з погляду вивчення розвитку жіночої освіти в історичній ретроспективі. Також важливим завданням для нас є аналіз діяльності редактора журналу „Женское образвование", В. Сиповського, який присвятив майже двадцять років життя своєму улюбленому дітищу.

Усі журнали, які виходили друком в державі один або два рази на рік, публікували свої програми, що визначали тематику журналів. Не є винятком і журнал „Женское образвование", тому необхідно звернути увагу на програму перших роки його існування, а саме за 1877 р.

У журналі, як зазначає Г. Кондратьєва, обговорювалися проблеми початкової, середньої, а також можливості вищої жіночої освіти. Публікувалися історичні замітки про становище та освіту жінок. Важливе місце відводилося досвіду організації жіночої освіти за кордоном. Згідно з думкою В. Сиповского, потреба в жінці-вчительці виникає через те, що: „вчительок від вчителів відрізняли велика сумлінність у ставленні до своїх обов'язків і велика щирість у відношенні до учнів", адже саме ці дві якості в педагогічній справі найцінніші [123, с. 99].

Ще до заснування жіночих відкритих навчальних закладів, отже, раніше, ніж виявилися результати нової системи жіночої середньої освіти, жінки почали прагнути здобути вищу освіту. Це прагнення стало наслідком того розумового руху, який прокинувся в суспільстві в другій половині 50-х рр., уже з перших років царювання імператора Олександра II [47, с. 453].

Педагог В. Сиповський зазначав: „Коли в жінок виникло бажання вчитися, це викликало ворожнечу, тому що навіть високоосвічені чоловіки не могли відмовитися від кавалерського ставлення до жінок-учениць, які і без того збільшили ненависть до «жіночності», як перешкоду до досягнення своєї пристрасної мрії. Вони знищували жіночність до безглуздості: одягалися в чоловічі костюми, підстригали волосся, одягали сині окуляри, засвоювали незграбні манери з удаваним цинізмом" [47, с. 480]. В одній із своїх праць з питань жіночої освіти автор зауважував: „є такі люди, які в серйозній освіті жінок бачили перешкоду материнським почуттям, хоча навряд чи хтось візьметься довести, що чоловіки внаслідок солідної освіти стали втрачати звання хороших батьків. Якщо ще й трапиться ситуація, що якась жінка, що здобула вищу наукову освіту, виявиться поганою в сімейному житті або навіть порочною дружиною, знайдуться захисники моральності, що не продумано звинуватять в цьому випадку наукову освіту, особливо якщо ця жінка спробує прикритися якоюсь теорією. Нападники навіть і не подумають про те, де ж запорука, що ця жінка не була б порочна, не маючи освіти; вони не думають про те, чим же власне краща за неї інша порочна жінка, яка пояснює причину своїх вчинків тим, що її лихий попутав. У пристойному вигляді жінок пускали неохоче в деякі аудиторії і дивилися на їх поривання до розумової праці, як на дитячі забаганки, моду, а потім зовсім закривали двері. Зате до їхніх послуг з'явилася велика

кількість перекладеної, науково-популярної літератури, переважно з природознавства" [123, с. 245].

Отже, замість наукової освіти жінки повинні були задовольнятися напівзнанням і, „відірвавшись безповоротно від старого ладу життя, спаливши свої кораблі, ці поборниці за права жінки на освіту повинні були влаштовувати своє життя по-новому. До послуг з'явилися різні теорії, яких було багато, як буває завжди в перехідні епохи. Не дивно, що вони привернули увагу до себе багатьох адептів з середовища, вибилися зі старої колії сміливих, але нещасних шукачів наукового знання" [47, с. 480].

У другій половині XIX ст. на сторінках періодичних видань активно обговорювалися переваги і перспективи жіночої освіти. Але, як зазначала редакція журналу „Женское образвование", громадські дискусії не сприяли становленню системи жіночої освіти та її популяризації.. Своєю просвітницькою діяльністю В. Сиповський чимало посприяв створенню у читачів позитивної думки про необхідність якісної освіти для жінок і про допущення їх до університетів.

У 6-му номері цього журналу за 1876 р. В. Сиповський умістив спеціальну статтю про вищу жіночу освіту, де проаналізував ситуацію в суспільстві щодо даної проблеми: „Забобони, ворожі суспільному прогресу, не в силах зупинити його, а можуть тільки перетворювати спокійний рівний хід розвитку на поривчастий і збивати його з прямої дороги на різні обхідні, криві шляхи" [84, с. 255].

Щось подібне відбувалося з вищою жіночою освтою. З початку 60-х рр. чітко проявилося прагнення багатьох жінок до вищої освіти. Тяжіння це є, безперечно, цілком природним і законним явищем серед безлічі однорідних з ним фактів, в яких позначилися розумове зростання суспільства і великий запит на освіту. Але цьому пориванню із самого початку довелося зіткнутися з сильно поширеними і глибоко

вкоріненими забобонами: „не жіноча справа – наука”, „жінки за своєю ніжною натурою не можуть витримувати посилених розумових занять” [84, с. 255]. Проте дійсність, на думку автора, свідчила про зворотне. Крім того, В. Сиповський у своїй статті ставить закономірні питання: „Чому атмосфера бальних зал вважається для дівчини більш здоровою у фізичному і моральному сенсі, ніж атмосфера аудиторії? Чи програє суспільство, якщо жінки замість тих бесід, які ведуть тепер в залі або вітальні, будуть вести інші, на зразок тих, які ведуть їхні батьки, брати і чоловіки, коли серйозно говорять між собою?” [84, с. 257].

Через рік після появи на сторінках журналу „Женское образвование” статей В. Острогорського „К вопросу о высших образовательных женских курсах” та В. Сиповського „Положение вопроса о высшем женском образовании” з’являється стаття Л. Василькович „По поводу статьи «К вопросу о высших образовательных женских курсах»”. Що стосується першої статті, то Л. Василькович погоджувалася з думками В. Острогорського в тому, що „просто зробити доступними для жінок чоловічі вищі заклади – не зовсім буде доцільно; адже жінки не мають ніякої підготовки, а чоловіки зі знаннями і розвитком якраз пристосовані до того чи іншого вищого закладу. А з іншого боку, бажано було б досягти того, щоб вищі чоловічі заклади перестали бути недоступними для жінок; а це може бути тільки тоді, коли і середня жіноча освіта не буде відрізнятися від чоловічої середньої” [9, с. 593]. Авторка переконливо доводила думку, щоб середні навчальні жіночі заклади зрівнялися з чоловічими.

А от щодо матеріалу, вміщеного в статті „Положение у нас вопроса о высшем женском образовании” [84], Л. Василькович дотримувалася прямо протилежних поглядів, ніж В. Сиповський, який висловлював думку, що „було б великим нещастям, якби на жіночі гімназії стали дивитися

тільки як на заклади підготовки до вищої школи та надали б їм характер чоловічих гімназій" [84, с. 258]. Ця думка В. Сиповського ґрунтувалася на переконанні, що жіноча гімназія є закладом самостійним, який готує своїх учениць до життя (адже „дуже значна частка тих, які закінчили курс в жіночих гімназіях, незабаром, часто навіть тільки що зійшовши зі шкільної лави, починають жити самостійним сімейним життям, отже, освіта, яку вони здобули в середній школі, стає для них і остаточною"), і тому вона (гімназія) зобов'язана дати їм можливість здобути закінчену освіту [9, с. 593]. Для досягнення цієї закінченості В. Сиповський пропонував „посилити навчальні курси, поставити їх серйозніше; навчальний час збільшити з 7 років до 8 або 9, щоб так закінчення курсу дівчатам було не 15–17, а 17–19 років" [84, с. 260] і вважав, що за цих умов жіноча загальноосвітня школа може виконувати своє завдання. Але такий характер середньої жіночої школи не виключав, на думку В. Сиповського, потреби у вищій науковій спеціальній освіті, і для задоволення цієї потреби потрібно тільки відкрити доступ жінці до вищих навчальних закладів. За цих умов, вважав В. Сиповський, „загальноосвітні заклади без всякого сумніву, не змінюючи своїх власних завдань, пристосуються до вимог вищих закладів, і між ними встановиться міцний життєвий зв'язок" [84, с. 260].

У свою чергу Л. Василькович у статті „По поводу статьи «К вопросу о высших образовательных женских курсах»" висловлювала думку, що „найгіршим буде те, щоб розтягнути гімназійний курс ще на два чи навіть на один рік, і, якщо хочуть посилити курс, ніщо не заважає зробити це, не збільшуючи кількості навчальних років" [9, с. 594]. Головне, на думку Л. Василькович, чого бракує в справі жіночої освіти і, що необхідно запровадити якнайшвидше – це серйозність. Крім того, що курси з усіх предметів вкрай обмежені, сама

постановка занять відрізняється легкістю, пристосованістю до „жіночого розуміння”.

У статті „Наши задачи” редакція журналу „Женского образования” охарактеризувала процес становлення жіночої освіти. У розвитку освіти виданням було виділено таку особливість: „нерозповсюдження освіти серед жіночого населення”. Незважаючи на те, що в період зміни програми та назви журналу, питання про навчання жінок обговорювалося вже кілька десятиліть, але за цей час не набуло активного розвитку. Автори видання відзначали, що, приступаючи до розробки теми освіти жінок, вони „стають на хиткий ґрунт, вступають у темну область невирішених питань” [50, с. 2]

Неефективний розвиток процесу жіночої освіти автори видання мотивували пасивністю населення: „…прагнення до освіти виявляється в більшості випадків тільки як інстинктивне, яке не набуло характеру розумного тяжіння до зазначеної мети” [50, с. 2].

У 1878 р. було вироблено й окреслено такі чіткі завдання перед редакцією журналу „Женского образования”:

1. Постановка правильних поглядів на питання жіночої освіти.
2. Поліпшення методів і прийомів навчання і виховання в жіночих навчальних закладах.
3. З’ясування способів правильного домашнього виховання і навчання дітей [29, с. 20].

У журналі було відведено окремі сторінки для статей, в яких розглядались погляди на жіночу освіту П.-Ж. Прудона, О. Конта, Е. Легуве і Д. Мілля [51, с. 2]. „Женское образование” видало низку історичних нарисів про сімейне і суспільне становище жінки. У другій рубриці було розташовано кілька психологічних статей і практичних спостережень, що могли сприяти правильному вихованню та навчанню дітей. У відділі спеціальних педагогічних статей

були вміщені статті, що стосувалися елементарного навчання арифметики, рідної мови, організації письмових робіт, викладання словесності, іноземних мов тощо. У розділі „З іноземної педагогічної літератури" подавались матеріали, де висвітлювались новітні погляди іноземних вчителів [51, с. 2].

З цим розділом чергувався розділ „З педагогічної літератури", аналізувались вітчизняні педагогічні пошуки та статті, що з'являлися в тогочасних педагогічних журналах. Редактори „Женского образования" дуже відповідально й ретельно укладали бібліографію, оскільки подавали перелік педагогічних праць і підручників, для елементарної школи і жіночих навчальних закладів з коментарями й коротким описом.

Працівники журналу у своїх статтях намагалися висвітлювати проблеми розширення жіночої освіти та пов'язане з ним питання зростання сфери жіночої праці, які були висунуті самим життям. Щорічно зростав відсоток незаміжніх і матеріально незабезпечених жінок, тому зрівняння чоловічої і жіночої освіти необхідно не лише для розширення сфери жіночої праці, а й для процвітання сімейного життя.

Автори статей, які друкувалися в журналі, відстоювали право жінок на працю, зазначаючи необов'язковість її для всіх „представниць слабкої статі". Громадська робота лише урізноманітнює жіноче життя, основним же призначенням жінки залишалося материнство і виховання дітей. В. Острогорський зазначав, що материнство „може виключити будь-яку іншу суспільну працю, тому що виховання для держави нового громадянина або громадянки справа вже сама по собі велика" [56, с. 9].

Одним із найважливіших завдань журналу було інформування читачок про новини в галузі жіночої освіти

(відкриття Вищих жіночих курсів, жіночі вчительські школи, педагогічні музеї, конгреси тощо). Особливе місце відводили проблемам медичного навчання. Так, у 2-му номері за 1877 р. була опублікована стаття „Женские врачебные курсы в Петербурге" з нагоди першого їх випуску, що став свого роду підведенням підсумків у питанні жінок-медиків. Спочатку було подано статистику: серед студенток – представниць всіх губерній в перший рік на курси було подано 130 заяв (дозволено навчатися 87 жінкам), через чотири роки заяв уже було 171 (задоволено 145). Загальна кількість слухачок на всіх п'яти курсах становила 430 осіб. Потім було проаналізовано національність учениць з'ясовано, що на курсах почала зростати кількість жінок єврейської національності: „Приплив єврейських дівчат до медичного курсу пояснюється тим, що їм закритий шлях до вчителювання" [26, с. 112].

Журнал „Женское образование" намагався привернути увагу суспільства на те, що бажання здобути професію „жене іноді в Петербург з провінції дівчат дуже бідних" [26, с. 110], і, хоча там організовано „Товариство для допомоги особам, які навчаються на жіночих лікарських і педагогічних курсах", воно може виділяти тільки 30 стипендій для нужденних студенток, чого абсолютно недостатньо. Тому на шляху до медичної освіти дівчата змушені були долати непомірні труднощі.

На сторінках журналу „Женское образование" у 1879 р. В. Сиповський розміщував психологічні спостереження за дітьми та практичні поради щодо їх виховання та навчання [28, с. 40]. В цьому ж році, як і в попередні три, він надавав перевагу друкуванню матеріалів, у яких висвітлювалася історія розвитку питання освіти жінки, зокрема в аспекті її практичної реалізації. У матеріалі „Профессиональные женские школы в России" зроблено історичний огляд розширення сфери жіночої професійної освіти. Ця думка підтверджувалася фактами

функціонування реальних жіночих училищ, ремісничих шкіл (шкіл для кравчинь, кухарок, скотарок, робітниць для молочного господарства, рукодільниць), курсів стенографії, бухгалтерії і рахівництва.

У 80-ті рр. XIX ст. „жіноче питання" вже охоплювало широке коло тем – від боротьби за зміну становища жінок у сім'ї та суспільстві, рівні з чоловіками права на працю та освіту, зміну системи жіночого виховання до появи в суспільстві жінок нового культурно-соціального типу, курсисток.

Навіть у 80-ті рр. XIX ст. питання вищої жіночої освіти ніяк не могло розв'язатись, набути певної форми, яка б визначилайого стійкість і повну суспільну довіру до нього. У цей час виникала досить гаряча полеміка про вищі жіночі курси. Так, в одному із номерів журналу „Женское образвование" за 1882 р. з'являється стаття В. Сиповського „Высшие женские курси (По поводу статьи госпожи Цебриковой)", в якій автор вкотре наголошував на тому, що „вища жіноча освіта, поза всяким сумнівом, необхідна. По-перше, для процвітання сімейного життя: тільки в тому суспільстві сім'я може стояти на належній моральній висоті, де між чоловіком і дружиною немає великої різниці в розумовому і моральному розвитку, де 14–15 річний юнак не переростає розумово свою матір. Необхідна вона і в сенсі доступності самостійної праці для жіночої половини суспільства, і не тільки в економічному сенсі, тобто заради заробітку, а й в моральному: тільки та людина не відчуває себе в приниженому рабському становищі, яка може існувати завдяки власній праці. Нарешті, кожна людина, чоловік або жінка, багатий чи бідний, знатний чи простолюдин, якщо тільки він не позбавлений розумової допитливості і достатніх здібностей, має право на освіту, таке ж право, як на повітря, яким дихає" [71, с. 277].

У своїй статті В. Сиповський висловлював думку, „що пані Цебрикова більше зробила б послуги тій справі, яку захищає, якби не виявляла свою зневагу до педагогіки і методики, а порадила б включити і ці скромні знання в коло предметів, що викладаються на курсах, а то дивно вимагати педагогічних прав, спираючись на презирство до педагогіки” [71, с. 280].

Цілком справедливо педагог вважав, що тогочасному суспільству потрібні „жінки з широкими науковими знаннями, але нам не менше потрібні і хороші вчительки для нижчих класів жіночих закладів, потрібні і домашні вчительки, педагогічно підготовлені до своєї справи. У молодших класах конкурувати курсистці з педагогічкою також незручно, як кандидату університету з добре підготовленим учителем з учительського інституту під час занять з малолітніми дітьми” [71, с. 281].

Важливою щодо справи поширення жіночої освіти є стаття В. Сиповського „Женские классы новых языков: М. Бобрищевой-Пушкиной” [103]. Автор висловлює свою прихильність до згаданих класів і вказує на те, що це заклад в якому всі бажаючі за помірну плату можуть ґрунтовно вивчити рідну та декілька нових мов.

Журнал „Женское образвование” – улюблене дітище В. Сиповського. Кошти на видання були мізерні, і це стало причиною того, що В. Сиповському доводилося поєднувати у своїй особі редактора, видавця, секретаря та хронікера, він особисто корегував всі статті. Журнал забирав у В. Сиповського не тільки багато часу, але і поглинав масу грошей, оскільки завжди щедрий редактор не тільки ніколи не відмовляв співробітникам в авансах, але і платив часто гонорари за статті ще не написані, які потім могли так і не з’явитися на світ. Незважаючи на обсяг журналу, він зумів, як редактор, згуртувати навколо нього співробітників, з-поміж

яких були блискучі педагоги, науковці і просвітники: В. Острогорський, А. Страннолюбський, Д. Семенов та інші. [123, с. 18].

Брак коштів, які виділялись на утримання журналу, призвів до розширення його програми. Тому з 1890 р. програма і обсяг журналу значно збільшилися; з'явилися нові розділи: „Обозрение педагогических журналов" і „Книжный указатель" [27, с. 240]. Однак такі заходи не поліпшили матеріальне становище, тому вдруге відбулася зміна назви, адже тема жіночої освіти була все-таки досить вузька для періодичного видання. І з 1892 р. журнал починає виходити під назвою „Образование".

Отже, соціально-історичні чинники другої половини XIX ст. змінили ставлення суспільства до жінки, розвитку жіночого питання, становлення жіночої освіти завдяки активному обговоренню означених питань в пресі. Зокрема на сторінках журналу „Женское Образование", редактором якого був поборник жіночої освіти – В. Сиповський. У зазначений період з'являлося чимало статей з проблем вітчизняної освіти жінок та жіночої освіти за рубежем, про які писав редактор та прибічники його поглядів.

Аналіз матеріалів, опублікованих у журналі дали можливість вивчити проблему жіночої освіти в історичній ретроспективі та з'ясували, що завдяки невтомній праці В. Сиповського жінки отримали право на освіту.

3.3. Внесок В. Сиповського у справу просвітництва

Кінець XIX ст. ознаменувався зламом у багатьох світоглядних орієнтирах суспільства, в якому зростав потяг до освіти. Періодичні видання намагалися відповідати цим змінам. Не залишився осторонь і журнал „Образование", який починає порушувати питаннями виховання, початкового навчання в

цілому, більше уваги надає критичному огляду педагогічної та навчальної літератури, друкує рецензії на журнали і книги для дітей, книги для народного читання, підручники та навчальні посібники.

З метою розширити журнал змістовно і тематично „Женскому Образованию” було надано іншу назву. Зміну назви редакція пояснювала тим, що: „справа почала йти вже не тільки про вироблення нових методів і прийомів викладання, а про навчальну систему, перебудову всього шкільного життя. Стежити за розробкою цих питань, давати їм належну оцінку в межах лише жіночої освіти було б украй важко”. Розширивши програму журналу і тим самим збільшивши передплату, а отже, і прибутки, В. Сиповський став випускати такі номери, які своїм обсягом поглинали весь прибуток, і він все-таки працював у мінус.

Помітне місце в журналі „Образование” почали займати статті публіцистичного характеру, у яких розглядалися проблеми розвитку народної освіти на території усієї імперії. У них висвітлювалася ідейна боротьба в суспільстві з питань розвитку освіти, поширення просвітництва. Статті містили погляди лібералів, які виступали за реформу народної школи. На сторінках журналу обговорювалися питання перетворень у шкільній справі, урядова політика щодо початкових і середніх навчальних закладів, засуджувалася клановість освіти, її відсталість, консервативність [36, с. 30].

В. Сиповський належав до числа тих небагатьох обранців, які до кінця залишаються вірними ідеалам своєї юності, і завжди був послідовним борцем за жіночу освіту, розширення жіночої ролі в суспільстві. „Ви проти жіночої освіти, – говорив він своїм опонентам, – так ви подивіться на тих жалюгідних, зіпсованих істот, які, повчившись в дешевому пансіоні, тягнуть своє марне існування під крильцем матерів або тіток.

Невже ви побажаєте такої ж долі вашій дочці чи сестрі?” [44, с. 10].

Немає нічого дивного, що світла особистість видатного вчителя справляла незабутнє враження на учениць: ім’я цього чистого ідеаліста-вчителя вимовлялося з любов’ю, повагою, побожним почуттям. Одна з його колишніх гімназисток, показуючи Н. Леонтьєвій свій учнівський твір, казала: „Я зберегла його тому, що В. Сиповський був ним особливо задоволений” [44, с. 10]. Інша учениця відомого педагога розповідала: „що виховувала своїх дітей так, як він (В. Сиповський) вчив того на уроках педагогіки” [44, с. 10].

Душа Василя Дмитровича була чиста і волелюбна. Любов його була спрямована на благо ближнього в якій і пройшло прекрасне життя, сповнене гуманності, глибокої людяності, світлих і високих ідей. Завжди і всюди Василь Дмитрович служив їм і словом, і справою. Це служіння наповнювало все життя педагога, яке краще всього можна охарактеризувати його власними словами: „Закінчимо, – пише він в № 5–6 „Образование”, – нашу хроніку звичайним нашим приспівом: Світла, більше світла нашому темному народу!” [55, с. V].

Саме цей внутрішній принцип В. Сиповського став основним гаслом його діяльності як педагога-гуманіта та редактора журналу. Видатний вихователь завджи вболівав за долю жінки в суспільстві й місце в ньому освіти. Багато фізичних і душевних сил поклав Василь Дмитрович на цю справу за 20 років ведення ним журналу. Людині, непричетній до цієї справи, мабуть, важко собі уявити, скільки кропіткої, невидної роботи, скільки хвилювань і праці коштує кожен випуск журналу, як багато для цього було потрібно сил і вміння, який це подвиг, щоб протягом стількох років, як би не змінювалися умови, редактор вів свій журнал завжди, поширюючи знання з питань педагогіки, навчання і виховання [55, с. VI]. Праця була важкою, але Василь Дмитрович, не

зважаючи на становище освіти, не полишав поглядів його завжди підтримувало переконання, що праця, якій він натхненно віддавав свої сили і залучав до неї однодумців, не залишиться не поміченою.

Окрім статей, присвячених питанням освіти жінки, що були тільки незначною частиною його наполегливої роботи, В. Сиповський вів хроніку в своєму журналі, переважно сам, звертаючи увагу читачів на нові явища у педагогічній науці. Найбільше, як уже згадувалося, педагог переймався питаннями запровадження загального обов'язкового навчання. Свого постійного співробітника Д. Семенова він просив вміщувати в журналі „Женское Образование" звіти про стан початкових міських училищ у Петербурзі, їх організацією, програми. Головний редактор журналу „Женское Образование" вболівав за діяльність початкових міських училищь та умови праці в них вчительок, яким доводилося часом працювати в умовах нестачі підручників, навчального приладдя, в поганих умовах. Вражений до глибини душі листом одного з учителів педагог пише в хроніці: „Нас не особливо радують всі ці дрібні товариства і установи, які свідчать лише про те, що у нас є добрі люди, готові пожертвувати і особистою працею, і грошима на допомогу молодшої братії. Не тішить це тому, що ми легко якось втішаємося: зробимо добра на алтин, а задоволені на полтину. Всілякі приватні благодійні товариства і установи прагнуть допомогти у виняткових, так би мовити, нещасних випадках, а треба піклуватися найбільше про те, щоб нещасних людей було якомога менше… Якщо б наше суспільство виявлялося більш цілісним, то воно не розмінювало б справу допомоги на дрібниці, на дрібну благодійність, а спільними зусиллями могло б зібрати такі капітали на підтримку народної освіти та навчання в народних школах, що доля тих та інших була б абсолютно забезпечена…" [123, с. 28].

Досить часто виидатний педагог брав участь у засіданнях Педагогічного товариства, на одному з яких, а саме 4 лютого 1878 р., його було обрано секретарем [34, с. 117].

Будучи інспектором Василеостровської гімназії В. Сиповський піклувався про те, щоб учениці одержували належну духовну поживу, адже „не хлібом єдиним живе людина”, добрий і великодушний В. Сиповський не втрачав з поля зору того, що у багатьох з учениць і цей „звичайний хліб” водиться не в достатку. Тому в 1879 р. за його сприяння, а також стараннями головної наглядачки С. Красовської було засновано в Василеостровскій гімназії товариство допомоги нужденним ученицям, головою якого був В. Сиповський. Створювалося воно насамперед батьками учениць. У 1880 р. товариство користувалося одноразовими пожертвами, доходами із концертів і зборами на користь товариства, здійсненими його членами [15, с. І].

Соціальні виплати були такі:

1) внесок за нужденних учениць плати за навчання;

2) видача їм книг та інших навчальних посібників;

3) грошова допомога на одяг, взуття та інші предмети першої необхідності.

Але одна окрема дівчина не могла претендувати на всі грошові допомоги одночасно, отже, рішення про тип допомоги приймало товариство, а не сім’я гімназистки.

Важливим моментом є те, що В. Сиповський тактовно і делікатно, вмів влаштовувати так, що самолюбство тієї, яка отримувала допомогу, особливо вразливе в юності, ніколи не страждало. Траплялося й так, що він сам вносив плату за бідну ученицю зі своїх власних коштів, хоча жив виключно своєю працею.

Починаючи з 1887 р. В. Сиповський брав участь у засіданнях загальнопедагогічного відділу навчально-виховного комітету при Педагогічному музеї, який було засновано з метою

аналізу й поширення передових педагогічних поглядів та для впровадження у військові навчальні заклади посібників різного характеру [106, с. 1]. На одному з таких засідань, педагог висуває зауваження на реферат П. Каптерєва [6, с. 633].

За роки своєї педагогічної діяльності нагороджений орденами:

- Св. Анни 3 ст.,
- Св. Станіслава 2 ст.,
- Св. Анны 2 ст.,
- Св. Владимира 4 ст.,
- Св. Станислава 1 ст.

В. Сиповський брав участь у різноманітних громадських зібраннях. Так, відомо, що на одному із таких засідань, а саме 10 березня 1892 р. педагог ввійшов до складу ревізійної комісії в „Петербурском Комитете грамотности" [20, с. 212], а на наступному засіданні названого комітету відбувалося розв'язання завдань, поставлених перед комісією, до складу якої було обрано і В. Сиповського [21].

Але найбільше В. Сиповський знав середню освіту; його цікавили найменші зміни програм, і він, з властивим йому оптимізмом, завжди прагнув вбачати в нових варіантах краще майбутнє. Як радів він, дізнавшись про заснування жіночої гімназії М. Стоюніною [123, с. 29], як зразкової жіночої школи. Він стежив за її життям і друкував у своєму журналі щорічні звіти гімназії. Кожен факт негативного характеру в педагогічному світі його обурював, і він поспішав повідомити про нього в хроніці, затаврувавши таким чином, винних.

Не одне викладання, а й інші явища шкільного життя знаходили відображення в цікавій і різноманітній хроніці В. Сиповського: на сторінках журналу вміщено живі розповіді про шкільні екскурсії, причому хронікер користувався нагодою, щоб провести паралель між екскурсією і простою шкільною прогулянкою, і одночасно застерігав молодих

педагогів про небезпеку перетворення екскурсій в нудні уроки. Не тільки в своїх великих статтях, але і в дрібних нотатках у хроніці В. Сиповський нагадував учителям про необхідність врахування при роботі в школі до індивідуальних особливостей учнів, їхніх інтересів, схильностей.

Важливе місце в журналі займала рубрика „Критика и библиография", в якій досить часто розглядалися лише видання, які тільки-но вийшли друком, давалася їм оцінка. Необхідним видається докладно розглянути цю рубрику, оскільки її матеріали ілюструють погляди і переконання видатного педагога.

Особливу увагу слід зосередити на статті В. Сиповського, що була надрукована після виходу в 1878 р. другої частини „Исторической хрестоматии по Русской Истории", укладачами якої були Я. Гуревич і Б. Павлович.

З перших рядків „Критики" автор наголошує: „Книга ця повинна бути віднесена до числа досить корисних посібників з історії, завдання якої зібрати якомога більше цінних уривків з різних, переважно новітніх праць з історії, і таким чином, з одного боку, полегшити викладачеві працю викладання, а з іншого боку, дати учневі книгу, під час читанням якої він міг б поповнити історичні знання, набуті в класі" [106, с. 150]. Зазначена хрестоматія складається переважно з уривків із різних творів, вже досить відомих і оцінених в літературі, і на думку В. Сиповського, більшість статей та уривків вибрано дуже вдало.

Однак В. Сиповський як рецензент вказує на деякі неточності, адже на обкладинці книги зазначено, що це: „Посібник для викладачів і учнів старших класів, але посібником для вчителя зазвичай прийнято називати методичні вказівки, а цих вказівок при книзі зовсім немає" [106, с. 151].

Якщо основна мета підручника допомогти вчителю в розширенні його власних знань, то тут потрібна не хрестоматія,

а, на думку В. Сиповського, „…був би дуже важливий бібліографічний покажчик книг і статей з історії, в тому вигляді, наприклад, як це було зроблено у підручнику із загальної історії В. Шульгіна. Такий покажчик був би дуже корисний для поступового поповнення історичного відділу шкільних бібліотек” [106, с. 152].

Та попри деякі недоліки, на думку рецензента, „хрестоматія є дуже цінним внеском в історико-педагогічну літературу і в руках умілого викладача може найістотнішим чином вплинути на підвищення рівня викладання вітчизняної історії”. В. Сиповський зазначає: „ця хрестоматія, звичайно, стане настільною книгою будь-якого викладача історії, який цікавиться серйозним ходом її викладання” [106, с. 154].

На думку В. Сиповського, „…при складанні історії для народу перш за все слід з’ясувати, які саме її сторони можуть особливо цікавити народ, з якого боку потрібно більше висвітлити факти. Це, мабуть, одне з найскладніших завдань для укладача книги з історії для народу. Автор повинен сам походити з народу або дуже близько знати народ; тоді тільки праця його може бути цілком пристосована до розуміння народом” [24, с. 341]. Саме через це, як історик, В. Сиповський дещо негативно ставиіся до книги П. Малініна „История России для народа”. У своїй рецензії педагог вказує на те, що „…гонитва за фактичною повнотою детального підручника становить суттєвий недолік розглянутої праці: вона розрослася у велику за обсягом книгу, в якій не один десяток сторінок виявляється дуже нудними” [107, с. 275]. Книга П. Малініна, на думку В. Сиповського, не може задовольняти ні змістом, ні викладом, адже за змістом книга походить на звичайні підручники, а в кінці неї додано „Короткий хронограф”, де без усякої потреби повідомляються іноді досить дрібні факти, що є недоречним. Що стосується викладу, то він не витриманий за вимогами доступності: то йде мова дуже просто і цілком

зрозуміло для грамотного простолюдина, то раптом потрапляє книжкова фраза з іноземними словами без пояснення. А найбільш недоречним є на думку В. Сиповського, наявність віршів, які подаються майже на кожній сторінці [107, с. 276]. У 1880 р. у своєму журналі автор відзначає цілу низку праць, що з'явилися друком, серед яких виокремлює книги „Русские писатели как воспитательно-образовательный материал для занятий с детьми", що вийшла за редакцією В. Острогорського. Насамперед В. Сиповський вказує на те, що „праця В. Острогорського, безсумнівно, належить до числа книг, що мають свою власну фізіологію, а тому заслуговує на особливу увагу" [108, с. 254]. Він вважає, що „…намагаючись наблизитись до інтересів дитячого віку і вибираючи тільки те, що може бути доступне і корисне для дітей, В. Острогорський вдало добирає твори письменників, причому визначає значення кожного твору" [108, с. 255]. Завданням автора став вибір найдоцільніших творів для ознайомлення з ними дітей та юнацтва, що був здійснений методом суцільної вибірки.

Досить цінною вважає В. Сиповський рубрику „Библиографический указатель", що вийшла за редакцією О. Овсяннікова. Подібна праця, справді, корисна, хоча й не легка. Під час її підготовки до друку необхідна педантична акуратність, в іншому випадку неминучими будуть недогляди і помилки. Не уникнув їх і О. Овсянніков. Тому В. Сиповський рекомендує в подальшому не опиратися на наявні покажчики журнальних статей, оскільки в них були визначені суттєві недоліки [105, с. 264].

У 1889 р. в цій рубриці з'являється критична стаття, присвячена книзі М. Познякова „Почитать-бы! Рассказы и стихотворения для детей", про яку В. Сиповський досить добре відгукується, вказуючи на те, що „рекомендує батькам сміливо давати своїм дітям цю книгу. Глибоко симпатичний і високоморальний зміст при витонченому і поетичному викладі

і добродушному тоні розповіді, безсумнівно, справлять вельми корисний вплив на юних читачів" [119, с. 55]. Далі В. Сиповський звертає увагу на те, що книга М. Познякова видана добре, навіть витончено, з маленькими, трохи недбало, але художню виконаними малюнками М. Михайлова, які безсистемно розкидані по тексту. Педагог вказує на недолік: „…книжка М. Познякова не видана простіше і дешевше, адже тоді вона більше поширилася б, на що вона цілком заслуговує; однак видавець А. Девриен, очевидно, не з тих, які в своїй видавничій діяльності думають про дітей бідних батьків" [119, с. 57].

У хроніці чільне місце відводилось темі вищої жіночої освіти, особливо після відкриття Вищих Жіночих Курсів, про яке схвально відгукувався В. Сиповський, друкуючи на сторінках журналу їх звіти, в яких зазначалось постійно зростаюча чисельність курсисток.

Завжди В. Сиповський знайомив своїх читачів з усіма питаннями науково-педагогічного характеру. Як член кількох педагогічних товариств, він вміщував у своєму журналі звіти про їх засідання та інформував про питання, які розглядалися [6; 22; 23; 24; 38]. Такі звіти необхідно вивчати сучасним молодим педагогам на предмет відданості їхніх колег позаминулого століття своїй справі.

У хроніці вміщено й відомості про діяльність благодійних товариств, хоча вона здавалася хронікеру недостатньо широкою; не раз він звинувачував середню школу в байдужому ставленні до потреб учнів. Зокрема, він писав: „сидить зібрання гуманних педагогів, міркує про те, як би зменшити класний час, і доходить висновку, що величезним полегшенням для дітей, які навчаються, буде, якщо замість п'яти уроків в день залишать лише чотири" [123, с. 30]. На перший погляд, захід доцільний, проте поза увагою залишено той факт, що для більшості дітей, які приходять до школи,

світлі, просторі класні кімнати в гігієнічному відношенні набагато вигідніші, ніж тісні помешкання, де вони живуть; що для цих дітей розумова праця на уроці в класі набагато корисніша в усіх розумінням, ніж часто гнітюча атмосфера важкого домашнього побуту.

Не лише від матеріальної скрути страждають діти, запевняв В. Сиповський, адже страждають вони і від поганого, часом жорстокого поводження з ними дорослих. Цей сумний факт викликав появу „Общества попечения о детях" [123, с. 31], всі етапи створення якого можна простежити в хроніках на сторінках журналу „Женское Образование".

Галузь педагогіки обширна, основні її питання перетинаються з особистими, які також мають свою важливість, адже у великій справі виховання немає дрібниць. Тому і в своїй хроніці, поряд з такими великими темами, як виховання волі в школі, зближення школи з батьками, редактор уміщував і методичні замітки (наприклад, про учнівські роботи з малювання в західноєвропейських школах, про викладання ручної праці). Можна сказати без перебільшення, що вся хроніка журналів „Женское Образование" та „Образование" за різноманіттю порушених нею питань є і корисною енциклопедією для педагогів і, мабуть, історією вітчизняної педагогіки за добрих два десятки роки (1876–1895 рр.). Причому не лише вітчизняної, оскільки В. Сиповський стежив за всіма важливими явищами педагогіки західноєвропейських країн, своєчасно вказуючи на розвиток жіночої освіти у Франції, Німеччині. Він гаряче любив свою батьківщину, на що вказує вся його діяльність, все його життя; він був радий відзначати хороше і поширювати його, збагачуючи знаннями учителів, батьків.

Тон його матеріалів здебільшого спокійний і врівноважений у летючих нотатках хроніки іноді змінювався, ставав пристрастним: ці замітки писалися під живим

враженням прочитаного або почутого, породжувалися іноді необхідністю дати відсіч противникам-обскурантам. З боку В. Сиповського будь-які нападки на освіту, школу, педагогіку позначалися рідкістю.

Кожна помітна стаття в педагогічній журналістиці знаходила відгук у тому відділі журналу, якому редактор В. Сиповський дав назву: „Из жизни и литературы".

У 1890 р. В. Сиповський відкриває у журналі нову рубрику „Педагогическое обозрение", присвячену огляду вітчизняних педагогічних журналів, а також статей педагогічного змісту, які з'являлися в загальних журналах. Ось як він пояснював появу цього розділу: „…з причини того, що останнім часом помічається сильне підвищення педагогічних інтересів у нашому суспільстві, своєчасна вказівка читачам на всі статті, які заслуговують на особливу увагу, звичайно, дуже важлива. Само собою зрозуміло, ми будемо зупинятися лише на найістотнішому, в стислому вигляді ознайомлювати зі змістом статей або наводити основні їх положення. Було б недоречно на сторінках нашого журналу робити загальну критичну оцінку педагогічних журналів, наших товаришів по ремеслу; але висловити свій погляд на окремі їх статті, оцінювати думки, що розвиваються в них, ми вважаємо цілком зручним і доцільним, хоча б це і могло викликати полеміку. Суперечка, так би мовити, ідейна, що не має ніякої особистої вигоди, завжди надзвичайно корисна для з'ясування істини" [116, с. 87].

Слід звернути увагу на те, що ставлення Василя Дмитровича до постійних працівників журналу було надзвичайно делікатним і уважним. Для прикладу варто навести спогад М. Познякова про роботу в журналі „Образование": „За 14 років мого співробітництва з його журналом, помістивши в ньому близько півтори тисячі рецензій, а при настільки живій справі, як критика, де кожна

думка може викликати незгоду, я, проте, не мав з редактором жодної суперечки, яка несла б на собі хоч тінь розладу" [65, с. 28]. Редактор був терпимий до чужої думки, проте умів відстоювати і свої погляди, без різкості, без насмішки, а з повною переконаністю і значимістю. „У перший час, поки ми ще не спрацювалися, – згадував М. Позняков, – він засуджував той тон, який був результатом впливу критики 60-х рр. і пізніших фейлетонів, занадто різких і не завжди належно веселих; але він не був проти різкості тоді, коли вона була викриттям брехні, спекуляції і багато такого, чим сповнений наш книжковий ринок і особливо переповнюються дитячі книги, про які я, головним чином, і писав у його журналі, так що згодом мої рецензії проходили без заперечень з його боку" [65, с. 28]. Цікаво те, що В. Сиповський, здивувавшись занадто різким тоном рецензії, брав аналізовану книгу, прочитував її. Склавши власну думку, часом дивувався низьким рівнем і книги, і її авторів.

Отже, журналістська і редакторська діяльність В. Сиповського мала яскраво виражену просвітницьку спрямованість. Робота в журналі „Образование" дала змогу йому як педагогу за покликанням популяризувати, поширювати педагогічні знання, прагнучи гуманізувати навчання та виховання. Водночас В. Сиповський був талановитим хронікером і критиком. Його матеріали, вміщенні у відповідних рубриках журналу, мали за мету інформувати загал про діяльність педагогічних товариств, а також ознайомлювали з науковими і популярними виданнями адресованим учителям, батькам і дітям.

У дослідженні з'ясовано, що науково-публіцистична та просвітницька діяльність В. Сиповського припадає на останню чверть XIX ст. – час і обставини, у яких він жив і працював, знайшли відображення в його наукових здобутках. З'ясовано, що В. Сиповський виступав за національну школу, яка мала б

зацікавити учнів відомостями з вітчизняної історії, привчати до читання наукових та історичних творів. У педагогічній діяльності В. Сиповського важливим питанням було загальне покращення викладання історії, задля чого педагог пропонував: замінити чинні підручники на цікаві і доступні збірки художніх та історичних статей, привчати учнів до самоосвіти. Проблеми навчання історії у школі вчений убачав у непрофесійності викладання, недосконалості підручників з історії, які були перенасичені іменами, датами, науковими термінами; виклад носив абстрактний характер, не був упорядкований, що не сприяло пробудженню інтересу учнів до предмета. Наявність таких недоліків педагог пояснював, крім іншого, недосконалістю навчальних програм і підручників. Підручники, що переважають у школах, пристосовані до програм, спрямовують викладання історії виключно на зовнішню фактичну сторону; а вкрай обмежена кількість уроків історії ледве-ледве дає учням змогу впоратися з тим матеріалом, який пропонують підручники. За такого становища в учня не тільки не розвивається схильність до вивчення історії, а нерідко виникає антипатія до неї.

На уроках історії В. Сиповський багато приділяв уваги історії культури, навчав учнів бачити внутрішній світ подій, рекомендував для позакласного читання ілюстровані історичні романи. Перед викладачами історії педагог висував вимогу дотримуватися яскравої картинності у викладанні матеріалу, розвивати мову учнів, вміння самостійно аналізувати прочитане, робити висновки. З'ясовано, що найбільш ґрунтовною працею В. Сиповського дослідники вважають книгу зі слов'янської історії „Родная Старина" (з 1879 р.), яка є важливим і цінним внеском в навчально-історичну літературу і досі залишається історіографічним феноменом. При її написанні автор ставив за мету створити загальнодоступний посібник, у якому б яскраво і живо були представлені події

минулого, особистості і внутрішнє життя предків, щоб книга була посередником між підручником і вчителем та науковими творами з історії, якнайповніше представляла факти, пов'язані між собою, з першоджерелами та ілюстраціями тощо.

У ході дослідження охарактеризовано основні праці вченого – популяризатора історичних знань: „Значение Петра Великого в истории русской школы" (1872 р.), „Родная Старина" (з 1879 р.), „Куликовская битва" (1880 р.), „Св. Равноапостольный князь Владимир и крещение Руси" (1888 р.), „О жизни и трудах педагога В. Я. Стоюнина" (після 1888 р.), „История Древней Греции" (1891 р.), „Историческая библиотека для учащихся" (1891 р.), „Сократ и його время" (1894 р.), „Священная История" (б. д.), „Краткие рассказы из истории Ветхого Завета" (б. д.), „История Древней Еллады в рассказах и рисунках" (б. д.), „Самостоятельное чтение учащихся" (б. д.) тощо. Поява вищезгаданих праць була зумовлена прагненням В. Сиповського поліпшити засвоєння історичної науки завдяки уникненню системності, яка призводить до перевантаження пам'яті дітей. Перед написанням кожної з книг автор відшукував джерела, консультувався з науковцями-істориками, працював з художниками-ілюстраторами. Інформація, що вміщена на сторінках історичних творів, цікава й доступна для засвоєння, мотивує учнів до самостійного (або з допомогою вчителя) формулювання поглядів на події та висновків.

У дослідженні з'ясовано, що педагог-просвітник наголошував на необхідності освіти для жінок, що було запорукою їхньої самостійності та самодостатності, а також інтеграції у суспільство як повноправних і повноцінних громадян. Будучи прихильником жіночої освіти, В. Сиповський викладав історію у Маріїнській жіночій гімназії, Київському Інституті благородних дівиць, обіймав посаду

інспектора Василеостровської жіночої гімназії та читав лекції на Жіночих педагогічних курсах у Петербурзі.

З'ясовано, що у другій половині XIX ст. суспільний інтерес до жіночого питання став причиною укладання спеціалізованих журналів, на сторінках яких висвітлювалися проблеми виховання та освіти жінок: „Журнал для воспитания", „Педагогический сборник", „Русский педагогичесий вестник", „Журнал для родителей и наставников", „Учитель", „Ясная Поляна". Зростання кількості жіночих гімназій стало причиною появи в 1872 р. журналу „Педагогический листок Санкт-Петербургских женских гимназий", а в 1876 р. журнал починає виходити під назвою „Женское образование" (1876–1892 рр.), редактором якого був В. Сиповський.

Аналіз статей, розміщених у журналі „Женское Образование", дав змогу з'ясувати, що його основне призначення – формування позитивної думки громадськості до жіночої освіти. На сторінках журналу обговорювалися проблеми початкової, середньої, а також можливості вищої жіночої освіти. У своїх публікаціях В. Сиповський зосереджував увагу на таких питаннях: становище жінки в суспільстві, формування жіночої освіти в країні, середня жіноча освіта, можливості вищої жіночої освіти, її перспективи, необхідність надання жінкам якісної освіти та її розширення, право жінок на працю, медичне навчання тощо. Своєю просвітницькою діяльністю В. Сиповський чимало посприяв створенню у читачів позитивної думки про необхідність якісної освіти для жінок і про допущення їх до університетів.

Встановлено, що великого значення редакція журналу надавала популяризації зарубіжного досвіду організації жіночої освіти, удосконаленню методів і прийомів навчання і виховання у жіночих навчальних закладах. Журнал мав значну

кількість рубрик і розділів, у яких було представлено не тільки теоретичний, а й практичний матеріал, наприклад: звіти про стан початкових міських училищ у Петербурзі; розповіді про шкільні екскурсії, звіти про засідання просвітницьких товариств, відомості про діяльність благодійних об'єднань. Важливе місце в журналі відводилося рецензіям на щойно надруковані книги, методичним рекомендаціям, огляду вітчизняних педагогічних журналів.

Схарактеризовано напрями просвітницької діяльності В. Сиповського, а саме: громадський, спрямований на активну діяльність стосовно підвищення культурного й освітнього рівня життя суспільства; публіцистичний – охоплював науково-дослідну діяльність задля внесення змін у виховний та навчальний процес; редакторський –діяльність у журналах „Женское Образование" (1876–1892 рр.) та „Образование" (1892–1895 рр.); видавничий – створення історичної літератури для дітей.

З'ясовано, що у просвітницькій роботі В. Сиповського важливою була його редакторська діяльність у журналах „Женское образование" (1876–1892 рр.) та „Образование" (1892–1895 рр.), присвячених питанням народної та жіночої освіти. Протягом 20 років освітньої діяльності він невпинно закликав суспільство до світла, боровся за ідею розумного навчання та гуманного, вільного виховання.

Проведене дослідження показало, що В. Сиповський як редактор вищезгаданих журналів порушував важливі питання жіночої та народної освіти: їх розвитку, урядової політики щодо навчальних закладів, напрямів удосконалення середньої освіти, запровадження та поширення просвітництва серед народу, введення обов'язкового загального навчання, виховання дітей та юнацтва, умов життя і діяльності народних учителів, зближення сім'ї і школи.

За редакцією В. Сиповського на сторінках журналів „Женское образование” і „Образование”окрім статей, що стосуються жіночого питання, з’явилися статті загально-педагогічного характеру: „Обременение учащихся” (1887 р.), „Школьные вопросы. Экзамены или репетиции?” (1890 р.), „Школьные вопросы. О дисциплине в школе” (1890 р.), „Школьные вопросы. Чего недостает современной школе” (1890 р.), „Школьные вопросы. Чему и как учить?” (1890 р.), „Образование и школа” (1892 р.), „До чего доводит соревнование на экзаменах” (1892 р.), „Летние образовательные прогулки” (1892 р.), „Быть экзаменам или не быть?” (1892 р.), „Какое значение могут иметь публичные лекции” (1892 р.).

Досліджено, що громадський напрям просвітницької діяльності В. Сиповського був спрямований на підвищення культурного й освітнього рівня життя суспільства. З’ясовано, що В. Сиповський брав участь у засіданнях загальнопедагогічного відділу навчально-виховного комітету при Педагогічному музеї, заснованого з метою аналізу й поширення передових педагогічних поглядів та для впровадження у військові навчальні заклади посібників різного характеру; входив до складу ревізійної комісії в „Петербурском Комитете грамотности”; брав участь у засіданнях Педагогічного товариства з 1878 р., був обраний його секретарем; будучи інспектором Василеостровской гімназії, із допомогою головної наглядачки С. Красовської заснував при гімназії і очолив товариство допомоги нужденним ученицям.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено цілісне історико-педагогічне дослідження педагогічної та науково-просвітницької спадщини Василя Дмитровича Сиповського в контексті розвитку вітчизняної освіти другої половини XIX ст. та з'ясовано актуальність його педагогічних ідей для модернізації освіти сучасної України. Результати проведеного дослідження засвідчили досягнення мети, розв'язання поставлених завдань і стали підставою для таких висновків:

1. Системне й комплексне вивчення історико-педагогічних досліджень дало змогу здійснити історіографічний огляд проблеми, що засвідчив відсутність узагальнених праць, присвячених педагогічній та науково-просвітницькій спадщині В. Сиповського. Історіографічний пошук дослідження охоплює часовий проміжок – другу половину XIX–XXI ст.: дорадянський, радянський періоди та сучасність. Упродовж окреслених етапів було зроблено спроби вивчити деякі аспекти творчої діяльності вченого; проаналізувати окремі його праці; розглянути роботу освітніх установ, у яких працював педагог; дослідити окремі педагогічні періодичні видання, редактором яких працював учений. Тривалий час ім'я В. Сиповського, як і багатьох інших освітніх діячів, було під забороною. Лише у роки незалежності України з'явилася низка праць із окремих аспектів діяльності педагога.

Історіографічний аналіз педагогічної персоналії В. Сиповського здійснено за чотирма хронологічними періодами його педагогічної та науково-просвітницької спадщини у вітчизняній науці: перший етап (1868–1895 рр.) – прижиттєва історіографія, другий етап (1895–1921 рр.) – історіографія дорадянського періоду, третій етап (1922–1990 рр.) – історіографія радянського періоду, четвертий етап (1991–2000-і рр.) – історіографія незалежної України.

У ході вивчення джерельної бази виявлено ряд матеріалів вітчизняних і зарубіжних архівів, що уможливили більш повне та всебічне дослідження життєвого шляху В. Сиповського, його творчої діяльності, загальнопедагогічних поглядів, освітньо-виховних ідей, наукової та просвітницької роботи.

2. Історико-педагогічний аналіз педагогічної та науково-просвітницької спадщини В. Сиповського дав змогу обґрунтувати періодизацію педагогічної та науково-просвітницької діяльності:

Перший період (1868–1871 рр.) – початок педагогічної та викладацької діяльності – формування особистості педагога, закінчення Санкт-Петербурзького університету, початок педагогічної діяльності у Другій Санкт-Петербурзькій гімназії, активна участь у педагогічних дискусіях з питань навчальних програм, викладання в Маріїнській жіночій гімназії та Ларинській гімназії, поява першої наукової праці „ О преподавании истории в средних учебных заведения” (1871 р.).

Другий період (1871–1874 рр.) – виховна та викладацька діяльність у Києві – робота у Колегії Павла Галагана, діяльність на посадах учителя, вихователя, бібліотекара та секретаря педагогічної ради, формування педагогічних поглядів, сумісництво у Київському Інституті шляхетних дівчат. Друк другої історичної праці „Значение Петра Великого в истории русской школы” (1872 р.), звільнення з роботи.

Третій період (1874–1885 рр.) – інспекторська діяльність – повернення до Санкт-Петербурга, діяльність на посаді інспектора у Василеостровській гімназії, викладання у Патріотичному інституті, читання лекцій на Жіночих педагогічних курсах, активна участь у просвітницькому русі (член та секретар Педагогічного товариства). Початок редакторської діяльності в журналі „Женское Образование”, поява статті, присвяченої питанню жіночої освіти „Положение у нас вопроса о высшем женском образовании” (1876 р.), друк загальнопедагогічних статей – „Учение и здоровье” (1876 р.), „О развитии дара слова у

детей” (1876 р.), „Заметка об ученических сочинениях” (1878 р.), друк історичної праці „Куликовская битва” (1880 р.), поява фундаментальної праці „Родная Старина” (перший том (з IX до XIV ст.) – 1879 р., другий (з XIV до XVII ст.) – 1882 р., третій (XVII-е ст.) – 1884 р.), звільнення з Василеостровської гімназії.

Четвертий період (1885–1895) – діяльність на посаді директора – призначення директором Петербурзького училища глухонімих, закордонні відрядження, редакторська діяльність у журналі „Образование”, друк статей – „Образование и школа” (1892 р.), „До чего доводит соревнование на экзаменах” (1892 р.), „ Летние образовательные прогулки” (1892 р.), „Быть экзаменам или не быть?” (1892 р.), „Какое значение могут иметь публичные лекции” (1892 р.) та історичних праць – „Св. Равноапостольный князь Владимир и крещение Руси” (1888 р.), „ История Древней Греции” (1891 р.), „Историческая библиотека для учащихся” (1891 р.), „Сократ и його время” (1894 р.), визнання на державному рівні, активна участь у просвітницьких товариствах та їх комісіях і комітетах.

3. Окреслено загальнопедагогічні погляди В. Сиповського, суть яких полягала у необхідності реорганізації навчальних закладів відповідно до потреб суспільства; підготовки високопрофесійного вчителя; гуманного ставлення до учнів; співпраці сім’ї та школи; обов’язкової освіти жінок; використання у навчально-виховному процесі зарубіжного досвіду; позитивного виховного впливу педагогічного колективу на своїх вихованців; запровадження в освітніх установах принципів природовідповідності та народності; використання у навчально-виховному процесі теоретично розроблених і науково обґрунтованих методів навчання.

Проаналізовано освітньо-виховні ідеї у педагогічній спадщині В. Сиповського, які знайшли висвітлення у його практичній діяльності і наукових публікаціях: виховувати розумну та допитливу особистість; гуманно ставитися до учнів

(уникнення ворожнечі між учителями та учнями); розвивати вміння учнів самовдосконалюватися і прагути до самоосвіти; удосконалювати систему контролю учнівських знань (заміна екзаменів і письмових робіт репетиціями); створення сприятливих умов для навчання і праці вчителів (надання більшої свободи у викладанні, поліпшення матеріального становища, можливість кар'єрного зростання); надання більшої уваги вивченню рідної мови, історії, словесності, математики та природничих наук (видання доступних для розуміння підручників); тісне співробітництво сім'ї і школи; використання у практиці вітчизняної школи зарубіжного освітнього досвіду; естетичний та фізичний розвиток учнів; розроблення методики роботи з дітьми із вадами у фізичному розвитку; поєднання розумового і морального розвитку учнів.

4. У процесі аналізу розкрито наукові погляди вченого на викладання історії в школі, спрямоване на покращення процесу засвоєння учнями історичного матеріалу, застосування в процесі навчання збірників історичних статей, удосконалення навчальних програм, уникнення „сухості" викладу історичного матеріалу в підручниках, використання у позакласному читанні ілюстрованих історичних творів, заохочення учнів до самостійного читання історичних романів та наукових статей, пробудження живого інтересу до вивчення не лише історії рідного краю, але й загальної історії.

Схарактеризовано напрями просвітницької діяльності В. Сиповського, а саме: громадський, спрямований на активну діяльність стосовно підвищення культурного й освітнього рівня життя суспільства (активна участь у діяльності «Петербурского Комитета грамотности», у навчально-виховному комітеті в Педагогічному музеї, у товаристві допомоги нужденним ученицям Василеостровскої гімназії); публіцистичний – охоплював науково-дослідну діяльність задля внесення змін у виховний та навчальний процес (публікація статей з актуальних

проблем навчання і виховання, організації навчального процесу); редакторський –діяльність у журналах „Женское Образование” (1876–1892 рр.) та „ Образование” (1892–1895 рр.) (редагування, відділ критики та хроніка); видавничий – створення історичної літератури для дітей (видання численних історичних праць: „Родная Старина” (з 1879 р.), „Куликовская битва” (1880 р.), „Св. Равноапостольный князь Владимир и крещение Руси” (1888 р.), „История Древней Греции” (1891 р.), „Сократ и його время” (1894 р.), „Священная История” (б. д.), „Краткие рассказы из истории Ветхого Завета” (б. д.) тощо.

Здійснене нами дослідження, однак, не вичерпує проблематики педагогічної і науково-просвітницької спадщини В. Сиповського. Подальшого вивчення потребують історіознавчі аспекти діяльності вченого. Перспективним напрямом наукового вивчення є його діяльність як історика, внесок у вивчення вітчизняної минувшини. Предметом окремої наукової праці може бути порівняльний аналіз педагогічних ідей В. Сиповського та інших вітчизняних або зарубіжних педагогів відповідної історичної доби, трансформація і втілення означених ідей в українській педагогіці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бардовский А. Патриотический институт : история, очерк за 100 лет 1813–1913 гг. СПб. : Тип. Т-ва Е. Вейерманъ и К., 1913. 285 с.

2. Басова А. История сурдопедагогики : учебн. пособие для студ. дефектол. ф-тов пед. ин-тов. М.: Просвещение, 1984. 295 с.

3. Бахтиаров А. Об обучении слепых и глухонемых детей в России. *Русская школа*. 1893. № 5–6. С. 139–153.

4. Березівська Л. Колегія Павла Галагана в контексті розвитку освіти в Україні (1871–1920). Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (ХХ ст.): навч.-метод. посіб. / [за ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курила ; авт. кол.: О. В. Сухомлинська, В. С. Курило, Н. П. Дічек та ін.]. Луганськ: Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. С. 14–40.

5. Бунаков Н. Ф. Как я стал и как перестал быть „учителем учителей”. СПб. : [б. и.], 1905. 159 с.

6. В Педагогическом музее. *Женское образование*. 1888. № 8. С. 632–634.

7. В. Д. Сиповский. *Исторический вестник*. 1895. Т. 61. С. 827–828.

8. В. Я. Стоюнин и А. Я. Герд. *Женское образование*. 1889. № 1. С. 73–74.

9. Василькович Л. По поводу статьи „К вопросу о высщих образовательных женских курсах”. *Женское образование*. 1877. № 10. С. 592–600.

10. Внутреннее образование: о воззвании М. К. Цебриковой. *Дело*. 1882. № 9. С. 6–9.

11. Войтова Л. В. Етапи просвітницько-педагогічної діяльності Санкт-Петербурзького Комітету грамотності (1861–

1895 рр.) [Електронний ресурс]. *Науковий вісник Донбасу*. 2013. № 3. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_3_3

12. Высотский Н. К вопросу об экзаменах в гимназии. *Русская школа*. 1894. № 9–10. С. 161–197.

13. Высочайшие приказы по ведомству учреждений Императрицы Марии состоящих под непосредственных их Императорских Величеств покровительств 13-го сего мая. *Правительственный вестник*. 1888. № 109. С. 1.

14. Гаршин Е. Женское образование. 1890 г. № № 5–10 (май – декабрь). *Русская школа*. 1891. № 2. С. 183–186.

15. Годовой отчет о деятельности Правления Общества вспомоществования нуждающимся ученицам Васильевской женской гимназии с 4-го ноября 1879 г. по 4-ое ноября 1880 г. *Женское образование*. 1881. № 1. С. I–II.

16. Гуревич Я. Памяти В. Д. Сиповского. *Русская школа*. 1895. № 7–8. С. 389–390.

17. Двадцатипятилетие Василеостровской женской гимназии : 1858 –1883 гг. СПб., 1883. 40, III с.

18. Двадцатипятилетие Коллегии Павла Галагана в Киеве : (1 октября 1871 – 1 октября 1896 года) / под ред. дир. кол. А. И. Степовича. К., 1896. 409 с.

19. Двадцатипятилетие Санкт-Петербургской седьмой гимназии (бывшей Второй прогимназии), 1867–1892: ист. записка, [сост. по поручению Пед. совета преподавателем Н. А. Кусовым], СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1893. IV, 84, 63 с.

20. Девель В. В Петербургском комитете грамотности : заседание 10 марта 1892 г. *Русская школа*. 1892. № 4. С. 212–216.

21. Девель В. В Петербургском комитете грамотности : заседание 12 мая 1892 г. *Русская школа*. 1892. № 7–8. С. 301–303.

22. Деятельность Педагогического общества. *Женское Образование*. 1878. № 3. С. 266–270.

23. Деятельность Педагогического общества. *Женское Образование*. 1879. № 3. С. 208–210.

24. Деятельность Педагогического общества. *Женское Образование*. 1879. № 5. С. 338–342.

25. Еще об экзаменах. *Образование*. 1892. № 5–6. С. 158–161.

26. Женские врачебные курсы в Петербурге. *Женское образование*. 1877. № 2. С. 109–114.

27. Женское образование: педагогический листок для родителей, наставниц и наставников. *Русская школа*. 1891. № 1. С. 240.

28. Женское образование: педагогический листок для родителей, наставниц и наставников. *Всемирная иллюстрацыя*. 1879. № 522. С. 40.

29. Женское образование: педагогический листок для родителей, наставниц и наставников. *Русское обозрение*. 1878. № 2. С. 20.

30. Женщина на публичном диспуте. *Неделя*. 1871. № 9. С. 310–312.

31. Заболотна І. А. „Дух навчального закладу” та „порядок шкільний” як умова формування дисциплінованості учнів: історичний аспект. *Імідж сучасного педагога*. 2013. № 7. С. 3–5.

32. Заболотна І. А. Спроби формування дисциплінованості учнів народних шкіл у процесі навчання (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історико-педагогічний альманах*. 2013. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2013_1_4 (дата звернення: 25.10.2023)

33. Заседание в педагогическом музее по вопросу о школьной дисциплине. *Женское образование*. 1889. № 4. С. 289–292.

34. Заседание педагогического общества. *Женское образование*. 1878. № 2. С. 117–118.

35. Захарченко М. История Киевского института благородных девиц: 1838–1888. К.: Тип. С. В. Кульженко, 1889. 164 с.

36. Иерусалимская С. Периодическая печать как источник по развитию народного образования России второй половины XIX – начала XX в. *Вестник*. 2010. № 3. С. 26–31.

37. Из общественной хроники. *Вестник Европы*. 1895. Кн. 9. С. 438.

38. Калмыкова А. В Петербургском комитете грамотности : заседание 14 мая 1891 г. *Русская школа*. 1891. № 7–8. С. 305–308.

39. Кильсеев Е. Талантливый популяризатор истории Отечества. Сиповский В. Д. Родная старина: отечественная история в рассказах и картинах. Нижний Новгород, 2005. С. 5–7.

40. Ковальчук В. Генеза наукового знання з проблематики розвитку педагогічної майстерності майстрів виробничого навчання ПТНЗ. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2013. Вип. 32. С. 238–244.

41. Корченко К. О приюте для глухонемых : (письмо в редакцию). *Образование*. 1895. № 4. С. 222.

42. Л. Двадцатипятилетие литературно-педагогической деятельности В. Д. Сиповского. *Петербургская жизнь*. 1893. № 41. С. 405–406.

43. Лаговский Н. Санкт-Петербургское училище глухонемых. СПб., 1910. 590 с.

44. Леонтьева Н. Памяти учителя: (воспоминания о В. Д. Сиповском). *Образование*. 1895. № 10. С. 1–12.

45. Леонтьева Н. Педагогические взгляды В. Д. Сиповского : (к десятилетию со дня его кончины). *Русская школа*. 1905. № 7–8. С. 30–67.

46. Литвин А. Колегія Павла Галагана в житті та діяльності Андроника Степовича (1857 – 1935 рр.). *Історико-педагогічний альманах*. 2015. Вип. 1. С. 22–35.

47. Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России : 4 т. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. Т. 4 : (1856–1880). 647 с.

48. Михневич В. Памяти В. Д. Сиповского. *Педагогический Еженедельник*. 1895. № 31. С. 294–295.

49. Н. Вр. Русские педагоги. LII. В. Д. Сиповский. *Педагогический еженедельник.* 1895. № 31. С. 293–294.

50. Наши задачи. Женское образование. 1876. № 1–2. С. 2–4.

51. Несколько слов от редакции. Женское образование. 1878. № 1. С. 2–4.

52. Острогорский В. Василий Дмитриевич Сиповский : (некролог). Мир Божий. 1895. № 9. С. 236–239.

53. Острогорский В. Памяти В. Д. Сиповского. *Образование*. 1896. № 1. С. 8–11.

54. Острогорский А. Памяти В. Д. Сиповского: 1895–1905. *Образование*. 1905. № 8. С. XXXVII–XXXVIII.

55. Острогорский А. Памяти Василия Дмитриевича Сиповского. *Образование*. 1895. № 9. С. II–VII.

56. Острогорский В. Больше света! *Женское образование*. 1877. № 1. С. 9.

57. Острогорский В. Письмо в редакцию. *Образование*. 1895. № 8. С. 41.

58. От редакции. *Педагогический листок Санкт-Петербургских женских гимназий*. 1872. № 1. С. 2.

59. Памяти И. С. Тургенева : (несколько слов, сказанных инспектором Василеостровской женской гимназии В. Сиповским ученицам старших классов после панихиды по И. С. Тургеневе). *Женское образование*. 1883. № 8. С. 569–574.

60. Педагогический листок Санкт-Петербургских женских гимназий. Русская периодическая печать (1702–1894): справочник. М. : Госполитиздат, 1959. С. 550.

61. Петербургский некрополь : в 4 т. / [сост. В. И. Саитов]. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. Т. 4: С–Я. 748 с.

62. План преподавания русского языка и словесности В. Я. Стоюнина. *Женское образование*. 1886. С. 70–75.

63. По вопросу о преподавании географии и истории. *Женское образование*. 1886. № 4. С. 485–493.

64. По поводу 19 февраля 1880 г. *Женское образование*. 1880. № 3. С. I–VIII.

65. Позняков Н. Памяти В. Д. Сиповского. *Русская школа*. 1895. № 11. С. 23–30.

66. Протоколы заседаний Педагогического собрания Коломенской женской гимназии. *Женское образование*. 1883. № 2. С. 162–164.

67. Пятидесятилетие Санкт-Петербургской Ларинской гимназии: 1836–1886. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1886. 167 с.

68. Ред. Василий Дмитриевич Сиповский (Некролог) . *Вестник воспитания*. 1895. № 5. С. 188–190.

69. Св. равноапостольный князь Владимир и крещение Руси: в память девятисотлетия крещения Руси / сост. В. Д. Сиповский. СПб. : Изд. Д. Д. Полубояринова, 1888. 16 с.

70. Сиповский В. В. Я. Стоюнин: биографический очерк. *Вестник Европы*. 1889. Т. 2. С. 298–330.

71. Сиповский В. Высшие женские курсы : (по поводу статьи госпожи Цебриковой). Женское образование. 1882. № 4. С. 277–282.

72. Сиповский В. Деятельность А. К. Пфеля по управлению училищем глухонемых: 1881–1887 гг. СПб., 1888. С. 20–28.

73. Сиповский В. Деятельность А. К. Пфеля по управлению училищем глухонемых. *Русская старина*. 1888. Т. 60. С. 706–714.

74. Сиповский В. За и против. Вопросы начального образования : по поводу статьи „Новые типы начальных школ”. *Образование*. 1894. № 6. С. 327–328.

75. Сиповский В. Заметка об ученических сочинениях. *Женское образование*. 1878. № 3. С. 156–176.

76. Сиповский В. История Древней Греции в рассказах и картинках. (4-е изд.). СПб. : Тип.-лит. Пожарова, 1906. 160 с.

77. Сиповский В. Куликовская битва. СПб.: Тип. А. М. Котомина, 1880. 20 с.

78. Сиповский В. Образование и школа. *Образование*. 1892. Т. 1. С. 1–23.

79. Сиповский В. Открытое письмо. *Образование*. 1893. № 9. С. 164.

80. Сиповский В. Отчего так мало хороших учителей? *Образование*. 1893. № 1. С. 27–30.

81. Сиповский В. Письмо из деревни. *Образование*. 1893. № 1. С. 87–90.

82. Сиповский В. По вопросу о грамматике в начальной школе. *Образование*. 1894. № 7. С. 110–112.

83. Сиповский В. По вопросу об экзаменах. *Образование*. 1894. № 2. С. 367–378.

84. Сиповский В. Положение у нас вопроса о высшем женском образовании. *Женское образование*. 1876. № 6. С. 255–268.

85. Сиповский В. Родная старина : отечественная история в рассказах и картинах (с IX по XIV в.) / [сост. В. Д. Сиповский]. М.: Современник, 1992. 365 с.

86. Сиповский В. Родная старина : отечественная история в рассказах и картинах (с IX по XIV в.) / [сост. В. Д. Сиповский]. СПб.: Тип. В. Демакова, 1879. 235 с.

87. Сиповский В. Родная старина : отечественная история в рассказах и картинах (с XIV по XVII в.) / [сост. В. Д. Сиповский]. СПб.: Тип. В. Демакова, 1882. 378 с.

88. Сиповский В. Родная старина : отечественная история в рассказах и картинах (XVII-ый в.) / [сост. В. Д. Сиповский]. СПб.: Тип. В. Демакова, 1884. 278 с.

89. Сиповский В. Родная старина : отечественная история в рассказах и картинах (с IX по XIV в.) / [сост. В. Д. Сиповский]. 2-е изд., доп. СПб. : Изд. Д. Д. Полубояринова, 1883. 277 с.

90. Сиповский В. Родная старина : отечественная история в рассказах и картинах (с IX по XIV в.) / [сост. В. Д. Сиповский]. 3-е изд., доп. СПб. : Изд. Д. Д. Полубояринова, 1887. 239 с.

91. Сиповский В. Родная старина : отечественная история в рассказах и картинках. *Московский журнал*. 1991. № 12. С. 16–19.

92. Сиповский В. Родная старина. Отечественная история в рассказах и картинах (с XIV по XVI в.) / [сост. В. Д. Сиповский]. 3-е изд., доп. СПб. : Изд. Д. Д. Полубояринова, 1888. 352 с.

93. Сиповский В. Родная старина. Отечественная история в рассказах и картинах (с XVI по XVII в.) / [сост. В. Д. Сиповский]. – 2-е изд., доп. СПб. : Изд. Д. Д. Полубояринова, 1888. 382 с.

94. Сиповский В. Сократ и его время: ист. Роман. М. : Тип. „Рассвет”, 1894. 110 с.

95. Сиповский В. Учительский вопрос. *Образование*. 1893. № 10. С. 200–216.

96. Сиповский В. Школьные вопросы. О дисциплине в школе. *Женское образование*. 1890. № 10. С. 879–901.

97. Сиповский В. Школьные вопросы. Чего недостает современной школе? *Женское образование*. 1890. № 1. С. 1–11.

98. Сиповский В. Школьные вопросы. Чему и как учить? *Женское образование*. 1890. № 3. С. 213–230.

99. Сиповский В. Быть экзаменам или не быть? *Образование*. 1892. Т. 2. С. 151–155.

100. Сиповский В. Гимнастика или подвижные игры? *Образование*. 1893. № 10. С. 209–212.

101. Сиповский В. До чего доводит соревнование на экзаменах. *Образование*. 1892. № 4. С. 136–137.

102. Сиповский В. Еще о дисциплине. *Образование*. 1892. № 4. С. 137138.

103. Сиповский В. Женские классы новых языков: М. М. Бобрищевой-Пушкиной. *Образование*. 1894. № 9. С. 158–159.

104. Сиповский В. Какое значение могут иметь публичные лекции. *Образование*. 1892. Т. 2. С. 144–148.

105. Сиповский В. Критика и библиография: библиографический указатель. *Женское образование*. 1880. № 4–6. С. 263–264.

106. Сиповский В. Критика и библиография : историческая хрестоматия по Русской Истории, пособие для преподавателей и учеников старших классов среднеучебных заведений… *Женское образование*. 1879. № 2. С. 150–154.

107. Сиповский В. Критика и библиография. История России для народа… *Женское образование*. 1879. № 4. С. 274–278.

108. Сиповский В. Критика и библиография. Русские писатели как воспитательно-образовательный материал для занятий с детьми… *Женское образование*. 1880. № 4–6. С. 253–257.

109. Сиповский В. Летние образовательные прогулки. *Образование*. 1892. № 4. С. 135–136.

110. Сиповский В. О карательных мерах в воспитании. *Женское образование*. 1886. С. 75–77.

111. Сиповский В. О преподавании истории в средних учебных заведениях. *Семья и школа*. 1871. № 2, кн. 2. С. 23–55.

112. Сиповский В. Обременение учащихся. *Женское образование.* 1887. № 4 С. 279–282.

113. Сиповский В. Общество содействия физическому розвитию. *Женское образование*. 1893. № 10. С. 206–209.

114. Сиповский В. От редакции журнала „Женское Образование”. *Женское образование*. 1877. № 1. С. I–II.

115. Сиповский В. Памяти В. Я. Стоюнина. *Женское образование*. 1888. № 8. С. 569–573.

116. Сиповский В. Педагогическое обозрение. *Женское образование*. 1890. № 1. С. 87–91.

117. Сиповский В. Педагогическое обозрение. *Женское образование*. 1891. № 6–8. С. 659–667.

118. Сиповский В. Положение сельского учителя: письмо в редакцию. *Женское образование*. 1892. № 12. С. 260–262.

119. Сиповский В. Почитать-бы! : рассказы и стихотворения для детей Н. Познякова (с рисунками М. Михайлова и М. Фольбаума). СПб.: Изд. А. Ф. Девриина. *Женское образование*. 1889. № 1. С. 55–57.

120. Сиповский В. Школьные вопросы. О дисциплине в школе. *Женское образование*. 1890. № 9. С. 781–796.

121. Сиповский В. Школьные вопросы. Экзамены или репетиции? *Женское образование*. 1890. № 4. С. 335–342.

122. Сиповский В. Экскурсии и образовательные летние прогулки. *Образование*. 1892. Т. 2. С. 148–150.

123. Сиповский В. Д. Избранные педагогические сочинения В. Д. Сиповского. СПб., 1911. 316 с.

124. Смольніцька М. Колегія Павла Галагана – в національно-культурному житті України (1871 – 1920 рр.) : монографія. НАН України. Ін-т історії України. К., 2007. 527 с.

125. Степович А. Воспоминания о В. Д. Сиповском. *Образование*. 1895. № 12. С. 42–46.

126. Струве В. О преподавании математики в северо-американской средней школе : (посвящается памяти В. Д. Сиповского). *Образование*. 1895. № 11. С. 48–63.

127. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. К. : А.П.Н., 2003. 68 с.

128. Телкова В. Владимир Яковлевич Стоюнин как ученый и педагог. *Филологos*. 2008. Т. 1–2. № 4. С. 65–75.

129. Тулупов Н. Критика и библиография. *Русская школа*. 1892. № 2. С. 153–155.

130. Учебный атлас по Русской истории для средних и низших учебных заведений / [сост. А. Добряковым]. СПб., 1874. 10 с.

131. Учреждение пожалований за отлично-усердную службу. *Правительственный вестник*. 1888. № 1. С. 4.

132. Фруг С. Маленькие осы (В. Д. Сиповскому). *Петербургская газета*. 1893. № 210. С. 2.

133. Хрипун Д. М. "Родная старина" – фундаментальна праця В. Сиповського. Проблеми та перспективи розвитку освіти: матер. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Київ, 25–26 березня 2016 р.). Херсон : ВД "Гельветика", 2016. С. 30–33.

134. Хрипун Д. М. Актуальність інноваційних думок В. Сиповського щодо вивчення гуманітарних дисциплін на сучасному етапі. Збірник центру наукових публікацій "Велес" за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції "Актуальні проблеми розвитку світової науки", м. Київ : зб. статей (рівень стандарту, академічний рівень). К. : Центр наукових публікацій, 2016. Ч. 1. С. 81–84.

135. Хрипун Д. М. Актуальність поглядів В. Сиповського на сучасний розвиток освіти. Збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених „Сучасні тенденції у розвитку науки та освіти", (24 березня 2016 р.). Кам'янець-Подільський: ТОВ „Друкарня Рута", 2016. С. 178–181.

136. Хрипун Д. М. Бібліографія: педагогічна та науково-просвітницька спадщина В. Д. Сиповського. *Історико-педагогічний альманах*. 2015. Вип. 2. С. 53–59.

137. Хрипун Д. М. Виховна та викладацька діяльність В. Д. Сиповського в Київській колегії Павла Галагана (1871–1874 рр.). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Педагогічні науки : зб. наук. праць / за ред. проф. Тетяни Степанової. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2016. № 2 (53). С. 202–206.

138. Хрипун Д. М. Історіографія і джерельна база дослідження педагогічної спадщини В. Д. Сиповського (1844–1895 рр.). *ScienceRise: Pedagogical Education: науковий журнал*. 2016. № 5(1). С. 58–61.

139. Хрипун Д. М. Способи поліпшення навчання учнів у педагогічних переконаннях Василя Дмитровича Сиповського. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2015. Ч. 1 С. 388–397.

140. Хрипун Д. М. Формування особистості вчителя у педагогічних працях В. Сиповського. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*: зб. наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини / [ред. кол.: Безлюдний О. І. (гол. ред.) та ін.і]. Умань : ФОП Жовтий О. О., 2015. Вип. 53. С. 241–248.

141. Хрипун Д. М. Внесок В. Д. Сиповського в розвиток Санкт-Петербурського училища глухонімих. *Освіта крізь призму мікроісторії: заклади освіти, особистості, навчальна література, листування*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 22 жовт. 2015 р. / Київський ун-т ім. Б. Грінченка, НАПН України, Ін-т педагогіки НАПН України, Державна наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського, Благодійний фонд сприяння розвитку освіти ім. Б. Грінченка ; редкол.: О. В. Сухомлинська, Л. Л. Хоружа, В. В. Прошкін. К. : Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. С. 283–291.

142. Хрипун Д. М. Особливості шкільної дисципліни в педагогічній творчості (доктрині) В. Сиповського. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*: зб. наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини / [ред. кол.: Безлюдний О. І. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2015. Вип. 52. С. 261–267.

143. Циркулярное предложение местным начальствам учебных заведений г. Товарища Главноуправляющего С. Его Имп. Вел. К. по уч. Императрицы Марии (15 марта 1884 г. № 2102). *Женское образование*. 1884. № 5. С. 65.

144. Шевчук О. М. Колегія Павла Галагана – джерело формування інтелектуальної еліти українського народу. *Педагогіка і психологія*. 2006. № 3. С. 116–123.

145. Юбилеи А. Н. Страннолюбского и В. Д. Сиповского *Мир Божий*. 1893. № 3. С. 171.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Ф. 179 Степович Андроник Оникійович

146. Спр. 756. Сиповский Василий Васильевич историк литературы, професор Степовичу Андронику Иоанниковичу : письма [1896 – начало XX в.] из [Петербурга] в [Киев], 2 арк.

147. Спр. 757. Сиповский Василий Васильевич историк литературы, професор Степовичу Андронику Иоанниковичу : письма [1896 – начало XX в.] из [Петербурга] в [Киев], 2 арк.

148. Спр. 164. Сиповский [Василий] [Дмитриевич] [Возражение по поводу обвинений в отсутствии дисциплины в Коллегии Павла Галагана] : доклад. Подписи еще трех воспитателей, 4 арк.

149. Спр. 766. Сиповский Василий Дмитриевич издатель журнала „Женское образование” Степовичу Андронику Иоанникиевичу : письма 9 мая 1885 – 1 января 1894 гг., часть писем не датированая из Петербурга в [Киев], 2 арк.

150. Спр. 767. Сиповский Василий Дмитриевич издатель журнала „Женское образование” Степовичу Андронику Иоанникиевичу : письма 9 мая 1885 – 1 января 1894 гг.. часть писем не датированая из Петербурга в [Киев], 2 арк.

151. Спр. 769. Сиповский Василий Дмитриевич издатель журнала „Женское образование” Степовичу Андронику Иоанникиевичу : письма 9 мая 1885 – 1 января 1894 гг., часть писем не датированая из Петербурга в [Киев], 3 арк.

152. Спр. 770. Сиповский Василий Дмитриевич издатель журнала „Женское образование” Степовичу Андронику Иоанникиевичу : письма 9 мая 1885 – 1 января 1894 гг., часть писем не датированая из Петербурга в [Киев], 2 арк.

153. Спр. 773. Сиповский Василий Дмитриевич издатель журнала „Женское образование” Степовичу Андронику Иоанникиевичу : письма 9 мая 1885 – 1 января 1894 гг., часть писем не датированая из Петербурга в [Киев], 2 арк.

154. Спр. 774. Сиповский Василий Дмитриевич издатель журнала „Женское образование” Степовичу Андронику Иоанникиевичу : письма 9 мая 1885 – 1 января 1894 гг., часть писем не датированая из Петербурга в [Киев], 4 арк.

155. Спр. 775. Сиповский Василий Дмитриевич издатель журнала „Женское образование” Степовичу Андронику Иоанникиевичу : письма 9 мая 1885 – 1 января 1894 гг., часть писем не датированая из Петербурга в [Киев], 2 арк.

156. Спр. 776. Сиповский Василий Дмитриевич издатель журнала „Женское образование” Степовичу Андронику Иоанникиевичу : письма 9 мая 1885 – 1 января 1894 гг. часть писем не датированая из Петербурга в [Киев], 2 арк.

157. Спр. 777. Сиповский Василий Дмитриевич издатель журнала „Женское образование” Степовичу Андронику Иоанникиевичу : письма 9 мая 1885 – 1 января 1894 гг., часть писем не датированая из Петербурга в [Киев], 2 арк.

158. Спр. 778. Сиповский Василий Дмитриевич издатель журнала „Женское образование” Степовичу Андронику Иоанникиевичу : письма 9 мая 1885 – 1 января 1894 гг., часть писем не датированая из Петербурга в [Киев], 3 арк.

159. Спр. 779. Сиповский Василий Дмитриевич издатель журнала „Женское образование” Степовичу Андронику Иоанникиевичу : письма 9 мая 1885 – 1 января 1894 гг., часть писем не датированая из Петербурга в [Киев], 2 арк.

160. Спр. 780. Сиповский Василий Дмитриевич издатель журнала „Женское образование” Степовичу Андронику Иоанникиевичу : письма 9 мая 18851 января 1894 гг., часть писем не датированая из Петербурга в [Киев], 2 арк.

161. Спр. 60. Степович Андроник Іоаникійович. З перших років Колегії Павла Галагана 30-і рр. ХХ ст., 13 арк.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора

Оп. 691.

162. Спр. 129. По ходатайству Проскуровского Уездного Исправника Коллежского Ассесора Белавенцева об оказании содействия по определению сына его Ивана на казенный счет в Санкт-Петербургское училище глухонемых, 2 арк.

Державний архів м. Києва

Ф. 144. Київський інститут шляхетних дівиць

Оп. 1.

163. Спр. 287. Дело об учебной и хозяйственной работе института за 1871 г. , 73 арк.

Ф. 185. Київська колегія Павла Галагана

Оп. 1 т. 1.

164. Спр. 3. О переписке касающихся служащих в Коллегии Павла Галагана 1871–74, 178 арк.

165. Спр. 5. Правления коллегии по вопросам воспитательным возбужденным в заседании 19/ XI 1872, 10 арк.

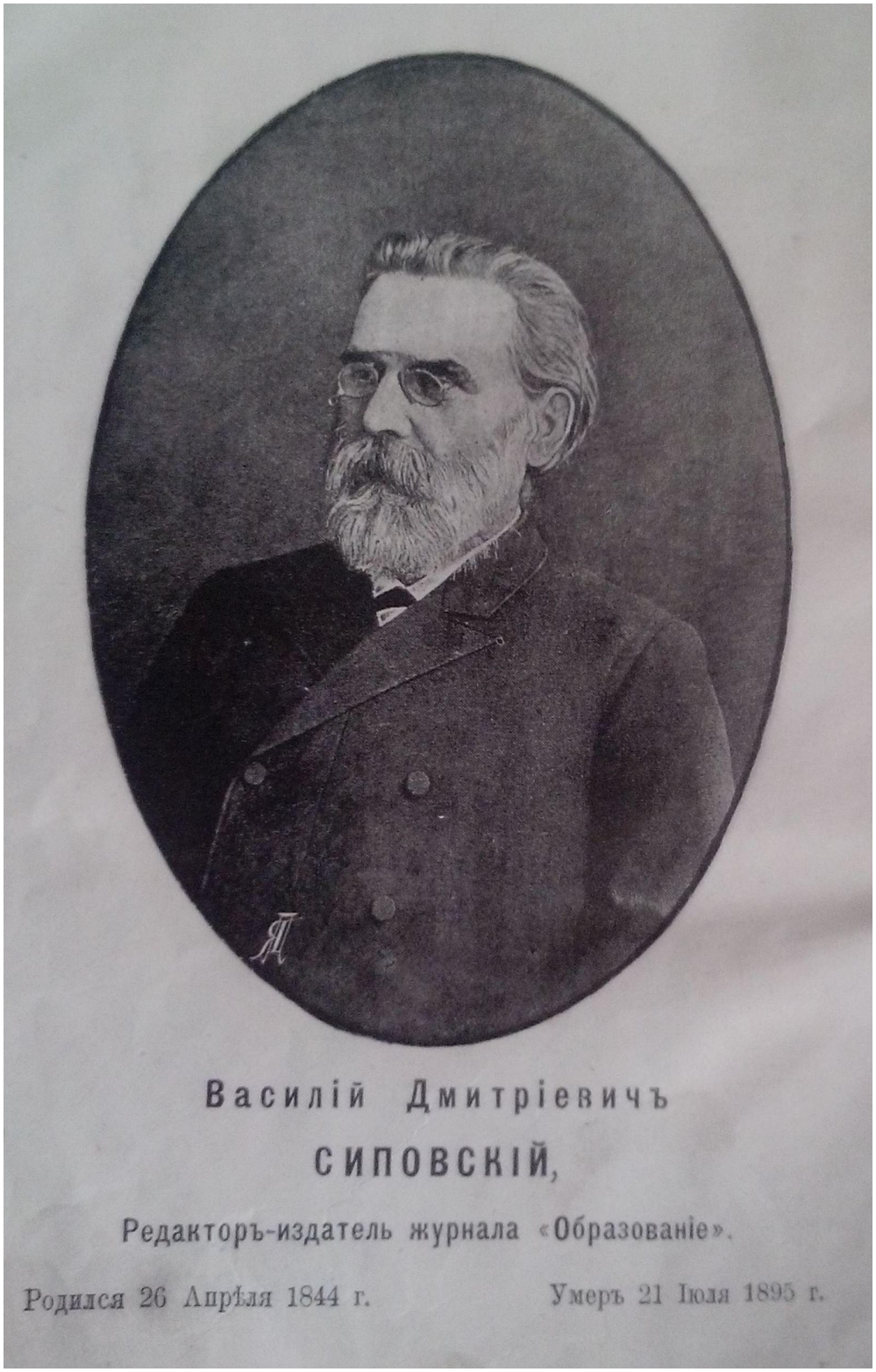
166. Спр. 6. Протоколы заседания Правления Коллегии особое мнение и записка к ним, 7 арк.

167. Спр. 11. Протоколы заседания Правления Коллегии 1874, 5 арк.

ДОДАТКИ

Додаток А

Фото В. Сиповського, розміщене О. Острогорським в некролозі, що був присвячений видатному педагогу

[55]